

આત્માની અમૃતવાણી

(ચિંતનાત્મક લેખો)

- શ્રી યોગેશ્વર

NOTICE**સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન**
All rights reserved by Author

The content of this e-book may be used as an information resource. Downloading or otherwise transmitting electronic copies of this book or portions thereof, and/or printing or duplicating hard copies of it or portions thereof is authorized for **individual non-profit use ONLY**. Any other use including the reproduction, modification, distribution, transmission, republication, display or performance of the content of this book for commercial purposes is strictly prohibited.

Failure to include this notice on any digital or printed copy of this book or portion thereof; unauthorized registration of a claim of copyright on this book; adding or omitting from the content of it without clearly indicating that such has been done; or profiting from transmission or duplication of it, is a clear violation of the permission given in this notice and is strictly prohibited. Violators will be prosecuted.

Permission for use beyond that specifically allowed by this notice may be requested in writing from Swargarohan, Danta Road, Ambaji (North Gujarat) INDIA.

* * * * *

E-book

Title : Atma Ni Amrutvani
Language : Gujarati
Version : 1.0
Pages : 120
Created : July 15th, 2010

NOTE

This e-book is a manifestation of our humble effort to present Shri Yogeshwarji's literary work in digital format. Due care has been taken in preparing the material of this e-book from its original print version. However, if you find any error or omissions, please let us know. We welcome your comments.

* * * * *

પ્રસ્તાવના

મારા અત્યાર સુધી પ્રકટ થયેલા લેખ સંગ્રહો - આરાધના, પ્રભુપ્રાપ્તિનો પંથ વિગેરે સાહિત્યરસિક જનતામાં સારી પેઠે પ્રિય બન્યા છે ને પ્રસંશા પામ્યા છે. આ સંગ્રહ પણ તેવી જ રીતે પ્રિય બનશે એવી આશા છે. જીવનવિકાસના સાધકોને આમાંથી જીવનોપયોગી સામગ્રી સાંપડી શકશે.

આ લેખસંગ્રહના અમુક લેખો વિવિધ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકાશિત થયા ત્યારે અત્યંત આદરપાત્ર થઈ પડેલા એ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. એમની શક્તિ અને એમની પાછળનો સંદેશ શાશ્વત હોઈ આજે પણ પ્રેરક થઈ પડશે એવી આશા છે.

- યોગેશ્વર

જીવન એક સૂક્ષ્મ.
એક સૌરમંડલ જેવું. ખામતે સૌરમંડલ જેવું.
જીવન એક સરિતા.
એકે સપ્તસિદ્ધિ જેવું ખામતે સપ્તસિદ્ધિ જેવું.
જીવન એક પ્રેરણા.
એકે પ્રેરણા જેવું ખામતે પ્રેરણા જેવું.
જીવન એક આત્મ, બિરાદ આત્મ,
એક આત્મ ખામતે આત્મ આત્મ જેવું.

યોગેશ્વરના આશિષ

અ નુ ક મ ભિ કા

૧. અધ્યાત્મયોગનું અનુષ્ઠાન	૨૭. જ્ઞાનના પ્રકાર
૨. સંધ્યાકાળ	૨૮. દુરાચાર
૩. મનનું મહત્વ	૨૯. ભાડૂતી ઘર
૪. શાંતિનો વ્યવહાર અભિગમ	૩૦. વિચારની શક્તિ
૫. વદનં પ્રસાદસદનમ્	૩૧. આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે
૬. બ્રાહ્મમૂર્ત્	૩૨. પ્રોપર્ટી ટેક્સ
૭. વિચારોની શક્તિ	૩૩. ન મે ભક્ત: પ્રણશ્યતિ
૮. ધર્મભાવના	૩૪. ગુરુમહિમા
૯. બુદ્ધિયોગ	૩૫. રામનવમી
૧૦. અનાસક્તિ	૩૬. સમતા
૧૧. સ્થિતિ	૩૭. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન
૧૨. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્	૩૮. નિર્વેરભાવ
૧૩. મૂકં કરોતિ વાચાલમ્	૩૯. અભય
૧૪. મન:પૂતં સમાચરેત્	૪૦. એકતાની આવશ્યકતા
૧૫. નિર્ગુણ ઉપાસનામાં કલેશ	૪૧. ભાવાત્મક એકતામંત્ર
૧૬. છૂટો દોર કે દબાણ ?	૪૨. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
૧૭. ઊઠી શમવે તે સંત, ના ઉઠે તે ભગવંત	૪૩. શ્રીકૃષ્ણનું શરીરધારણ અને તિરોધાન
૧૮. ધ્યાન-છટકબારી કે સંમોહન	૪૪. ગીતાનો અમર ઉપદેશ
૧૯. કર્તવ્યનું અનુષ્ઠાન	૪૫. મતભેદ
૨૦. સ્વાભાવિકતા	૪૬. મધમાખી બનો
૨૧. લોકોને ઉદ્વેગ અને લોકોથી ઉદ્વેગ	૪૭. મહાન વિભૂતિ
૨૨. યોગીનું મન	૪૮. અસંગશસ્ત્રની અનિવાર્યતા
૨૩. ધર્મો રક્ષતિ	૪૯. આર્યો હિન્દુસ્તાનની બહારથી આવ્યા હતા ?
૨૪. ટાઢ	૫૦. મહર્ષિ વ્યાસ
૨૫. તાપ	૫૧. મહર્ષિ દયાનંદ : એક શ્રદ્ધાંજલિ
૨૬. વરસાદ	

* * *

૧. અધ્યાત્મયોગનું અનુષ્ઠાન

કઠ ઉપનિષદમાં યમદેવે નચિકેતાને કહ્યું છે, નચિકેતા ! અધ્યાત્મયોગના સફળ સમજપૂર્વકના અનુસરણ અથવા અનુષ્ઠાનથી માનવ દેહદેવળમાં વિરાજેલા દેવોના દેવ પરમદિવ્ય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સાધી શકે છે અને એ ધૈર્યવાન શ્રેષ્ઠ સાધકપુરુષ હર્ષ તથા શોક જેવાં દ્વંદ્વોમાંથી અથવા એમની અનુકૂળ - પ્રતિકુળ પ્રતિક્રિયામાંથી મુક્તિ મેળવે છે. અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥

એ ઉદ્ ગારોમાં યમદેવે અધ્યાત્મયોગ શબ્દપ્રયોગ કરેલો છે. એ શબ્દપ્રયોગ મૌલિક, અભિનવ અને સારગર્ભિત છે. અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા આપતાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના આઠમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે । એટલે કે સ્વભાવને અધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે. માનવ મુળભૂત રીતે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એ પરમાત્માસ્વરૂપ, પરમાત્માનો અલૌકિક અંશ છે. શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત છે. એ જ એનો સ્વભાવ છે. પ્રકૃતિના પાશમાં બંધાઈને ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિના ગુણધર્મોમાં આસક્ત બનીને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરીને એ સ્વભાવમાં પ્રતિષ્ઠિત બનવાને બદલે પરભાવમાં પ્રવાહિત બને છે. જે સાધના અથવા આરાધના દ્વારા એ પ્રકૃતિના પાશમાંથી મુક્તિ મેળવીને સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા તરફ વળે છે અને છેવટે પોતાના શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત અને પૂર્ણ સ્વરૂપનો અથવા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે સાધના અથવા આરાધનાને અધ્યાત્મયોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એને અધ્યાત્મ પણ કહી શકાય.

અધ્યાત્મયોગની મદદથી માનવસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સાધી શકે અથવા પરમાત્માના અપરોક્ષ અનુભવથી કૃતાર્થ બની શકે, પરંતુ એને માટે એણે ધીર બનવું જોઈએ એવો ગર્ભિત સંકેત પણ ઉપનિષદના એ મંત્રમાંથી મળી રહે છે. માટે તો તેમાં ધીરઃ શબ્દપ્રયોગ કરાયો છે. જે ધીર બને છે, વીર બને છે, સંપૂર્ણ સ્થિરતા, સ્વસ્થતા, મક્કમતાપૂર્વક આગળ વધે છે; જીવનના મુખ્ય સાધનાત્મક ધ્યેયને ભૂલ્યા વિના સઘળા સંજોગોમાં સર્વ સ્થળે, સઘળી શક્તિથી એની સિદ્ધિના પાર વિનાના પ્રામાણિક પ્રયત્નોમાં લાગેલ રહે છે, અને કોઈ કારણે આડમાર્ગે અટવાતા નથી, ભ્રાંતિમાં ભમતા કે પથભ્રાંત બનતા નથી, ને ગમે તેટલો વખત વીતે કે ગમે તેવો ને તેટલો ભોગ આપવો પડે તો પણ સિદ્ધિને પામીને જ અટકે છે; તે જ ધીર તથા વીર છે. પરમાત્મદર્શન, સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર અથવા આધ્યાત્મિક અભ્યુત્થાનને માટે એવી ધીરતા-વીરતાની અનિવાર્યરૂપે આવશ્યકતા હોય છે.

હર્ષ અને શોક, જય-વિજયની, લાભ-હાનિની, પ્રાપ્તિ તથા અપ્રાપ્તિની, સ્તુતિ અને નિંદાની સર્વસામાન્ય પ્રતિક્રિયા છે. એ પ્રતિક્રિયામાંથી બીજી નાનીમોટી અનેક પ્રતિક્રિયાઓ પેદા થાય છે ને માનવને પરવશ બનાવે છે. એ પરવશતા, દીનતામાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે અધ્યાત્મયોગનું આલંબન અત્યંત આવશ્યક છે. ઉપનિષદે પણ સુસ્પષ્ટ કર્યું છે. અધ્યાત્મયોગનું અનુષ્ઠાન જીવનને વધારે ને વધારે સ્વસ્થ, સ્થિર, સંવાદી, શાંતિસભર, સંયમી, પરમાત્મદર્શી કરે છે. આજે સર્વત્ર એવા જીવનની આવશ્યકતા પ્રતીત થાય છે ત્યારે ઉપનિષદનું એ વચન વિશેષ મહત્વ ધારણ કરે છે. બીજો કોઈ વિકલ્પ જ ક્યાં છે ?

* * *

૨. સંધ્યાકાળ

સંધ્યાનો સમય કેવો અદભૂત હોય છે ? સૂર્ય ધીમેધીમે અસ્ત થાય છે, પ્રકાશનાં કિરણો શનૈઃ શનૈઃ સંકેલાઈ જાય છે, અંધકારના ઓળા આજુબાજુથી બધે જ ઊતરી પડે છે, અને જોતજોતામાં અંધકાર ફરી વળે છે. અંધકારનો પડદો પડે છે ને થોડીક વારમાં આવે છે તપશ્ચર્યાથી તેજસ્વી બનેલા તારાસમૂહો અને એમની સાથે ચારુતાની મનોહર મૂર્તિ જેવો ચંદ્ર. કુદરતનો સૂર્યાસ્ત અથવા સંધ્યા સમય એવો અવનવો બને છે.

જીવનનો સંધ્યાકાળ પણ એવી જ રીતે ચોક્કસપણે આવી પહોંચે છે. યૌવનની કળા કરમાય છે, સમગ્ર શક્તિ ઘસાય છે, સૌંદર્યની છટા શાંત થવા લાગે છે. ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં પહેલાંની પેઠે પ્રબળપણે પ્રવૃત્તિ નથી કરી શકતી.

આદ્ય શંકરાચાર્યે એનું સુરેખ રેખાચિત્ર દોરતાં પોતાના સુંદર સ્તોત્રમાં ગાયું છે કે,
અઙ્ગં ગલિતં પલિતં મુણ્ડં દશનવિહીનં જાતં તુણ્ડમ્ ।
વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ડં તદપિ ન મુચ્ચત્યાશાપિણ્ડમ્ ॥૧૫॥
અર્થાત્

અંગ ગળી ગયું, પળિયાં આવ્યાં, મોઢું થયું દાતવિહીણું;
વૃદ્ધ ચાલતો લઈ લાકડી તોય છોડતો આશા નહીં.

જીવનનો એવો સંધ્યાકાળ સૌ કોઈના જીવનમાં જોવા મળવાનો. શરીરધારીને એનો અનુભવ સહજ રીતે જ થવાનો. એ આવે એનો વાંધો નથી, પરંતુ એ વખતે અથવા એની પહેલાં જે પૂર્વતૈયારી કરવી જોઈએ એ કરવાની આવશ્યકતા છે. એ વખતે અનેક પ્રકારની નાનીમોટી આશાઓ મનમાં મહાલતી હોય, વિવિધ વાસનાઓ, લાલસાઓ, તૃષ્ણાઓ તાંડવ-નૃત્ય કરતી હોય, અંતઃકરણમાં અસંતોષની અગ્નિજ્વાળા સળગતી હોય, બુદ્ધિ કિંકર્તવ્યમૂઢ, મલિન, પથભ્રાંત તથા વિપથગામી હોય, તો એવા કાળને જીવનનો આદર્શ, અભિનંદનીય, આવકારદાયક, કે આશીર્વાદરૂપ અંતઃકાળ ના કહેવાય.

સંધ્યા-સમય શાશ્વત નથી હોતો. એ પછી અવકાશમાં સર્વત્ર અંધકારના ઓળાઓ ઊતરી પડે છે અને કાળનાં સ્મૃતિચિહ્નો પડે છે. જીવનનો સંધ્યા-સમય પણ એ જ પ્રમાણે અશાશ્વત અથવા ક્ષણજીવી હોય છે, યાવચ્યંદ્રદિવાકરૌ નથી રહેતો. એની પછી જીવાતા જીવન પર કાળનો કામચલાઉ પડદો પડી જાય છે. વર્તમાન અભિનય પરિસમાપ્ત થાય તે પહેલાં એવી તૈયારી કરવી જોઈએ કે કશી ફરિયાદ ના રહે, અફસોસ અથવા વસવસો ના રહે, દ્વેષ કે ડંખ ના રહે, ક્યાંય મમત્વ, રાગ અથવા આસક્તિ ના રહે. અંતરમાં, અણુએ અણુમાં ઊંડો આત્મસંતોષ રહે. ચિત્તમાં ચંદ્રની ચારુતા જેવી ચારુતા કે પ્રસન્નતા ફરી વળે. સમસ્ત પ્રકૃતિ આત્મા સાથે મંગલ મહોત્સવ કરે. સાર્થકતાનો શ્વાસ ભરે.

* * *

૩. મનનું મહત્વ

શાસ્ત્રો તથા સત્પુરુષોએ મનને બંધન અને મોક્ષનું, શાંતિનું અને અશાંતિનું, ઉત્થાન અને અધઃપતનનું, સુખ તેમ જ દુઃખનું, એક માત્ર અગત્યનું કારણ કહી બતાવ્યું છે. એમના અભિપ્રાયને અનુસરીને વિચારીએ તો, મન જ સંવાદ તથા વિસંવાદનું, સ્થિરતા અને અસ્થિરતાનું મૂળભૂત કારણ છે. એ એક એવું અમોઘ અસરકારક માધ્યમ છે જેની મદદથી આત્મોન્નતિના ક્ષેત્રે સફળતા સહિત સંગીન રીતે આગળ પણ વધી શકાય, અને પાછળ પણ પડી શકાય. એ સ્વર્ગની સૃષ્ટિ પણ કરે છે ને નરકના નિર્માણમાં પણ નિમિત્ત બને છે. પળમાં પ્રસન્નતા તો પળમાં અપ્રસન્નતા, ક્ષણમાં આહ્ લાદ તો ક્ષણમાં અવસાદ ધરે છે.

સામાન્ય રીતે પરંપરાગત પ્રાચીન કહેવત ચાલી આવે છે કે માનવ જેવા વિચારોને સેવે છે તેવો જ તે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં બને છે. વિચારોનો પ્રભાવ વ્યવહાર પર અથવા મનનો પ્રભાવ તન પર પણ પડે છે. માટે જ કહ્યું છે કે, 'તન્મે મન શિવસંકલ્પમસ્તુ' એટલે કે 'મારું મન પવિત્ર વિચારોથી સંપન્ન બનો'.

એક પુરુષને ઘરનાં બધાં જ પ્રેમભાવે જોયા કરતાં. એમની પત્ની પણ એની સાથે પ્રેમપૂર્વક વ્યવહાર કરતી. પરંતુ એમના મનમાં કોણ જાણે કેમ, પણ એવી અવિદ્યામૂલક ગ્રંથિ પડેલી કે દુનિયામાં મારું કોઈ નથી; અને મારા પ્રત્યે કોઈને પ્રેમ નથી. એટલે એ અહર્નિશ ઉદાસ રહેતા. એમની આજુબાજુનું અસાધારણ ઐશ્વર્ય પણ એમને આનંદ આપી શકતું નહિ. આખરે એમણે અવસાદગ્રસ્ત બનીને આપઘાત કર્યો. બીજા પુરુષે પોતાના મનને એવી રીતે કેળવ્યું કે સૌ પ્રત્યે પ્રેમભાવ પ્રકટે અને સૌ સારું જ લાગે. પરિણામે એમનું જીવન અભાવ અને આપત્તિની વચ્ચે પણ આનંદ અનુભવવા લાગ્યું. એ એમના જીવનને ઉત્સવમય બનાવી શક્યા.

ટુંકમાં, મન ઉપર જીવનનો આધાર છે. એટલા માટે તો આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષને માટે કરાતી સઘળી સાધનાઓ મનને વિશુદ્ધ, ઉદાત્ત, અનાસક્ત બનાવવા માટેની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ કે કર્મ દ્વારા છેવટે તો મનની સર્વતોમુખી સંશુદ્ધિ જ સાધવાની છે. મન સંશુદ્ધ અને સમુદાત્ત બનશે એટલે વાસનારહિત, કલેશરહિત અને બંધનમુક્ત બનશે. અંદરથી જ શાંતિ અથવા આનંદનો અનુભવ કરશે, પોતાના મૂલાધાર એવા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારના સર્વોત્તમ સુખાસ્વાદને પામીને કૃતાર્થ બનશે.

* * *

૪. શાંતિનો વ્યવહારુ અભિગમ

જીવનમાં અશાંતિ છે. અનેક આત્માઓ અશાંતિ અનુભવે છે. કિન્તુ એનું કારણ એક છે ? શાંતિની ઈચ્છાથી આવનારા સૌ કોઈને આપણે એવું કહીશું કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરો, પરમાત્માને પ્રેમ કરો અને ઓળખો. જ્યાં સુધી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નહિ કરો ત્યાં સુધી શાંતિ નહિ મળે ? ના. એ પ્રકારનો સર્વસામાન્ય અને અવ્યવહારુ, અથવા ઉડાઉ ઉત્તર આપવાનું ઉચિત નહીં લેખાય. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવાથી કે કરવાનો પ્રામાણિક, એકનિષ્ઠ, શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરવાથી, ગમે તેવા સંજોગોમાં - અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ મનને સ્વસ્થ, સંયમી, સાત્વિક, શાંત રાખવાની શક્તિ સાંપડશે. સમત્વથી સંપન્ન બનાશે. પરંતુ સદાને સારુ સર્વવિધ શાંતિ સાંપડશે એવું માનવું, મનાવવું વધારે પડતું છે.

જીવનમાં અશાંતિ છે એ સાચું છે તેમ એ પણ એટલું જ સાચું છે કે એ અશાંતિનાં કારણો જુદાં જુદાં છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની સમસ્યાઓ જુદી જુદી હોય છે. શાંતિને માટેની આવશ્યકતાઓ પણ અલગ હોય છે. એ સમસ્યાઓમાં ભૌતિક, શારીરિક, માનસિક, સાંસારિક, આત્મિક સમસ્યાઓનો સમાવેશ પણ થઈ જાય છે. અશાંતિ જેને લીધે પેદા થઈ હોય કે બનતી હોય, એ સમસ્યાને અવગણવાને બદલે એ વિશે શાંતિ અને સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચારવાથી અશાંતિ મટી શકે છે. એ સીધાસાદા સત્યને જેટલી વહેલી તકે સમજી લઈએ એટલું જ હિતાવહ થઈ પડશે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો કહી શકાય કે આપણી આગળની અનેકવિધ સમસ્યાઓની સહાનુભૂતિપૂર્વકની વિચારણા અને એમના ઉકેલ માટેના પ્રયત્નો આવશ્યક, આવકારદાયક, અભિનંદનીય છે.

પરમાત્માને ઓળખવાની અભિલાષા જેને તેને નથી હોતી. પરમાત્માને પામવાની પિપાસા કોઈકના જ જીવનમાં પેદા થાય છે. એવા આત્માને પરમાત્માને માર્ગે વળવા દો. પરમાત્માના પંથે સાધનાત્મક પ્રયાણ કરવા દો. એના સિવાય એને શાંતિ નહીં મળે. બાકી આપણી આજુબાજુના અધિકાંશ અશાંત આત્માઓની શાંતિ માટે તો એમની અશાંતિના કારણને શોધી કાઢીને કે સમજી જઈને વ્યવહારુ અભિગમ અપનાવાય એ જ બરાબર છે. આપણે વ્યવહારુ બનીએ તો કેટલીયે મુસીબતોમાંથી સહેલાઈથી મુક્તિ મેળવીએ.

* * *

પ. વંદન પ્રસાદસદનમ્

કેટલું સરસ વાક્ય છે ! કોઈક પાવન પળે, ધન્ય ક્ષણે, કોઈક સ્વાનુભવસંપન્ન સત્પુરુષ દ્વારા એનું સર્જન થયું છે. વદન કેવું છે તો કહે છે કે પ્રસાદનું સદન. પ્રસાદ એટલે પ્રસન્નતા. જેનું મુખમંડળ સદાય પ્રસન્ન કે પુલકિત હોય છે તે ધન્ય બને છે ને ધન્ય કરે છે. તે જ્યાં વસે છે ને વિચરે છે ત્યાં ઉત્સવ કરે છે. ઘરમાં ને ઘરની બહાર આનંદ અનુભવે છે અને આનંદ અર્પે છે.

પ્રસાદનો અર્થ પરમાત્માની કૃપા પણ લઈ શકાય. પરમાત્માની કૃપા જેના પર વરસે છે તેના અંતરમાં પ્રસન્નતા પ્રગટે છે, અને એ પ્રસન્નતાનું પ્રતિબિંબ વદન પર, વાણીમાં, રોમરોમમાં અને અંગપ્રત્યંગમાં પડે છે.

જીવનમાં આજે પ્રસન્નતા ઘટી ગઈ છે. માનવ પ્રસન્ન દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવા કીમિયા કરતો દેખાય છે, તો પણ સાચી સ્વાભાવિક પ્રસન્નતા કોઈક બડભાગીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સૌ કોઈના જીવનમાં નથી હોતી.

પ્રસન્નતાથી પુલકિત માનવને મળવાનું ગમે છે. એની સાથે ફરવાનું, અને વ્યવહારમાં ઊતરવાનું પસંદ પડે છે. એ અન્યનાં દુઃખોને હળવાં કરે છે. અન્યને માટે આશ્વાસનરૂપ બને છે. એવા માનવને કષ્ટો, વિરોધો, વિઘ્નો, ચલાયમાન નથી કરી શકતાં, જીવનની વિષમતાઓની વચ્ચે એ સુખદ-શાંત સ્મિત કરી શકે છે. એનો જીવનપ્રવાસ હળવો બને છે. એવા માનવનું વદન પ્રસાદનું-પ્રસન્નતાનું સદન હોય છે. એમાંથી પ્રસન્નતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એવું જીવન કેટલું બધું ઉત્તમ લાગે ? એવી પ્રસન્નતા કોઈક બડભાગીને જ મળે છે.

એક વેપારી ભાઈ કહેતા કે હું સદા પ્રસન્ન રહું છું. મારા જેવો પ્રસન્ન માનવ બીજો કોઈ જ નથી. પરંતુ એ પ્રસન્નતા કેટલી બધી અસ્થાયી હતી તેની ખબર એમને થોડીવારમાં જ પડી ગઈ. વેપારમાં મોટી ખોટ જવાથી એમનું જીવન નીરસ બન્યું, એ શોકમગ્ન બની ગયા, અને આત્મઘાત કરવા તૈયાર થયા. એમને જીવનનો ત્યાગ ના કરવા માટે પુષ્કળ સમજાવવા પડ્યા.

બીજા એક ભાઈ લગ્નપ્રસંગે ખૂબ જ સુખી દેખાયા ને પ્રસન્નતાથી પુલકિત બનીને ફરવા લાગ્યા. સમસ્ત સંસારમાં સૌથી વધારે સુખી એ જ હોય એવું લાગવા માંડ્યું. પરંતુ લગ્ન પછી થોડેક દિવસે એમની પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થતાં એમની પ્રસન્નતા ટળી ગઈ. એ અતિશય શોકમગ્ન બની ગયા.

સાનુકૂળ સંજોગોમાં તો પ્રસન્ન રહી શકાય છે પરંતુ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રસન્નતાથી પુલકિત બનવાનું છે. એવી કળામાં કુશળ થવાનું છે. તમારા મુખમંડળ પરનું સ્મિત એક મહાન મૂડી છે. એને સુકાવા ના દેતા. એને સદાય સાચવી રાખજો. એનું સંવર્ધન કરજો.

* * *

૬. બ્રાહ્મમુહૂર્ત

બ્રાહ્મમુહૂર્તનો સમય કેટલો બધો શાંત, સુંદર, સુખમય હોય છે ? પૂર્વાકાશમાં ઉષ્કાળના રંગો પ્રસર્યા હોય છે. પવનની તાજી લલિતલહરી પવનની પીઠ પર સવાર થઈને આજુબાજુ બધે વહેતી હોય છે. પંખીઓ પોતાના પુણ્યપ્રવાસને પ્રારંભતી વખતે શાંત, મધુર, સુસંવાદી ફજન કરીને વાયુમંડળને રસમય કરી દે છે. બ્રાહ્મમુહૂર્ત તો એનાથી પણ વહેલું આરંભાય છે. સૂર્યોદયના ત્રણ કલાક પહેલાંના સ્વર્ણસમયથી એની અવર્ણનીય અમૃતમય અસર શરૂ થાય છે. સમસ્ત પ્રકૃતિ એ વખતે શાંત, કોલાહલરહિત, પ્રસન્ન તથા પુલકિત હોય છે. એ અભિનવ પ્રેરણા પ્રદાન કરે છે. ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાએ એ સરસ શાંત સમય વિશે ગાયું છે,

રાત રહે જાહેરે પાછલી ખટઘડી

સાધુ પુરૂષને સૂઈ ન રહેવું :

નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રીહરિ

એક તું એક તું - એમ કહેવું.

છ ઘડી રાત બાકી રહે ત્યારે અથવા બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં જીવનનો સમુચિત વિકાસ કરવા માગનારા સત્પુરૂષે કે સજ્જને સૂઈ ના રહેવું. એણે પ્રમાદને પરિત્યાગીને નિદ્રાને છોડી દેવી, ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવું અને ઈશ્વર સિવાય કશું જ સનાતન નથી, સંપૂર્ણ સુખશાંતિ આપી શકે તેમ નથી એવું વિચારવું.

બરાબર છે. જીવનવિકાસના સાધકે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠી જવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. વહેલી સવારે ઊઠીને આવશ્યક શરીરશુદ્ધિથી નિવૃત્ત થઈને જપ, ધ્યાન, પ્રાર્થના, શાસ્ત્રાધ્યયન, આત્મચિંતનાદિનો આધાર લેવાથી મન સહેલાઈથી સ્થિર, એકાગ્ર અને શાંત થાય છે. એ વખતે વ્યાયામાદિનો આશ્રય લેવાથી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી લાભ થઈ રહે છે. જે વહેલી સવારના શાંત સમયને એવી રીતે સાચવી લે છે તે સમસ્ત દિવસને સાચવી કે સુધારી શકે છે. એને નવી શક્તિ, પ્રેરણા, સ્ફૂર્તિ તથા તાજગીની પ્રાપ્તિ થાય છે. વહેલી સવારે ઊઠીને સમસ્ત દિવસનો કાર્યક્રમ પણ ઘડી શકાય છે.

બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં વહેલી સવારે ઊઠીને આપણને ઊઠવાની શક્તિ આપનારા પરમાત્માની સ્મૃતિ તથા પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. આપણે તો અચેત હતા. એ શક્તિએ જ આપણને ઉઠાડ્યા. એનો આભાર માનીએ. આપણા ફાળે આવેલાં સમય અને આપણને સાંપડેલી શક્તિઓનો સદુપયોગ કરવાનો અને કોઈએ કારણે દુરુપયોગ ના કરવાનો સંકલ્પ કરીએ. પછી તો મનની અવસ્થા જ એવી થશે કે દિવસનો સઘળો સમય બ્રાહ્મમુહૂર્તના સમય જેવો જ શાંત, સરસ, પ્રેરક ને મંગલ લાગશે. ગમે ત્યારે પણ જાગૃત રહી શકાશે. તો પણ બ્રાહ્મમુહૂર્તનો લાભ તો લેવાશે જ. એ લાભ અતિશય આનંદદાયક, અમોઘ, આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે.

જીવનનું પણ બ્રાહ્મમુહૂર્ત છે - શૈશવ, કૌમાર્ય કે યૌવન. એ સમય દરમિયાન જે જડતામાંથી, અવિદ્યાની નિદ્રામાંથી જાગી જાય છે તે જીવનના આધ્યાત્મિક અભ્યુત્થાનનો આરંભ કરી દે છે. તે ઘણું ઘણું મહત્વનું મેળવી શકે છે. તેના જીવનનો પુણ્યપ્રવાસ સફળ, સુખકારક, સમૃદ્ધ, સાર્થક અને પોતાને અને અન્ય અનેકને માટે આશીર્વાદરૂપ કરે છે. જે જેટલો વહેલો જાગે છે તેને તેટલો જ વિશેષ લાભ મળે છે. જેનું શૈશવ,

કૌમાર્ય, યૌવન વીતી ગયું છે તે પણ જ્યારે પણ જાગૃત થઈ શકાય ત્યારે જાગૃત થઈ શકે તો તેથી લાભ જ છે. સાધનાત્મક સત્કર્મની, સંસ્કારોના સિંચનની, શરૂઆત જ્યારે પણ કરી શકાય ત્યારે કરવામાં આવે તો તે શ્રેયસ્કર તથા શાંતિપ્રદાયક જ થઈ રહે છે. શરીર વૃદ્ધ થાય તો પણ શરીરધારી ધારે તો શિશુ, કિશોર કે યુવા રહી શકે છે. જીવનનો આધ્યાત્મિક વિકાસ દેશકાળ બાધિત અને અવસ્થાતીત હોવાથી એનો આરંભ ગમે ત્યારે કરી શકાય છે. એટલે જન્મનાં સ્થૂળ બ્રાહ્મમુહૂર્તો છૂટી ગયાં હોય તેમણે સુક્ષ્મ માનસિક અથવા આંતરિક બ્રાહ્મમુહૂર્તોને સાચવી લેવાં અને એમનો બને તેટલો વધારે ને વધારે લાભ લેતાં શીખવું જોઈએ.

* * *

૭. વિચારોની શક્તિ

એક માણસ માંદગીના જ વિચારો કર્યા કરતો. પોતે ખૂબ જ બીમાર છે, સંસારમાં સૌથી વધારે બીમાર છે, એવી ભાવનાઓનું સેવન કરતો. પરિણામે સ્વાસ્થ્યને ના સાચવી શકતો. વારંવાર માંદગીમાં અને કેટલીક વાર તો ભયંકર માંદગીમાં સપડાતો. દવા કરતો તો પણ દવાઓ એને લાગુ પડતી નહીં. એની પાસે અઢળક સંપત્તિ હતી તો પણ એનો ઉપભોગ એ નહોતો કરી શકતો. વિચારતો કે હું સંસારમાં સૌથી વધારે કંગાળ છું. મારી પાસે કશું જ નથી, મારે વધારે ને વધારે ઐશ્વર્ય મેળવવાની અને એને માટે મહેનત કરવાની આવશ્યકતા છે. એના અનેક મિત્રો અને સ્વજનો હોવા છતાં એ માનતો કે સંસારમાં મારું કોઈ જ નથી. હું એકલો જ છું. મારા જીવનમાં કશો રસકસ નથી. એવા વિપરીત વિચારોને લીધે એનું મુખમંડળ મ્લાન રહેતું, દિલ દુઃખી રહેતું, અને જીવનના રહાસહ્યા આનંદને અનુભવવાનું કાર્ય એને માટે આકાશકુસુમ સમાન અશક્ય બની જતું.

એની પાડોશમાં રહેતો બીજો માણસ અભાવગ્રસ્ત હોવા છતાં પોતાને અભાવગ્રસ્ત માનવાને બદલે આનંદપૂર્વક જીવતો. એ પોતાને સુખી સમજતો અને પોતાની તથા બીજાની સુખાકારી અને શાંતિના સંકલ્પો કરતો. એનું શરીર કોઈ વાર અસ્વસ્થ બનતું તો પણ એને અન્ય ઔષધની આવશ્યકતા ના પડતી. એનો આનંદી સ્વભાવ એને માટે ઔષધ સમાન બની જતો. એ વહેલી તકે સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરતો. પહેલો માણસ અકાળે વૃદ્ધ થઈ ગયેલો ત્યારે બીજો માણસ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ યુવાન દેખાતો.

માનવના વિચારોની અસર એના મન તથા તન પર ઘણી મોટી, શકવર્તી પડે છે. માટે કહ્યું છે કે માનવ જેવા વિચારો કરે છે તેવો બને છે. વિચારો એનો ઘાટ ઘડે છે. એને સુધારે છે ને બગાડે છે, આનંદ અર્પે છે અને શોકમાં ધકેલે છે, સ્વસ્થ રાખે છે અને અસ્વસ્થ બનાવે છે. આજે માનવ જેવો છે એવો એના ભૂતકાળના ભાવો, વિચારો, સંકલ્પોને લીધે છે, અને ભવિષ્યમાં જેવો બનવા માગશે એવો એના વર્તમાનકાળના ભાવો, વિચારો, સંકલ્પોને અનુસરીને એમને અનુરૂપ બની શકશે. વિચારો, ભાવો તથા સંકલ્પોમાં ધાર્યા કરતાં ઘણી મોટી શક્યતા ને શક્તિ સમાયેલી છે. એ દ્વારા માનવ પોતાની કાયાપલટ કરવાની સાથે સાથે એથી આગળ વધીને બીજાની પણ કાયાપલટ કરી શકે છે.

વૈદિક ઋષિવરે કહ્યું છે કે, 'મારું મન પવિત્ર, કલ્યાણકારક, હિંસક નહિ પરંતુ અહિંસક, દ્વેષયુક્ત નહિ પરંતુ પ્રેમપૂર્ણ, ભંજનાત્મક નહિ પરંતુ મંડનાત્મક ભાવો અને વિચારોથી સંપન્ન થાઓ.' તન્મમે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ । એ કથનમાં ઘણો મોટો, સર્વોપયોગી, સચિતાર્થ સમાયેલો છે. આપણે એનો લાભ લઈએ.

* * *

૮. ધર્મભાવના

વાત દેખીતી રીતે જ સાધારણ હતી. એક પરમપવિત્ર પરમાત્માપરાયણ વિરક્ત સંતપુરૂષને એમના ભક્તજનો તરફથી મુંબઈમાં એક શ્રીમંતને ત્યાં ઉતારવામાં આવેલા. બંને એકમેકથી અપરિચિત હોવા છતાં પેલા શ્રીમંત સદ્ ગૃહસ્થે સંતપુરૂષનું ખૂબ જ સ્નેહપૂર્વક અસાધારણ ઉમળકા સાથે સ્વાગત કર્યું. સંતપુરૂષ આત્મીય લાગ્યા. જાણે કેટલાય વખતથી એકમેકને ઓળખતા ના હોય એવું અનુભવાયું. પોતાના સ્વજનોને ને સન્મિત્રોને બોલાવીને એમણે એ અમૂલ્ય અવસરને અનુરૂપ સંતપુરૂષનો સત્સંગ ગોઠવ્યો. એથી સંતપુરૂષને સંતોષ થયો. પોતાનું આગમન સાર્થક લાગ્યું.

પેલા સત્પુરૂષને શ્રીમંત સદ્ ગૃસ્થ રોજ પરમ આદરભાવથી પ્રણામ કરતા. એમનાં સંતાનો પણ પગે લાગતાં. પરંતુ તેમની પત્ની પ્રણામ ના કરતી. સદ્ ગૃસ્થ એને કહેતા કે પાસે જઈને પ્રણામ તો કર. પ્રણામ કરવાથી નુકશાન નથી, લાભ જ છે. પવિત્ર ને પૂજ્ય પુરૂષોને પ્રણામ કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે. પરંતુ એમની પત્નીને એમના શબ્દોની અસર નહોતી થતી. એને પ્રણામ કરતાં નહોતું આવડતું એમ નહિ, પરંતુ એના ગુરૂએ જણાવેલું કે મારા સિવાય બીજા કોઈને પ્રણામ ના કરવા. એટલે ગુરૂના વચનને વળગી રહીને એ સન્નારી પ્રણામ ના કરતી. સંતને જોઈને મોં પણ ના મલકાવતી. શિષ્ટાચાર, સ્વાગત, સેવાભાવના બે શબ્દો પણ ના બોલતી.

સંતપુરૂષને એનો હર્ષશોક ન હતો. ના હોય, પરંતુ પેલા શ્રીમંતને એવો વ્યવહાર આદર્શ અથવા સારો નહોતો લાગતો. છતાં પણ બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. પેલી સન્નારીના મનમાં ગુરૂની વાત ઠસી ગયેલી. એના મનમાં સુધાર ના થાય ત્યાં સુધી બીજું કશું શક્ય જ ન હતું. મનની સુધારણા સદ્ વિચારથી જ થતી હોય છે અને સદ્ વિચાર સત્પુરૂષો પાસેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્પુરૂષો આપણને સમજાવે છે-શીખવે છે કે, માતાપિતાને, વડીલોને, પૂજ્યને, પવિત્ર જનોને, સંતપુરૂષને, દેવ મંદિરોને, એમની પ્રતિમાઓને, આચાર્યને, ગુરૂને કે સદ્ ગ્રંથોને પ્રણામ કરવા એ સર્વસામાન્ય શિષ્ટાચાર કહેવાય છે. એનાથી આગળ વધીને સૌમાં પરમાત્માનો પરમપ્રકાશ પેખાશે ત્યારે સૌને-સમસ્ત જગતને પ્રણામ કરાશે. જગતના રૂપમાં રહેલા જગદીશ્વરને નમાશે. પ્રણામ નમ્રતાને સૂચવે છે, વિનય દર્શાવે છે, પવિત્રતા, સંયમશીલ સદ્ ભાવ તથા આદરભાવ અને ઋણસ્વીકાર સૂચવે છે. પોતે જેમના પ્રત્યે વિશેષ પૂજ્યભાવ રાખતા હોય તેવા ગુરૂને વિશેષ પ્રણામ કરવામાં આવે એ સમજાય તેવું છે. પરંતુ બીજાનો અનાદર કે બીજાની ઉપેક્ષા થાય તે બરાબર નથી. બીજાને વિશેષ નહિ તો માનવસહજ મર્યાદામાં રહીને સામાન્ય પ્રણામ તો અવશ્ય કરીએ. એમાં આપણી માનવતા, શોભા, વિદ્યા, સંસ્કારિતા, સજ્જનતા સમાયલી છે તે ના ભૂલીએ. ગુરૂ સિવાય બીજા કોઈને પ્રણામ થઈ જ ના શકે ને અન્ય કોઈ પ્રણમ્ય હોઈ જ ના શકે એવી માન્યતા અનુચિત છે. ભૂલભરેલી છે. આદર્શ અથવા સાચી નથી.

પોતાને ત્યાં આવનારા અતિથિ સાથે વાત જ ના કરવી, એક અક્ષર પણ ના ઉચ્ચારવો, એમના પ્રત્યે સેવાભાવ ના પ્રગટાવવો, મોં પણ ના મલકાવવું, એ વૈરાગ્યની, જ્ઞાનની અથવા આત્મનિષ્ઠાની નિશાની નથી, પરંતુ બેદરકારી છે, જડતા છે, અજ્ઞતા છે, જવાબદારીનો અભાવ છે. એ કર્તવ્યનું પાલન

નહીં, કર્તવ્યનો અનાદાર સૂચવે છે. આપણે ગમે તે ધર્મને, પંથને, મતમતાંતરને, સંપ્રદાયને, ગ્રંથને કે ગુરૂને માનીએ એનો અર્થ એવો નથી કે અન્યને માનનારા પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવીએ, અન્યને માટે અનાદર રાખીએ. માનવતાનું અને એને અનુરૂપ એવા વિમળ વ્યવહારનું દર્શન તો આપણા જીવનમાં થવું જ જોઈએ. જીવનની સાચી શોભા એમાં જ છે. ધર્મભાવનાની અભિરૂચિ રાખનારે તો આ વાતને ખાસ સમજી લેવી જોઈએ. ધર્મભાવના ધર્મમય વ્યવહારથી સંપન્ન હોવી જોઈએ.

* * *

૯. બુદ્ધિયોગ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના દસમા અધ્યાયના દસમા શ્લોકમાં ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે :

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥૧૦-૧૦॥

અર્થાત્ જેમનાં જીવન મારી સાથે સતત રીતે સદાને માટે જોડાયેલાં હોય છે ને જે મને પરમ પ્રેમપૂર્વક શ્રદ્ધાભક્તિથી સંપન્ન બનીને અંતરના અંતરમમાંથી સર્વ પ્રકારે ભજે છે તેમને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું જેથી તે મને મેળવી લે છે અથવા મારો સાક્ષાત્કાર સાધી શકે છે.

એ ઉદ્દ ગારોનું રહસ્ય જાણવા જેવું છે. ભગવાન ભક્ત પર પ્રસન્ન થઈને શું આપે છે ? ધન, વૈભવ, યશ, પદ, પ્રતિષ્ઠા, અધિકાર, સૌંદર્ય, યૌવન, દીર્ઘજીવન, રિક્તિસિક્તિ ? ભગવદ્ ગીતામાં એના પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં નથી આવ્યો. એમાં તો જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન પોતાના એકનિષ્ઠ ભક્ત કે આરાધકને કૃપા કરીને બુદ્ધિયોગ આપે છે.

બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવી એક વાત છે ને બુદ્ધિયોગની સંપ્રાપ્તિ થવી એ જુદી જ વાત છે. બુદ્ધિથી સંપન્ન માનવો અનેક દેખાય છે. વૈજ્ઞાનિકો, ડૉક્ટરો, વકીલો, ન્યાયાધીશો, અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, અમલદારો, રાજનીતિજ્ઞો, લોકસેવકો, ખેડૂતો અને મજૂરો ઓછીવત્તી બુદ્ધિથી સંપન્ન હોય છે. ચોરી તથા ખૂન કરનારા ને કરવેરા છુપાવનારાઓ તથા દાણચોરોમાં પણ ઓછી બુદ્ધિ નથી હોતી. પોતાના કુકર્મને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે તે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને કુશળતાપૂર્વક યોજના બનાવે છે અને એનો અમલ કરે છે. રાવણે સીતાના હરણ માટે જે યોજના ઘડેલી એને માટે અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ કરેલો. પરંતુ એ બુદ્ધિ પ્રશસ્ય ના બની અને, એનું અને અન્યનું કલ્યાણ પણ ના કરી શકી. ભગવાન ભક્તને કૃપાની વર્ષા વરસાવીને એવી બુદ્ધિનું દાન નથી કરતા. ગીતામાં એમણે પોતાના અનુગ્રહના પરિણામરૂપ કેવળ બુદ્ધિ પ્રદાન કરવાનું કહેવાને બદલે બુદ્ધિયોગ પ્રદાન કરવાની વાત કરી છે.

એ બુદ્ધિયોગનો અર્થ શો થાય છે અથવા એ કેવાંક કામમાં આવે છે એનું સ્પષ્ટીકરણ એમણે ત્યાં તરત જ કર્યું છે. યેન મામુપયાન્તિ તે - ભક્તને હું એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે જેની મદદથી એ મારી પાસે પહોંચી શકે અથવા મારો સુખદ શાંતિપ્રદાયક સાક્ષાત્કાર સાધી શકે. બુદ્ધિ વાદવિવાદ માટે, વિતંડાવાદ માટે, બુદ્ધિપ્રદર્શન માટે પણ હોઈ શકે. મસ્તિષ્કનો અલંકાર પણ બની શકે. ભગવાન એવી બુદ્ધિની બાંધધારી આપવાને બદલે બુદ્ધિયોગની બાંધધારી આપે છે. નિર્મળ પરમાત્મમયી પરમાત્મપરાયણ વૃત્તિ કે બુદ્ધિ જ યોગ બની શકે. જીવ અને શિવની વચ્ચેના સેતુનું કામ કરી શકે. માનવને પવિત્ર, માનવતાથી મંડિત, મુક્ત ને પૂર્ણ બનાવે અને અન્યને માટે જીવતાં શીખવે. ભક્ત કે સાધકને એવા બુદ્ધિયોગની જ અપેક્ષા અને આવશ્યકતા હોય છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના દસમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં એવા જ સંદર્ભમાં પરંતુ જરાક જુદી દેખાતી પરિભાષામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એવા શરણાગત એકનિષ્ઠ ભક્તો પર અનુકંપા કરવા માટે એમના અંતરમાં પરમ પ્રકાશવાન પ્રજ્ઞાના પ્રદીપને પ્રકટાવીને હું અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો અંત આણું છું.

તેષામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૧૦-૧૧॥

જીવનને ઉજ્જવળ, નિર્વાસનિક, નિર્બંધ બનાવવા માટે એવા બુદ્ધિયોગની આવશ્યકતા છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના પંદરમાં અધ્યાયના છેવટના શ્લોકમાં પણ એ જ અર્થમાં જણાવ્યું છે કે હે પવિત્ર અર્જુન, મેં તને આ ગુહ્યતમ શાસ્ત્રનો સદુપદેશ સંભળાવ્યો છે, એને સમજીને બુદ્ધિમાન થવું જોઈએ.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मया नघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥૧૫-૨૦॥

ત્યાં પણ સુસ્પષ્ટ કર્યું છે કે શાસ્ત્રનું શ્રવણમનન કેવળ બુદ્ધિમાન બનવા માટે નથી પરંતુ કૃતકૃત્ય થવા માટે છે. એવી કૃતકૃત્યતા બુદ્ધિયોગ દ્વારા જીવનને ઉજ્જવળ કરીને પરમાત્માની અપરોક્ષાનુભૂતિ કરવાથી જ પરમાત્માનું અલૌકિક અનુસંધાન સાધવાથી જ પામી શકાય.

* * *

૧૦. અનાસક્તિ

પદ્મ પાણીની વચ્ચે પ્રકટે છે, પરંતુ એની અસરથી દેખીતી રીતે જ અલિપ્ત રહે છે. એનાં પત્રોને પાણીની અથવા કાદવની અસર થતી નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં એની સ્મૃતિ કરાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પદ્મપત્ર મિવાંભસા ।

અગ્નિને ઉધઈ નથી લાગતી. મહામણિની પાસે મેલ નથી ટકતો. ચંદ્રની ચારે તરફ અભ્રોનાં આવરણો આવે છે તો પણ ચંદ્રની કે ચંદ્રની ચારુતા પર એમનો અલ્પ પણ પ્રભાવ નથી પડતો. ચંદ્ર અને એની ચારુતા એથી અલિપ્ત જ રહે છે. શાસ્ત્રો તથા સત્પુરુષોએ સંસારના વિરોધાભાસી વાયુમંડળની વચ્ચે, પાર વિનાની પ્રતિફળ પરિસ્થિતિઓની વચ્ચે એવી રીતે અસંગ રહેવાનો સંદેશો પૂરો પાડ્યો છે, અને એને અનાસક્તિનું નામ આપ્યું છે.

અનાસક્તિ મનની અવસ્થા કે ભૂમિકા છે. એનો અર્થ પદાર્થોનો બાહ્ય પરિત્યાગ નથી. ઘર, કુટુંબ કે પરિવાર પ્રવૃત્તિને ત્યાગીને દૂર સુદૂરવર્તી સરિતાપ્રદેશ, ગિરિગૃહવર અથવા અરણ્યમાં જતાં રહેવું એવો પણ નથી. જગતને ધિક્કારવું અને કર્તવ્યના અનુષ્ઠાનને તિરસ્કારવું એવો પણ નથી. એનો અર્થ તો સૌમાં રહેવું છતાં પણ સૌથી પર બનીને રહેવું, સૌની વચ્ચે વસવું છતાં પણ હૃદયમાં - અંતરના અંતરતમમાં કોઈને પણ ના વસાવવું, કોઈની મમતા અથવા આસક્તિ ન રાખવી એવો થાય છે. તન સંસારમાં પરંતુ મન પરમાત્મામાં. શ્વાસ સ્થૂળ જટિલ જગતમાં પરંતુ વાસ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જગતના અધીશ્વરમાં.

પરમાત્માની પ્રીતિ વિના, અલૌકિક આત્મજ્ઞાન વિના અથવા આત્મનિરીક્ષણ વિના એવી અનાસક્તિનો આવિર્ભાવ નથી થતો અને થાય છે ત્યારે સાચી સુખાકારી, શાંતિ તથા પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિ સહજ બને છે. જગત જગદીશ્વરની લીલા લાગે છે. બાધક બનવાને બદલે સાધક લાગે છે. પ્રવૃત્તિ અભિશાપરૂપ નહિ પરંતુ આશીર્વાદરૂપ ઠરે છે.

સમાજમાં ધનની, પદની, પ્રતિષ્ઠાની, સત્તાની, ચૈશ્વર્યની, બાહ્ય સુખોપભોગની સ્પર્ધા અને એમાંથી પરિણમનારી રાગાસક્તિ વધી જાય છે ત્યારે સમાજજીવન અસ્થિર, અવ્યવસ્થિત, અશાંત બને છે. એને સ્વસ્થ, સુવ્યવસ્થિત, શાંત રાખવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતપોતાના સ્થાનમાં સમ્યક રીતે શ્વાસ લેતાં, અનાસક્ત રહેવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આરંભમાં એવો પ્રયાસ કરવો પડે છે અને આગળ પર એ પ્રયાસ સહજ બને છે. આસક્તિ બંધન છે, અનાસક્તિ જીવનમુક્તિની કલ્યાણકારી કેડી છે.

* * *

૧૧. સ્થિતિ

ભગવાન બુદ્ધ એકાંત અરણ્યમાંથી મંદ ગતિએ આગળ વધી રહેલા. એમની પાછળ પડેલા એ અરણ્યમાં વસતા દસ્યુશ્રેષ્ઠ અંગુલિમાલે એમને જોઈને બૂમ પાડી, બુદ્ધ, ઊભો રહે.

ભગવાન બુદ્ધે શાંતિ તથા સ્વસ્થતાપૂર્વક ઉત્તર પૂરો પાડ્યો કે હું તો ઊભેલો જ છું. તારે ઊભા રહેવાનું બાકી છે.

અંગુલિમાલે પુનઃ એવું જ કહ્યું ને બુદ્ધે એવા જ ઉદગારો કાઢ્યા, ત્યારે અંગુલિમાલને અતિશય આશ્ચર્ય થયું. બુદ્ધની આગળ આવીને એણે પૂછ્યું કે તમે અસત્યભાષણ કરો છો ?

બુદ્ધે કહ્યું : 'બુદ્ધ કદી અસત્ય ભાષણ નથી કરતો. અસત્યભાષણ કરે તેને બુદ્ધ ના કહેવાય.'

'તો પછી ? તમે તો ચાલો છો, તો પણ કહો છો કે હું ઊભો છું. તો તે કેવી રીતે ?'

બુદ્ધ બોલ્યા: 'મારું શરીર ચાલે છે પરંતુ મન નથી ચાલતું, સ્થિર છે. બોધિપ્રાપ્તિ પછી એણે વિષયોના વનમાં વિહરવાનું કે પવનલહરથી હાલતી દિપશીખાની જેમ ચલાયમાન બનવાનું છોડી દીધું છે. તું હજી વિષયોમાં, વિકારોમાં, વાસનામાં ફર્યા કરે છે. તારે તારી અંદર સ્થિતિ કરવાની બાકી છે.'

ભગવાન બુદ્ધના એ શબ્દો ખૂબ જ પ્રેરક તથા જીવનોપયોગી સંદેશથી સભર છે. માનવનું મન મોટે ભાગે બહિર્મુખ બનીને ભટક્યા કરે છે. અસ્વસ્થ અને અશાંત બને છે. પદાર્થો, વિષયો, પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓ એના પર પોતપોતાના સાનુકૂળ-પ્રતિકૂળ, સંમિશ્રિત પ્રભાવો પાડ્યા કરે છે. માનવ વાસના, વિકાર, સ્વાર્થ, અહં, મમતા અને આસક્તિનો દાસ બનીને અવનિમાં અટવાય છે. એણે આત્મસ્થ થવાની, પોતાની અંદરની દુનિયામાં ડૂબકી મારીને નિર્વિકાર, નિર્વાસનિક અવસ્થામાં આસીન થવાની, પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ પરમાત્મનો પરિચય સાધી, પ્રેમ જગાવી, એમની સાથે અનુસંધાન સાધવાની આવશ્યકતા છે. માનવે બુદ્ધ બનવાનું છે, એટલે કે વિષયોના વાસનાયુક્ત અવિદ્યાજન્ય જગતમાંથી જાગીને આત્માના આ લોકમાં પદાર્પણ કરવાનું છે. એવા પદાર્પણ પછી શરીર સંસારમાં રહેશે, વિરોધાભાસી વાતાવરણમાં કે વ્યવહારમાં રહેશે તો પણ મન ચંચળ નહિ બને, વિદ્રોહ નહિ કરે, અશાંત નહિ બને. આત્મામાં સ્થિત રહેશે. જીવનના પરમ લક્ષ્યનું કદી વિસ્મરણ નહીં થાય.

"જૈસે નાવ ફિરે ચારો દિશ, ધ્રુવતારા પર રહત નિશાની"ની જેમ એના ચિત્તની વૃત્તિ, એની અસ્મિતા, પરમાત્માભિમુખ બનીને પરમાત્મા પ્રત્યે જ પ્રવાહિત થશે. આંખ જોશે છતાં નહિ જુએ એટલે કે પરમાત્માને જ જોશે. કાન સાંભળશે તો પણ નહીં સાંભળે, શરીર, મન, ઈન્દ્રિયો કાર્ય કરશે તો પણ અંતરાત્મા એથી અલિપ્ત રહેશે.

પળેપળે ચંચળ ચાલે ચાલતા માનવને આત્માની અંદર સ્થિતિ કરવાની, ગીતાની પરિભાષામાં સ્થિતપ્રજ્ઞ બનવાની, ઊભા રહેવાની આવશ્યકતા છે. બીજું બધું જ ચાલતું હોય પરંતુ એની વચ્ચે માનવ અડગ રીતે ઊભો રહેતો હોય, આત્મસ્થ રહેતો હોય એથી અધિક કલ્યાણકારક બીજું શું હોઈ શકે ?

* * *

૧૨. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્

આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળથી માંડીને અર્વાચીન કાળપર્યંત પરંપરાગત રીતે પેલી પંક્તિ કે ઉક્તિ ચાલી આવે છે. એનું સ્મરણ, રટણ કે પારાયણ પણ વારંવાર થયા કરે છે. એ પંક્તિ કે ઉક્તિ છે, જીવો જીવસ્ય જીવનં - એનો સામાન્ય ઉપલક્ષ્ય અર્થ એવો થાય છે કે એક જીવ બીજા જીવનું જીવન છે. એક જીવ બીજા જીવનો ખોરાક છે. એક જીવ બીજા જીવના આધારે જ ટકે છે. મોટા જીવો નાના જીવોનું ભક્ષણ કરી જાય છે. સાપ દેડકાંને, મગરમચ્છ માછલાંને, વાઘસિંહ સસલાંને તથા હરણને અને એવી રીતે બળવાન પ્રાણીઓ એમનાથી ઓછાં બળવાનને અથવા નિર્બળને મારી નાખે છે અથવા એમનો આહાર બનાવે છે. સમસ્ત સૃષ્ટિયક એવી રીતે પારસ્પરિક હિંસાના આધાર પર જ ચાલી રહ્યું છે. એવી હિંસા જીવનના ધારણ-પોષણને માટે અનિવાર્ય અને નૈસર્ગિક છે. માનવ પણ એ નિયમમાંથી મુક્ત નથી. એ પણ માંસાહાર કરે છે. અને ના કરતો હોય તો પણ અનાજ, ઔષધિ, દૂધ, ફળ, પાણીનું સેવન કરે છે. તે પણ જીવતત્વથી મુક્ત નથી. પ્રત્યેક પદાર્થમાં દ્રષ્ટ અથવા અદ્રષ્ટ, સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મરૂપે જીવતત્વ હોય જ છે. આપણી આજુબાજુની ને આપણે જે લઈએ છીએ તે હવામાં પણ જીવતત્વ વિદ્યમાન હોવાથી, આપણું સમગ્ર જીવન પણ આદિથી માંડીને અંત સુધી જીવોના આધારે જ ચાલતું હોય છે. જીવનનો પાયો હિંસા જ છે.

એ વાતને યથાર્થ માનીએ તો પણ એટલી હકીકત તો નિર્વિવાદ છે કે હિંસા બે પ્રકારની છે. એક પ્રકારની હિંસા જીવનના ધારણપોષણને માટે નાહૂટકે થનારી, અજ્ઞાત રીતે થનારી, અનિવાર્ય હિંસા છે. એમાં પવન, પાણી, દૂધ, ફળ, ઔષધિ અને અન્નના ઉપયોગનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જીવનને ટકાવી રાખવા માટે એની આવશ્યકતા હોય છે. એથી એ હિંસા - હિંસા હોય તો પણ - એનો અન્ય વિકલ્પ ના હોવાથી ધર્મસંમત હિંસા કહેવાય છે. પરંતુ એથી ઊલટું, જે હિંસા શોખ, ટેવ કે વ્યસનને ખાતર કરવામાં આવે છે, જેની જીવનના ધારણપોષણ માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા નથી હોતી, તેને ધર્મવિરોધી, અધર્મયુક્ત હિંસા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ હિંસા વર્જ્ય મનાવી જોઈએ. એનો કોઈયે કારણસર, કદી પણ, પુરસ્કાર ના કરી શકાય. એને આદર્શ, અનુકરણીય, અભિનંદનીય ના મનાય.

માનવશરીરના ધારણપોષણ માટે દૂધ, ફળ, અન્નની વૈકલ્પિક-નૈસર્ગિક વ્યવસ્થા હોવાથી માંસાહાર અથવા અન્ય પ્રાણીઓનો પોતાને માટેનો સંહાર અયોગ્ય, અનૈસર્ગિક કહેવાય અને એનું કોઈયે સંજોગોમાં સમર્થન ના કરી શકાય. જીવો જીવોના આધારે ટકતા હોય તો પણ એટલા જ કારણથી એક જીવને બીજા જીવને હણવાનો હક નથી મળી જતો. એવી પરિસ્થિતિ વિધિની વિચિત્રતા કે કડુણતા છે, અભિનંદનીય, અનુકરણીય કે ઉત્સાહવર્ધક નથી. સુશિક્ષિત, સુસંસ્કૃત, સુધારાના સર્વોચ્ચ શિખર પર પહોંચ્યા હોવાનો દાવો કરનારા માનવને માટે આશીર્વાદરૂપ નથી પરંતુ અભિશાપરૂપ છે, ભૂષણ નથી પરંતુ દૂષણ છે, ગૌરવવર્ધક નથી પરંતુ ગૌરવનાશક કે શરમજનક છે.

એક બીજી વાત. અત્યાર સુધી જીવો જીવસ્ય જીવનં એ વાક્યનો પરંપરાગત પ્રચલિત રૂઢ અર્થ થતો રહ્યો છે. તેમાં એક નિર્બળ જીવ બીજા બળવાન જીવનો આહાર બને છે અથવા ભક્ષ્ય છે એવો ભાવાર્થ અભિપ્રેત છે. પરંતુ એ પરંપરાગત પ્રાચીન વાક્યને એક બીજા સારા સંદર્ભમાં પણ સમજી શકાય છે. એ

સંદર્ભ નૂતન હોવા છતાં પણ પ્રાણવાન, પ્રેરક અને સમજવા જેવો છે. એનો સીધોસાદો સરળ સારસંદેશ એટલો જ છે કે જગતમાં એક જીવ બીજા જીવનું જીવન બને છે, બીજાને પ્રેરણા, હૂંફ, પ્રકાશ, સુખશાંતિ તથા શક્તિ ધરે છે, પ્રેમ પ્રદાન કરે છે અને અન્યને માટે આલંબનરૂપ થઈ પડે છે. વલ્લરી વૃક્ષનો આધાર લઈને આગળ વધે છે. છાયા વૃક્ષનો, ધરતી ચંદ્રનો ને ચંદ્ર સૂર્યનો સાથ-સહયોગ પ્રાપ્ત કરે છે. બીજમાંથી વૃક્ષ ને વૃક્ષમાંથી બીજ. પશુ, પંખી ને વનસ્પતિ પણ સ્નેહના સ્વર્ગીય મૂક સુધાસભર સંવેદનને અનુભવે છે. માતાપિતા, પુત્રપુત્રી, પતિપત્ની, મિત્રો પારસ્પરિક પ્રેમથી પોષણ પામે છે, એકબીજાને માટે આહુતિ ધરે છે. એક આત્માનું સાન્નિધ્ય, સ્નેહસંવેદન, માર્ગદર્શન, સમર્પણ, બીજાની જીવનવાડીને લીલીછમ, સૌરભવંતી, સમૃદ્ધ, સુશોભિત કરે છે. એક આત્મા બીજાને માટે જીવન બને છે, બીજાને ચેતન ધરે છે. માનવે એ વાતને સારી રીતે સમજી લઈને પોતાના જીવન દ્વારા વ્યક્તિગત તથા સમષ્ટિગત રીતે, બીજાના જીવનને જ્યોતિર્મય કરવા, સુખશાંતિ સમુન્નતિથી સંપન્ન બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અન્યને માટે આલંબન, આધાર બનવું જોઈએ. એક જીવે બીજા જીવનું જીવન બનવા, બીજા જીવના જીવનને સુસમૃદ્ધ કરવા બનતું બધું જ કરી છૂટવું જોઈએ. પેલા પરંપરાથી પ્રચલિત વાક્યને એવી રીતે વિચારવાથી નૂતન પ્રેરણા કે અદ્યતન પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થશે.

૧૩. મૂકં કરોતિ વાચાલમ્

આપણે અતીતકાળથી માંડીને અદ્યતન કાળપર્યંત પરંપરાગત રીતે બોલતા અથવા સાંભળતા આવ્યા છીએ કે જેમની કૃપા મૂંગાને બોલતા કરે છે, વાણી વગરનાને વાણી આપે છે, અને પંગુને પર્વતને પાર કરવાની, પર્વત પરથી પસાર થવાની શક્તિ આપે છે, તે પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માને, ભગવાન કૃષ્ણને હું વંદન કરું છું. એ અર્થનો શ્લોક આપણે ત્યાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને અવસરને અનુલક્ષીને અવારનવાર બોલાયા કરે છે.

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।
યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્ ॥

પરમાત્માની પરમશક્તિ, એમની અસાધારણ અનુકંપા અથવા અનુગ્રહશક્તિ શું ના કરી શકે ? એને માટે કયું કામ અશક્ય છે ? એ મૂંગાને વાણી તો આપે જ છે પરંતુ એના જ અનુસંધાનમાં જરાક જુદી રીતે વિચારીએ તો, જે સદાને માટે મૂંગાં બની ગયાં છે, જીવનને ખોઈ બેઠાં છે, જેમના જીવન પર મરણનો કામચલાઉ પડદો પડી ચૂક્યો છે, તેમને નવજીવન આપે છે. એમની વાણીની ને બીજી બધી જ ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. એમને પર્વત પાર કરવાની શક્તિ પણ આપે છે.

કહે છે કે કોઈક પુરૂષ પોતે જે વૃક્ષની શાખા પર બેઠેલો તેને જ કુહાડાથી કાપવાની કમનસીબ પ્રવૃત્તિ કરતો'તો. એક સંતપુરૂષને એ જોઈને દયા આવી, એ મંદબુદ્ધિ માનવને માટે અનુકંપા પેદા થઈ. એમણે એને નીચે ઉતારીને એની જીભ પર મંત્રાલેખન કરીને એને ઉજ્જવળ જીવનનો અમોઘ આશીર્વાદ આપ્યો. એ મંદમતિ માનવનું ભાગ્યચક્ર ફરી ગયું. વખતના વીતવાની સાથે એને અવનવી શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ અને એ એક મહાકવિ બની ગયો.

આદ્ય શંકરાચાર્યને માટે કહેવાય છે કે એમના દક્ષિણના પ્રવાસ દરમિયાન એક ગામમાં એક જન્મથી મૂંગા બાળકને એમણે હે બાળક, તું કોણ છે ? કોનો છે, ક્યાંથી આવ્યો છે, ક્યાં જવાનો છે, અને તારાં માતાપિતા કોણ છે, એવા પ્રશ્નો પૂછ્યા તો તે બાળકને દિવ્ય શક્તિ સાંપડી ને એણે કહેવા માંડ્યું કે હું મનુષ્ય નથી, દેવ નથી, યક્ષ-ગંધર્વ નથી, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર નથી, બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થી, વાનપ્રસ્થી, સંન્યાસી નથી. હું તો સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, કલ્યાણકારક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છું. એ બાળકનું નામ શંકરાચાર્ય મહારાજે હસ્તામલકાચાર્ય પાડેલું. એને અલૌકિક રીતે વાણી પ્રાપ્તિ થયેલી.

એક પંગુને મેં ઠેઠ બદરીનાથમાં જોયલો. તે યાત્રા કરીને આવેલો. એણે જણાવ્યું કે મને મારા પ્રભુ લાવ્યા છે. એણે જ મને શક્તિ આપી છે. સાચું છે. પ્રભુ પોતાના પ્રેમી કે શરણાગતને એવી અનુકંપાપૂર્ણ અસામાન્ય શક્તિ આપે છે કે જેથી તે જીવનમાં આવતા સાધારણ તો શું પરંતુ પીડા, પ્રતિકૂળતા, વિઘ્નો, અંતરાયોના અસાધારણ પ્રખર પર્વતોમાંથી પણ રસ્તો કરીને આગળ વધે છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહથી સર્વ કાંઈ શક્ય બને છે.

એ સંદર્ભમાં એ શ્લોક સાર્થક ને પરમપ્રેરક છે. છતાં પણ એને એક બીજા સંદર્ભમાં પણ વિચારવા જેવો છે. એ સંદર્ભ અભિનવ છે, પરંપરાગત નથી. ભગવાન કૃપા કરે છે ત્યારે મૂંગાને વાણી આપીને બોલતા

કરે છે એ તો યથાર્થ છે જ પરંતુ એ પણ એટલું જ સાચું છે કે ભગવાનની કૃપાથી વધારે પડતા વાચાળ, બોલકણા કે વાદવિવાદપરાયણ પુરૂષો એમાંથી ઉપરામ બનીને મૂંગા બની જાય છે. એ ભાવાર્થ માટે 'વાચાલં મૂકં કરોતિ' એવો ક્રમ લઈ શકાય. 'મૂકં કરોતિ વાચાલમ્' માં પણ એવો ભાવાર્થ સમાયેલો જ છે.

સંસ્કૃત ભાષાની એ ખૂબી છે કે એના શબ્દોને અનુકૂળતાનુસાર આગળ પાછળ કે વચ્ચે - ગમે ત્યાં ગોઠવી શકાય છે અને એ છતાં પણ એમના ભાવાર્થમાં કશો ફેર નથી પડતો. ખીચડી કાચી હોય છે ત્યાં સુધી બોલ્યા કરે છે, પરંતુ પૂરેપૂરી પાક્યા પછી શાંત થઈ જાય છે. તેમ જેને તત્વનો અપરોક્ષાનુભવ અથવા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેની ચંચળતા ટળી જાય છે, તેના સંકલ્પવિકલ્પ શમી જાય છે. એ ઊંડી શાંતિને અનુભવે છે. એ સંદર્ભમાં એ શબ્દોને સમજવા જેવા છે.

સ્વાનુભવી એવી અસાધારણ અવસ્થા પર આસીન થયેલા સંતશિરોમણિ કબીર સાહેબે પોતાના મનોભાવોને વ્યક્ત કરતાં કહ્યું છે કે મન પરમાત્માના પ્રેમરસમાં ડૂબીને મસ્ત બની ગયું છે. હવે શું બોલું ? વસ્તુ હલકી હતી ત્યારે ત્રાજવે ચઢાવવામાં આવેલી. હવે તે પૂરી થઈ છે તો તેને કોણ ને શા માટે તોળે ? સાહેબ શરીરની અંદર છે. એમને અવલોકવા દૃષ્ટિને બહિર્મુખ શા માટે કરે ? રાજહંસને માનસરોવર મળી ગયું. આત્માએ એના મૂળ સનાતન સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી. હવે તે તળાવ તથા સરોવરને શા માટે શોધે ? હે સાધુપુરૂષ, સાંભળો, સાહેબ અંદર જ મળી ગયા છે. હીરો મળી ગયો તેને ગાંઠે બાંધ્યો છે, હવે વારંવાર શા માટે ખોલી બતાવે ?

કબીર કહે છે કે,

मन मस्त हुआ तब क्यों बोले ।

हीरा पायो गांठ गठियाओ, बार-बार वाको क्यों खोले ।

हलुकी थी, तब चढी तराजू, पूरी भई तब क्यों तोले ।

सुरति कलारी भई मतवारी, मदवा पी गई बिन तोले ।

हंसा पाये मान सरोवर, ताल तलैया क्यों डोले ।

तेरा साहेब है घट माहीं बाहर नैना क्यों खोले ।

कहैं कबीर सुना भाई साधो साहिब मिल गये तिल आले ।

પરમાત્માની શરણાગતિ, પ્રીતિ તથા પ્રાપ્તિની શક્તિ તથા શક્યતા એવી અપાર છે. એ શ્લોકમાં એની પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં અને એમનું શરણ લેવાનો કે અનુસંધાન સાધવાનો સંદેશો આપવામાં આવ્યો છે.

પરમાત્માની કૃપા શું નથી કરતી ? પેલા ભક્તકવિએ ગાયું જ છે કે,

हरिने भजतां हजु कोઈनी लाज जतां नथी जाली रे.

जेनी सुरता शामणिया साथ वटे वेद वाली रे.

वहाले उगार्यो प्रह् लाद, हिरष्यकशिपु मार्यो रे.

विभीषणने आच्युं अविचण राज, रावण संहार्यो रे.

પછી કહે છે કે વહાલે મીરાંબાઈનાં ઝેર પીધાં, નરસી મહેતાને હાર આપ્યો, પાંચાલીનાં ચીર પૂર્યાં, પાંડવોને મદદ કરી, એવાં ઉદાહરણો અનેક છે. એમનો વિચાર કરીને, એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને, સૌએ પરમાત્માની પ્રેમભક્તિના માર્ગે આગળ વધવાનું છે. પરમાત્માનું સાચા દિલથી શરણ લેવાનું ને સ્મરણ કરવાનું તથા પરમાત્માના પ્રેમપીયૂષના, અસાધારણ અલૌકિક અનુગ્રહના, ચાતક બનવાનું છે. એમની કૃપા સર્વપ્રકારે કલ્યાણકારક ઠરે છે, આસુરી સંપત્તિનો નાશ કરે છે, જીવનને શાશ્વત સુખ, શાંતિ અને પરમાનંદથી ભરે છે.

* * *

૧૪. મનઃ પૂતં સમાચરેત્

આપણે ત્યાં આદર્શ જીવનવ્યવહારનાં કેટલાંક ઉપયોગી કલ્યાણકારક ઉન્નતિમૂલક ઉપદેશવચનો કહેવામાં આવ્યાં છે. એવાં જ સુંદર સર્વોપયોગી શ્રેયસ્કર ઉપદેશવચનોનો આખો શ્લોક છે. એ શ્લોકનાં ચારે ચરણ અગત્યનાં છે. એમનો અર્થ એવો થાય છે કે જે પણ પગલાં ભરવાં તે દૃષ્ટિથી પવિત્ર કરીને, જોઈ-વિચારીને, વિવેકથી અથવા સદ્ બુદ્ધિથી સંપન્ન બનીને ભરવાં. આંધળુક્રિયા કરીને આગળ ના વધવું. વસ્ત્રથી ગાળીને પાણી પીવું. જે વચનો ઉચ્ચારવામાં આવે તે સત્યથી પવિત્ર બનાવીને ઉચ્ચારવાં. સત્ય બોલવું તથા પ્રિય બોલવું અથવા મધુભાષી થવું. એવી સૂચનાનો ખ્યાલ રાખવો અને જે પણ વ્યવહાર કરવામાં આવે તે મનથી પવિત્ર કરીને, મન લગાડીને, સુચારુરૂપે વિચારીને અથવા સદ્ વિચારને અનુસરીને કરવો.

જીવન જીવવાની કલ્યાણકારક કળાનો વિચારવિનિમય કરનારા મહાપુરુષોએ એ વાતને ઉપદેશી છે અને માન્ય રાખી છે. એમણે પ્રકારાંતરે સૂચવ્યું છે કે જીવન જેમતેમ જીવવા જેવું નથી. એ વેઠ નથી, બોજો નથી, અભિશાપ નથી. એને સારી પેઠે સમજીને, સદ્ વિચારનો સમાશ્રય લઈને, સફળતાપૂર્વક, સુખ અને શાંતિ સહિત સમુન્નતિના મંગલ માર્ગે ઉત્તરોત્તર આગળ વધાય એવી રીતે જીવતાં શીખવાનું છે, જેથી એ આનંદ આપે અને આશીર્વાદરૂપ બની શકે. જીવન જીવવું એ પણ એક મહાન કલ્યાણકારક કળા છે. એ કળાથી સુપરિચિત થવાની અને એમાં કુશળ બનવાની આવશ્યકતા છે.

આપણી આજુબાજુના જગતનું નિરીક્ષણ કરતાં દેખાય છે કે મોટા ભાગના માનવો કર્માનુષ્ઠાન કરે છે, કિન્તુ કરવું પડે છે માટે કરે છે. જે પ્રવૃત્તિ કે કર્મનો આધાર લેવામાં આવે છે એ કેટલીક વાર યાંત્રિક રીતે, આધાર લેવાને ખાતર અથવા આદતને લીધે, ભય, આશંકાની અનિવાર્યતાને લીધે લેવામાં આવે છે. દેખાદેખીથી કે લોકલાજને લીધે લેવામાં આવે છે. આવેશ અથવા ઉશ્કેરાટને લીધે લેવામાં આવે છે. એની પાછળ વિવેકનું પીઠબળ નથી હોતું. જે વિચાર પેદા થાય છે એ આચારમાં અનુવાદિત થાય છે તેની પહેલાં એને તપાસવામાં નથી આવતો. એના સારાસારનો વિચાર કરવામાં નથી આવતો. વિચાર ક્યારે ઊઠ્યો, અમુક કાર્યને કરવાની ઈચ્છા ક્યારે ઉદ્ભવી, અને એનો અમલ ક્યારે ને કેવી રીતે થયો, તેની ખબર પણ કેટલીક વાર નથી પડતી. ઉપર્યુક્ત ઉપદેશવચન આપણને એ પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવાનો અને અન્ય ઉપયોગી અધિક આશીર્વાદરૂપ જીવનપદ્ધતિને અપનાવવાનો સંદેશ આપે છે.

જે પણ વ્યવહાર કરવામાં આવે તે વ્યવહાર મનથી પવિત્ર કરીને કરવો, એવું વિધાન સૂચવે છે કે આપણો વ્યવહાર અથવા આચાર પવિત્ર હોવો જોઈએ. પવિત્ર વ્યવહાર અથવા આચાર માટે મનને પવિત્ર કરતાં શીખવું જોઈએ. મનના વિચારો, ભાવો, સંકલ્પો, વિકલ્પોને પવિત્ર કરવા જોઈએ. એ પછી જ એમનો અમલ અથવા આચારમાં અનુવાદ કરવો જોઈએ. વસ્ત્રને પાણી તથા સાબુની મદદથી નિર્મળ કરવામાં આવે છે તેમ વિચાર કે ભાવને સદ્ બુદ્ધિની સહાયતાથી વિશદ બનાવીને આચારમાં ઉતારવો જોઈએ. એવું કરીએ તો વિચારો કે ભાવો વિનાશક બનવાને બદલે પોષક બની જાય, આત્મોન્નતિમાં મદદરૂપ થાય. મનને નિર્મળ અને સદ્ બુદ્ધિથી સંપન્ન બનાવીને એવી ભૂમિકા પર પહોંચાડવું જોઈએ કે એ ચાળણીનું કામ કરે. શુભાશુભનો, ગ્રાહ્યત્યાજ્યનો વિચાર કરે, અને વિચારો, ભાવો તથા સંકલ્પોને તપાસે કે ચકાસે. આવશ્યકતા

પ્રમાણે ગ્રહણ કરે અને છોડી દે. વિશદ જીવનવ્યવહારને માટે એવી ભૂમિકાની આવશ્યકતા છે. સદ્ બુદ્ધિની મદદથી વિશદ બનેલા ભાવો કે વિચારોમાં અડગ શ્રદ્ધાબળ પેદા થાય છે. એમનો અમલ કરવામાં પૂરેપૂરી શક્તિથી ને ભક્તિથી લાગી જવાય છે. એમની ઉપકારકતામાં શંકા કે ભ્રમણા નથી રહેતી. પરિપક્વ ને પવિત્ર વિચાર પછીનો આચાર સહજ, સમજપૂર્વકનો, સંપૂર્ણ શક્તિશાળી બને છે. એ સંદર્ભમાં એ વિધાન ખૂબ જ ઉપયોગી છે - મનઃ પૂતં સમાચરેત્ ।

ધારો કે માણસને ચોરી કરવાનો જ વિચાર આવ્યો. હિંસા, વિશ્વાસઘાત, વ્યભિચાર, વ્યસનનો ભાવ પેદા થયો, એવે વખતે એણે પોતાની જાતને પૂછવું જોઈએ કે મારે માટે ચોરી, હિંસા, વ્યસન, વ્યભિચાર કે વિશ્વાસઘાત યોગ્ય છે ? મારા ને બીજાના હિતમાં છે ? સમાજના વિશાળ હિતમાં છે ? સામાજિક સ્થિરતા કે શાંતિની દૃષ્ટિએ આવકારકદાયક કે કલ્યાણકારક છે ? તન-મન-અંતર અથવા જનજીવનને માટે લાભકારક છે કે હાનિકારક ? એવી રીતે એ વિચાર કે ભાવને પ્રથમ મનથી પરિમાર્જિત કરવો જોઈએ. એવી રીતે કરવાથી, વિચારવાથી, વિકૃત વિચારોની હાનિકારકતા અથવા અસારતા સમજાશે અને એમનો ત્યાગ કરવાનું શક્ય બનશે. એથી ઊલટું, સદ્ ભાવો અને સદ્ વિચારોને અપનાવવાનું, દ્રઢતાપૂર્વક વળગી રહેવાનું અને આચારમાં ઉતારવાનું પણ સહજ બનશે.

જે સારી રીતે વિચારીને સદ્ બુદ્ધિનો આધાર લઈને આગળ વધે છે એને કદી પસ્તાવું નથી પડતું. એ કદી પણ વિપથગામી નથી બનતો. જીવનના વિકાસના મંગલ માર્ગે આગળ વધીને પોતાના ગંતવ્યસ્થાનને-સિદ્ધિશિખરને સહેલાઈથી સર કરે છે.

* * *

૧૫. નિર્ગુણ ઉપાસનામાં કલેશ

આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે સમાજમાં અને અધિકતર સાધકોમાં પણ એવો વિચાર પ્રવર્તે છે કે પરમાત્માની સગુણ-સાકાર ઉપાસના અથવા સાધના સરળ છે અને નિર્ગુણ-નિરાકાર ઉપાસના અથવા સાધના કઠિન કે કલેશકારક. મોટા ભાગના વિદ્વાનો કે વિચારકો પણ એવો જ અભિપ્રાય આપતા હોય છે. પંડિતો તથા ઉપદેશકો પણ મોટે ભાગે એવો જ મત ધરાવે છે. સામાન્ય બહુજન સમુદાયે તો એનું અનુસરણ કે પોપટપારાયણ જ કરવાનું રહે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના બારમા અધ્યાયના આરંભમાં સાધના, આરાધના અથવા આત્મિક ઉપાસનાના એ મૂળભૂત મહત્વના મુદ્દાની ચર્ચાવિચારણા કરતાં અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું છે કે કેટલાક ભક્તો તમને સતતયુક્ત બનીને ઉપાસે છે, તો બીજા કેટલાક અક્ષર અને અવ્યક્તને આરાધે છે; તો તે બંનેમાંથી ભક્તિયોગના મર્મને સહુથી વધારે પ્રમાણમાં જાણનારા સાધકો કોને સમજવા ? ભગવાને એના પ્રત્યુત્તરરૂપે જણાવ્યું છે કે જે ભક્તો મારી અંદર મનને જોડીને, નિત્યયુક્ત બનીને, પરમશ્રદ્ધાથી સંપન્ન થઈને, મને ભજે છે તે મારી સાથે સારી પેઠે જોડાયેલા છે. એના અનુસંધાનમાં વળી કહેવામાં આવે છે કે જે અક્ષર અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપક, અચિંત્ય, ફૂટસ્થ, અચલ અને ધ્રુવ, પરમાત્માને, ઈન્દ્રિયોનો સંયમ સાધીને, સર્વત્ર સમબુદ્ધિવાળા રહીને, સર્વભૂતોના હિતમાં સંલગ્ન બનીને, ઉપાસે છે, તે પણ મને જ મેળવે છે. પરંતુ એ અવ્યક્ત પરમાત્મામાં આસક્ત મનના સાધક ભક્તોને અધિકતરે કલેશનો અનુભવ કરવો પડે છે. શરીરમાં રહેનારાને માટે અવ્યક્તની ગતિની પ્રાપ્તિ ખૂબ જ દુઃખદ થઈ પડે છે. (અધ્યાય ૧૨, શ્લોક ૧ થી ૫).

અતીતકાળથી માંડીને અદ્યતન કાળપર્યંત પરંપરાથી એ શ્લોકોનું પારાયણ કે રટણ થયા કરે છે. એમના ભાવાર્થને સમજવા માટે મોટેભાગે ભાષ્યોનો, ટીકાઓનો, ને વિદ્વાનોનો આધાર લેવાય છે. એમનો આધાર લેવાય એમાં કશું ખોટું નથી. પરંતુ એ આધાર જ સર્વ કંઈ થઈ પડે ને સત્યનો જીજ્ઞાસુ સાધક કે સંશોધક ત્યાં જ અટકી પડે અને એથી આગળ ના વધે અથવા આગળ વધવાની ના પાડે તે બરાબર નથી. સ્વાનુભૂતિ અને એમાંથી પુષ્ટિ પામીને વિસ્તરેલી સત્યની ક્ષિતિજો સદા ખુલ્લી જ રહેવી જોઈએ. એવા વિચારથી પ્રેરાઈને આપણે નિર્ગુણ અને સગુણ ઉપાસના વિષેની ઉપર્યુક્ત વિચારસરણી પર ફરીવાર દૃષ્ટિપાત કરી જઈએ અને બને તો તેનું પુનર્મૂલ્યાંકન પણ કરી લઈએ.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના એ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળા માનવને વધારે કલેશનો અનુભવ થાય છે. ક્લેશોઢધિકતરસ્તેષામ વ્યક્તાસક્તચેતસામ્ । ત્યાં જે અધિકતર શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે સૂચવે છે કે વ્યક્તની ઉપાસના પણ કંઈ કલેશ વગરની તો નથી જ. એ ઉપાસના કરનારાને પણ કલેશ તો થાય છે જ પરંતુ અવ્યક્તની ઉપાસના કરનારાને અધિકતર એટલે એથી વધારે કલેશનો અનુભવ થાય છે. બંને પ્રકારની ઉપાસનાઓ કલેશવાળી તો છે જ.

નિર્ગુણ ઉપાસના કેવી રીતે કરાય છે કે કરી શકાય છે એનો ઊડતો વિચાર કરી લઈએ.

નિર્ગુણ ઉપાસનામાં પરમાત્માનાં કોઈ પણ રૂપ, ગુણ કે નામની કલ્પના કે ભાવના કરવાની નથી હોતી. કોઈ પણ કલ્પિત નામ-રૂપ-ગુણનો આધાર લેવાનો નથી હોતો. એ દરમિયાન આસન પર શાંતિપૂર્વક બેસીને મનમાં પેદા થનાર લૌકિક વિચારો કે ભાવોને શનૈઃ શનૈઃ શાંત કરવાના હોય છે. છેવટે કોઈ પણ પ્રકારના નાનામોટા તર્ક કે વિચારનો આશ્રય લીધા સિવાય, નિર્વિચારાવસ્થામાં સંપૂર્ણ શાંતિપૂર્વક બેસવાનું હોય છે. ભગવદ્ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એ ઉપાસના કે સાધનાપદ્ધતિને વર્ણવવા માટે શ્લોક ૧૦ થી ૩૨ સુધીની રચના કરવામાં આવી છે. એ શ્લોકોનો સારાંશ આ રહ્યો :

‘એકાંતમાં રહેનારા યોગીએ એકલા જ રહેવું, મન તથા ઈન્દ્રિયોનો સમુચિત સંયમ સાધવો, તૃષ્ણા અને આશાનો ત્યાગ કરવો, અપરિગ્રવૃત્તિથી રહેવું અને સદા સતત રીતે આત્માનું ધ્યાન કરવું. મનને આત્મામાં જોડવું.’

પવિત્ર પ્રદેશમાં સ્થિર આસનને તૈયાર કરવું. એ વધારે ભારે કે છેક જ ખૂંચે તેવું ફલકું ના હોય તેનું ધ્યાન રાખવું. આસન ઉત્તરોત્તર કુશ, મૃગચર્મ ને રેશમી વસ્ત્રનું રાખવું. એ આસન પર મનને એકાગ્ર કરી, મન અને ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિઓનો કાબૂ કરીને, આત્માની શુદ્ધિ અને આત્માના સાક્ષાત્કારની ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને બેસવું અને યોગાભ્યાસમાં જોડાવું.

કાયા-મસ્તક-ગ્રીવાને સમાંતર રાખી, સ્થિર અને અચળ રાખી, પોતાના નાસિકાગ્ર પર દૃષ્ટિને કેન્દ્રિત કરવી. દિશાપ્રદિશાનું અવલોકન ના કરવું.

અશાંતિ અને ભયમાંથી મુક્તિ મેળવવી, બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું, મનને સંયમમાં રાખવું ને પરમાત્મામાં જોડી દેવું.

‘એવી રીતે સદાને માટે મનને સંયમમાં રાખનારો અને આત્મામાં જોડનારો અથવા આત્માનું અનુસંધાન સાધનારો યોગી પરમાત્માની અંદર રહેનારી પરમ સનાતન શાંતિને પામી લે છે. દીપકની જ્યોતિ ધીમેધીમે મંદ પડે છે અને આખરે એક અવસ્થા પર પહોંચતાં નિર્વાણ પામે છે તેવી રીતે, ધ્યાનની સાધનામાં સંલગ્ન સાધકનું મન ઉત્તરોત્તર શાંતિનો અનુભવ કરતાં, એક ધન્ય ક્ષણે છેક જ શાંત બની જાય છે. એનું પોતાનું નિર્વાણ થાય છે. એવી પરમ શાંતિથી એ કૃતાર્થ થાય છે.’

‘ચિત્ત જ્યારે બાહ્ય વિષયોમાં વિહરવાનું છોડી દઈને આત્મામાં જ સ્થિતિ કરે છે ત્યારે સાધક સર્વ પ્રકારની કામના, લાલસા તથા સ્પૃહાઓથી મુક્તિ મેળવીને પરમાત્માની સાથે સારી પેઠે જોડાઈ ગયો અથવા યુક્ત બન્યો એવું કહેવાય છે.’

‘વાયુ વિનાના સ્થાનમાં રાખવામાં આવેલો દીપક જેમ જરા પણ હાલતો નથી તેમ આત્માનુસંધાન માટે ધ્યાનયોગનો આધાર લેનાર યોગીનું મન ધ્યાનની એ ઊંડી આત્મપરાયણ અવસ્થા દરમિયાન જરા પણ હાલતું નથી.’

‘યોગનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મન સંપૂર્ણપણે ઉપરામ ને શાંત થાય છે ત્યારે યોગી આત્માથી આત્માનો અનુભવ કરીને આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે. એ અવસ્થામાં બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય છતાં પણ અતીન્દ્રિય અને આત્યંતિક સનાતન સુખને અનુભવે છે. એ વખતે યોગી બાહ્ય પરિસ્થિતિ, પદાર્થો કે વિષયોથી પ્રભાવિત તથા ચલાયમાન બનતો નથી ને બીજું કશું જ જાણતો નથી હોતો.’

'એ પરમાત્મારૂપી પરમ લાભને પામ્યા પછી બીજા કોઈ પણ લાભને પામવાની ઈચ્છા શેષ નથી રહેતી. એ અલૌકિક આત્મિક અવસ્થામાં સ્થિતિ કર્યા પછી મોટામાં મોટા દુઃખથી પણ ડગાતું અથવા ચલાયમાન નથી બનાતું. '

'એ દુઃખોના સંયોગના પરિપૂર્ણ વિયોગને યોગના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ યોગાભ્યાસનો આધાર ઉત્સાહપૂર્વ, શ્રદ્ધા સાથે, સતત રીતે લેવો જોઈએ.'

નિર્ગુણ નિરાકાર ઉપાસનાની અભિરુચિવાળા સાધકે ધ્યાનની અંતરંગ સાધનામાં કેવી રીતે આગળ વધવું એના પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરતાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેને પણ જોઈ લઈએ:

એ શ્લોકોના અનુસંધાનમાં જ જણાવવામાં આવ્યું છે : 'ધ્યાનમાં બેસનારા સાધકે સંકલ્પવિકલ્પના પરિણામે પેદા થનારી કામનાઓનો પૂર્ણપણે ત્યાગ કરીને, મનની મદદથી ઈન્દ્રિયોના સમૂહને ચારે તરફથી નિયમનમાં રાખીને, ધીરજપૂર્વક બુદ્ધિની મદદથી ધીમેધીમે બાહ્ય જગત તથા શરીરમાંથી ઉપરામ બનવું ને ઉપર ઊઠવું, અને અંતે મનને આત્મામાં સ્થિતિ કરાવીને કશું પણ ચિંતન ના કરવું. '

'ચંચળ અને અસ્થિર મન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાંથી તેને વશ કરી, પાછું વાળીને, આત્મામાં જ એકાગ્ર કરવું. '

'ધ્યાનના એવા અંતરંગ અભ્યાસથી યોગીનું મન સંપૂર્ણપણે શાંત બની જાય છે. એવા પ્રશાંત મનવાળા યોગીને સર્વોત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ યોગીનું મન દોષરહિત, રજોગુણ વિનાનું, પાપ વગરનું ને પરમાત્મામય બની જાય છે. '

'નિર્મળ મનવાળા યોગીને એવી રીતે અહર્નિશ ધ્યાનની અંતરંગ સાધનાનો સમાશ્રય લેવાથી બ્રહ્મનો સુખપ્રદ સંસ્પર્શ થાય છે, અપાર સુખ અનુભવવા મળે છે,'

'યોગની અંતરંગ સાધનાનો આધાર લઈને જેણે પોતાના મનને પરમાત્મા સાથે જોડી દીધું છે તે યોગી સર્વત્ર સમદર્શી બની જાય છે, એ સૌની અંદર આત્માને અને આત્માની અંદર સૌ કોઈને જોતો અથવા અનુભવતો થઈ જાય છે.'

'જે મને સર્વત્ર જુએ છે અને સૌ કોઈને મારામાં જુએ છે એનો નાશ હું નથી કરી શકતો અને એ પણ મારો નાશ નથી નોતરતો.'

'જે યોગી પરમાત્માની સાથેની એકતાનો અનુભવ કરીને સૌની અંદર રહેલા પરમાત્માને ભજે છે તે ગમે તે કર્મ કરતો હોય તો પણ પરમાત્મામાં જ રહેતો હોય છે '

'જે યોગી સર્વત્ર પરમાત્માની ઝાંખી કરીને વિષમતાઓની વચ્ચે પણ સમતાનું દર્શન કરે છે અને સૌના સુખદુઃખને અનુભવે છે તે યોગી સૌથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, '

એ શ્લોક પરથી સમજાય છે કે નિર્ગુણ-નિરાકારની ઉપાસના કરતી વખતે મનને નિર્વિચાર કરીને શાંતિપૂર્વક બેસવાની ટેવ પાડવાની હોય છે. તોપણ કેવળ નિર્વિચાર બનીને બેસી રહેવામાં કે જીવવામાં જ એ સાધનાનું સારસર્વત્ર નથી સમાઈ જતું. નિર્વિચાર બનવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો માત્ર શરૂઆતનું પ્રથમ સોપાન છે. એ પછીનું સોપાન નિર્વિચાર બની જવું તે છે. તે પછી પણ આગળનાં સાધના-સોપાનોને સર કરવાનું શેષ રહે છે. નિર્વિચાર દશા પછી એ દશાને અનુભવનારા મનને પણ તદ્દન શાંત જ કરવાનું હોય

છે. મન પ્રશાંત થાય છે તે પછી પોતાની અંદર વિરાજનારા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સંસ્પર્શ શેષ રહે છે. એવા સંસ્પર્શથી આત્યંતિક સનાતન સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ એ બધી તો અંતરંગ અભ્યાસક્રમની વાત થઈ. એવી અસામાન્ય અનુભૂતિપૂર્ણ અવસ્થામાંથી જાગ્યા પછી સાધકને સર્વત્ર આત્મદર્શન થવું જોઈએ. એ આત્મદર્શનના પરિણામે સાધકને માટે અનેકતામાં એકતાની અનુભૂતિ સહજ બનશે એટલું જ નહિ પરંતુ એથી આગળ વધીને સૌના સુખદુઃખની સંવેદનાત્મક સ્વાનુભૂતિ પણ એને માટે શક્ય બનશે. એને લીધે એનું જીવન અન્યને માટે પરમ અમોઘ આશીર્વાદરૂપ અને ઉપયોગી બનશે. એટલે કેવળ સર્વાત્મભાવ નહિ પરંતુ એના પરિણામે પ્રાદુર્ભાવ પામતી તથા વિકસતી સત્કર્મોના અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ પણ એના જ્યોતિર્મય જીવનમાં જોવા મળશે. જ્યાં એવી પ્રવૃત્તિ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ નહિ દેખાય ત્યાં એવી વૃત્તિ તો જોવા મળશે જ - અન્યને ઉપયોગી થવાની સદૃ વૃત્તિ. નિર્વિચાર સાધનાનાં એ બધાં સોપાનોને લક્ષમાં લેવાના છે.

નિર્ગુણ, નિરાકાર અથવા અવ્યક્તની ઉપાસના કરવા માટેની એક બીજી પદ્ધતિ પણ જાણવા જેવી છે. એ પદ્ધતિ આત્મવિચારની પદ્ધતિ છે. ધ્યાનમાં બેઠેલો સાધક બીજા બધા જ બાહ્ય વિચારોને, ભાવોને, સંકલ્પ-વિકલ્પોને શાંત કરીને વિચારે છે કે મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું ? હું કોણ છું ? જે ચેતના કે સત્તાને લીધે મન મનન કરવાની શક્તિથી સંપન્ન બને છે, પ્રાણ સંચાર કરે છે, આંખ અવલોકે છે, શ્રવણ સાંભળે છે, વાણી બોલે છે, નાક સુંઘે છે, હાથપગ હલનચલન કરે છે. શરીર સક્રિય બને છે, ને જીવન જીવન બને છે, તથા જે ચેતના કે સત્તાની અનુપસ્થિતિને લીધે એમાંનું કશું જ થઈ શકતું નથી ને જીવન પર પડદો પડી જાય છે, જેને અજન્મા, અવિકારી, અપરિવર્તનશીલ, અવિનાશી કહે છે તે ચેતના, શક્તિ, સત્તા, આત્મા ક્યાં છે ? એનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એવા વિચારોનો આધાર લઈને આગળ વધનારો સાધક છેવટે એવા નિર્ણય પર પહોંચે છે કે શિવોક્ત્ત્વમ્ । અહં બ્રહ્માસ્મિ । હું કલ્યાણ સ્વરૂપ છું. પરમાત્મા સ્વરૂપ છું, પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ છું. હું શરીર નથી, મન નથી, ઈન્દ્રિયો નથી, પ્રાણ નથી, બુદ્ધિ નથી. એ મારાં હોવા છતાં હું એમનાથી પર છું. અલગ છું. જ્ઞાનસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ આત્મા છું. ચિદાનંદરૂપ: શિવોક્ત્ત્વમ્ શિવોક્ત્ત્વમ્ । એવા આત્મવિચારનો આધાર લઈને છેવટે એનાથી પર થઈ જવાય છે, એ વખતે વિચાર શાંત બની જાય છે. એ અવસ્થામાં આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ સહજ બને છે.

આત્મવિચારનો આશ્રય લેનારા સાધકો એના પરિપૂર્ણ પ્રાણવાન પ્રતીક તરીકે ઓમકારને જપતા તથા રટતા અથવા ઓમકારના અર્થનું ચિંતનમનન કરતા પણ જોઈ શકાય છે. હું આનંદસ્વરૂપ છું, શાંતિસ્વરૂપ છું, પ્રેમસ્વરૂપ છું. શુદ્ધ છું, બુદ્ધ છું, મુક્ત છું. નિત્યનિરંજન છું. મને રાગ નથી, દ્વેષ નથી, શોક નથી, ભય કે મોહ નથી, બંધન નથી. હું પવિત્ર પરમજ્ઞાનમય પૂર્ણ પરમાત્માસ્વરૂપ છું. એવા એવા ભાવો ને વિચારોમાં લીન બનેલો સાધક છેવટે ભાવાતીત કે વિચારાતીત બની જાય છે. એવા ભાવો ને વિચારો કરનારો સાધક પોતાના જીવનની વાસ્તવિકતા પ્રત્યે આંખમીંચામણાં કરીને કેવળ વિચારો અને ભાવોની કાલ્પનિક, કૃત્રિમ, આધાર વિનાની દુનિયામાં જ નથી રમતો. એ ભાવો તથા વિચારો સાથે જીવનની વર્તમાન ભૂમિકાને સરખાવીને એમને જીવનમાં વણી લેવા માટે એ બનતું બધું જ કરી છૂટે છે. એવી રીતે એ વિચારોનું અને ભાવોનું પોપટપારાયણ કરીને બેસી રહેવાને બદલે એમને અનુસરીને એ પોતાના જીવનને

ઉજ્જવળ અથવા ઉદાત્ત બનાવવા બનતું બધું જ કરી છૂટે છે. એવી રીતે એવા વિચારો અને ભાવોનું ચિંતનમનન તથા પારાયણ એના જીવનનું એક મહાન પ્રેરક પરિબળ બની રહે છે.

નિર્ગુણ, નિરાકાર અથવા અવ્યક્તની ઉપાસનામાં રુચિ રાખનારા સાધકો ધ્યાનમાં બેસે છે ત્યારે કોઈ પણ નામ, મંત્ર કે રૂપનો આધાર નથી લેતા; પરંતુ મનને સ્થિર, એકાગ્ર અને શાંત કરવા માટે હૃદયપ્રદેશમાં, બંને ભ્રમરની મધ્યમાં આજ્ઞાયકમાં, મસ્તિષ્કમાં, મૂલાધાર ચક્રમાં, નાસિકાના આગળના પ્રદેશમાં, કે કંઠકૂપમાં મનને કેન્દ્રિત કરે છે. મન બહિર્મુખ બને છે તો એને પુનઃ અંતર્મુખ બનાવે છે. એકાગ્રતાની એવી સાધનાથી મન છેવટે શાંત બને છે.

હવે વિચારવાની વાત એટલી જ છે કે નિર્ગુણ, નિરાકાર સાધનાનું સ્વરૂપ જો એવું હોય તો એનો અભ્યાસ સ્વાભાવિક નથી ! માનવને માટે કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વિના, મનને સહજ રીતે સ્થિર, એકાગ્ર કે શાંત કરવાનું કામ છેક જ સ્વાભાવિક છે. એ કાર્યને માટે એને કોઈ પ્રકારની કામનાનો આધાર નથી લેવો પડતો. એ સાધનાકાર્ય ક્રમે ક્રમે કોઈ પણ કરી શકે છે. કોઈને માટે પણ એ લાભકારક થઈ શકે છે.

તો પછી એ કાર્ય કહેવામાં આવે છે તેમ ક્લેશકારક છે ? આપણે કહીશું કે ના. ક્લેશકારક નથી. એમાં ક્લેશકારક કે કષ્ટદાયક જેવું શું છે તે જ સમજાતું નથી. આરંભમાં અભ્યાસના અભાવને લીધે એ કાર્ય કદાચ કપરું દેખાય તો પણ ઉત્તરોત્તર આગળ વધતાં તદ્દન નૈસર્ગિક, સરળ, સુખદાયક, સહજ લાગે છે. એમ થાય છે કે આ સાધનાકાર્ય આટલું બધું સહજ અને સરળ હતું તો પણ અત્યાર સુધી એનો આધાર શા માટે નહોતો લીધો ? પોતાને આત્મા અથવા પરમાત્માના પ્રતિનિધિ માનવામાં, શુદ્ધ-બુદ્ધ મુક્ત સમજીને આત્મભાવ કેળવવામાં અને અનાત્મભાવમાંથી મુક્તિ મેળવવાની કલ્યાણકારક કોશિશ કરવામાં કૃત્રિમ જેવું, કષ્ટ જેવું શું છે ? એ અભ્યાસ તો એકદમ સહેલો છે. શરૂઆતમાં કોઈને કદાચ એમાં સહેજ શ્રમ પડે તો પણ એની ઉપયોગિતાને વિચારીને એનો આશ્રય લેવામાં આનંદ માનવો જોઈએ.

શરીરમાં શ્વાસ લેનારા, નામરૂપના વિરોધાભાસી જગતમાં જીવનારા, માનવને માટે એથી પર થઈને સમાધિમાં પ્રવેશવાનો પ્રથમ અનુભવ કાંઈક અંશે અવનવો અને કપરો હોય છે. આજુબાજુના જગતનું, વાતાવરણનું ને શરીરનું ભાન જ્યારે છૂટી જાય છે ત્યારે કેટલાક સાધકોને સૌથી પ્રથમ અનોખી લાગણી થઈ આવે છે. ધીમેધીમે અભ્યાસની અભિવૃદ્ધિ સાથે એ લાગણી છેક જ શાંત થઈ જાય છે અને સમાધિનો પ્રવેશ સ્વાભાવિક બને છે.

સાકાર સગુણ ઉપાસનાની પદ્ધતિ પણ ધાર્યા જેટલી સરળ નથી. એ પદ્ધતિમાં પોતાના ઈષ્ટની અથવા આરાધ્યદેવની પસંદગી કરીને એમના સ્વરૂપમાં મનને જોડવું પડે છે. એ પસંદગીનું કાર્ય ધાર્યા જેટલું સહેલું નથી હોતું. વળી પોતાના આરાધ્યદેવના દર્શન માટે, એમને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે પણ ઓછી જહેમત નથી ઉઠાવવી પડતી. છતાં પણ જેમને જે સાધનામાર્ગનો આધાર લેવો હોય એ સાધનામાર્ગનો આધાર સૌ સાધકો લઈ શકે છે. કહેવાની મુખ્ય વાત એટલી જ છે કે નિર્ગુણ-નિરાકારની સાધનાનો માર્ગ ધાર્યા જેટલો અઘરો નથી; કલ્યાણકારક છે. આપણી ઊગતી યુવાપેઢીને એ માર્ગે વાળવામાં આવે એ આવકારદાયક છે. એમાં કશું ખોટું નથી.

* * *

૧૬. છૂટો દોર કે દબાણ ?

કેટલાક વિચારકો કે વિદ્વાનો વૃત્તિઓને છૂટો દોર આપવામાં માને છે. મનમાં જે પણ વૃત્તિ ઊઠી, જે સંકલ્પ, વિચાર, ભાવ ઉદ્ભવ્યા, તેમને દબાવી કે રોકી દેવાને બદલે તેમને બહાર નીકળવા દેવા, એમનો આચારમાં અનુવાદ કરવો, અથવા એ અનુસાર વર્તવું, એવી વિચારસરણીમાં એ વિશ્વાસ રાખે છે અને અવસર આવ્યે એને અનુસરે છે. એ કહે છે કે ભાવો કે વિચારોને રોકવાથી કે દબાવવાથી શારીરિક અને માનસિક રીતે મોટું નુકશાન થાય છે. એમના કથનને આદર્શ માનીને અનુસરનારો વર્ગ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ વધતો જાય છે. કારણ કે એ વિચારસરણી છે જ એવી ચિત્તાકર્ષક અને ચેપી. એમાં પરંપરાગત વિચારપદ્ધતિ કરતાં વિપરીત એવી બીજી વિચારસરણીનો પડઘો પડે છે. વૃત્તિઓ, વિચારો ને ભાવોનો સંયમ સાધવાનો સદુપદેશ તો જૂના જમાનાથી ચાલ્યો આવે છે પરંતુ એમને છૂટો દોર આપવાની વાત અનોખી અથવા ઊલટી છે. એટલે તરત જ ધ્યાન ખેંચે છે. અવનવી, વિપરીત, વિરોધી અથવા ઊલટી વસ્તુનો એવો સ્વભાવ હોય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદને પરદેશના પ્રવચન-પ્રવાસ-દરમિયાન એક મહાનુભાવનો મેળાપ થયો. તે એમને પોતાના પંથમાં લઈ જવાની આકાંક્ષા રાખતા. સ્વામી વિવેકાનંદે એમને એમના પંથની કોઈ વિશેષતા દર્શાવવા જણાવ્યું તો એમણે કહ્યું કે અમારા પંથમાં પ્રવેશનારને ગમે તેટલી વાર લગ્ન કરવાની છૂટ મળે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે જણાવ્યું કે મારા જીવનમાં તો એ આકર્ષણ હવે નથી રહ્યું પરંતુ આકર્ષણની એ વાત અસાધારણ છે, ને ભારતમાં તમારા પંથના પ્રચાર માટે જશો તો તમને થોડાઘણા અનુયાયીઓ મળી રહેશે. એ દેશમાં બધા જ પંથો કામ કરે છે.

છતાં પણ કોઈ પણ વિચારસરણીનો તટસ્થ રીતે જીવનોપયોગી વિચાર કરવાનું આવશ્યક હોય છે. એવી રીતે વૃત્તિઓને કે વિચારોને છૂટો દોર આપવાની વિચારધારાને પણ વિચારી લઈએ. જે પુરૂષો એવું કહે છે કે માને-મનાવે છે કે મનમાં જે પણ વિચાર, ભાવ, ઊર્મિ ઊઠે એને દબાવવાને બદલે એનો તરત જ અમલ કરવો અથવા એ અનુસાર કરવા માંડવું, એ પુરૂષોનાં કથન, મંતવ્ય કે અભિપ્રાયને પણ માની ના શકાય અથવા આદર્શ ના ગણાય. સમજુ માનવ કોઈ પણ પ્રકારના વિચાર વગર જેમ ફાવે તેમ આંખ મીંચીને કામ કેવી રીતે કરી શકે ? એવી રીતે તો કેટલીકવાર પશુ પણ વર્તતાં નથી દેખાતાં.

અમે એક દિવસ ફૂતરાને રોટલો નાખ્યો. અમને એમ કે ફૂતરો એ રોટલો તરત જ ખાઈ જશે પરંતુ અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે ફૂતરાએ એ રોટલાને ના ખાધો. અમે બીજો રોટલો નાખ્યો તો એણે એ પણ ના ખાધો. એનો ઉપયોગ પાછળથી ભેગા મળેલા કાગડાઓએ પણ ના કર્યો. કારણ કે એ વાસી હતો. અમને થયું કે ફૂતરો અને કાગડા પણ આટલો વિવેક કરી શકે છે તો પછી માનવ તો વિવેક કરે જ. એ વધારે શિક્ષિત, સંસ્કૃત મનાય છે. જોઈને પગલું ભરવું, વિચારીને બોલવું ને વર્તવું, માનવને માટે આવશ્યક, આવકારદાયક, અભિનંદનીય, આશીર્વાદરૂપ છે. માટે જ શાસ્ત્રે જણાવ્યું છે કે જોઈને-દૃષ્ટિથી પવિત્ર કરીને-પગલું ભરવું જોઈએ.

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદં વસ્ત્રપૂતં પિબેજ્જલમ્ ।

શાસ્ત્રપૂતં વદેદ્ વાક્યં મનઃ પૂતં સમાચરેત્ ॥

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદં - જોયા વિના, ચારેકોર દૃષ્ટિપાત કર્યા વિના ચાલવામાં આવે તો કોઈવાર લપસી પડાય, ખાડામાં પડાય, વાગી જાય, ભળતા જ માર્ગે ચઢી જવાય કે કોઈની સાથે ભટકાઈ પડાય. કોઈને હાનિ કરાય. મનમાં ઉદ્ ભવતા નાનામોટા બધા જ ભાવો કે વિચારોનો અમલ કેવી રીતે થાય ? એ પ્રમાણે વર્તવાનું કેવી રીતે કહેવાય ? કોઈને કોઈના ઘરમાં પ્રવેશીને ચોરી કરવાનો વિચાર આવે તો તેણે એ વિચારને અનુલક્ષીને તરત જ ચોરી કરવી ? ખૂન કરવાનો વિચાર આવે અથવા વ્યભિચારના વિચારવાળાએ એ પ્રમાણે વર્તવા માંડવું ? સ્થિર બુદ્ધિના સમજુ કહેવાતા માનવ પાસે એવી અપેક્ષા ના રાખી શકાય. બધા જ વિચારો, બધી જ વૃત્તિઓ અને ઊર્મિઓને અનુસરવામાં આવે તો આપણી આજુબાજુના સમાજમાં અવ્યવસ્થા થઈ જાય. આતંક અને અશાંતિ વધી જાય.

વૃત્તિઓને દબાવવાની કે એમને છૂટો દોર આપવાની બંને પ્રકારની વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ વ્યક્તિ તથા સમષ્ટિને માટે હાનિકારક છે. એક ઉત્તર ધ્રુવ છે તો બીજો દક્ષિણ ધ્રુવ. બંનેની ભલામણ ના કરી શકાય. ઉત્તમ વસ્તુ તો વૃત્તિ, વિચાર, ઊર્મિને તટસ્થ રીતે વિચારીને, એની સારસરિતાને સમજીને, આવશ્યકતા અનુસાર અપનાવવાની કે અમલ કરવાની છે. વૃત્તિ કે વિચારોને દબાવવાની કે છૂટો દોર આપવાની ભલામણ કરવાને બદલે આપણે એમને તપાસવાનું, ચકાસવાનું, અને એમનો વિવેકપૂર્વનો વિનિયોગ કરવાનું વલણ પસંદ કરીશું, વધારે યોગ્ય, તંદુરસ્ત અથવા આદર્શ માનીશું. એવું વલણ જ માનવને ભોગ તથા યોગ ઉભયનો સમ્યક આનંદ આપશે અને શાંતિ પ્રદાન કરશે.

* * *

૧૭. મનનો કાબૂ

આપણી આજુબાજુના વાતાવરણનું-માનવસમાજનું નિરીક્ષણ કરતાં શું લાગે છે ? મોટાભાગના માનવો પોતાના મનમાં પેદા થનારી રાગ ને દ્રેષની, કામક્રોધાદિ વિપરીત વૃત્તિઓના તરત જ ભોગ બની જાય છે. જે વૃત્તિ કે વિચાર અથવા ઊર્મિતરંગ ઊઠે છે તેની વાસ્તવિકતાને વિચાર્યા વિના, તેના સારાસારને સમજ્યા વિના કે સમજવાની પણ પરવા કર્યા વિના, એ શુભ છે કે અશુભ અને એનું પરિણામ પોતાના વ્યક્તિગત આત્મવિકાસને માટે તથા સમષ્ટિગત સુખાકારી, શાંતિ, સમુન્નતિ કે સમૃદ્ધિને માટે કેવું આવશે, કલ્યાણકારક કે અકલ્યાણકારક, એની વિશેષ અથવા અલ્પ મથામણમાં પડ્યા વિના એમના પ્રવાહમાં પ્રવાહિત બનવા અને અંતતોગત્વા પરવશ બનીને પૂર્ણપણે તણાવા માંડે છે. પાણીના પ્રચંડ પ્રવાહમાં જેમ નાનાં નાનાં લાકડાં, કાગળ કે કપડાં તણાય છે તેમ એમના મનમાં એક વિચાર, ભાવ, સંકલ્પ, ઊર્મિ, વિકાર, ઊઠે છે કે તરત જ એ એનો આજ્ઞાંકિત સેવકની પેઠે અમલ કરી દે છે. કેટલીવાર તો એમને ખબર પણ નથી પડતી કે વિચાર, ભાવ, સંકલ્પ, ઊર્મિતરંગ કે વિકાર ક્યારે ઊઠ્યો ને ક્યારે ક્રિયાન્વિત અથવા અમલી બન્યો. એમાંના કોઈ કોઈ વિરલ આત્માઓને ના કરવા જેવાં કર્મોને કરવા માટે પાછળથી દુઃખ, શોક, કે પશ્ચાતાપ પણ થાય છે. પોતાની ભૂલોનું પુનરાવર્તન ના કરવાનો તે સંકલ્પ પણ કરે છે. પરંતુ અધિકાંશ માનવો પોતાના મનોભાવો ને પોતાની મનોવૃત્તિના એવા દાસ હોય છે.

મીઠાઈ ખાવાનો વિચાર આવ્યો ને મીઠાઈ ખાઈ લીધી. ચોરી કરવાનો સંકલ્પ થયો ને એના શુભાશુભ પરિણામને વિચારવાની તસ્દી લીધા સિવાય ચોરી કરી લીધી. કામક્રોધની વૃત્તિઓ જાગી અને એમના શિકાર બની ગયા. લોભ ને મોહને, રાગ ને દ્રેષને સંતોષવા વિપળનાય વિલંબ વિના આકાશ-પાતાળને એક કરી નાખ્યાં. એ ભૂમિકાથી આગળ વધેલા કેટલાક ઉદાત્ત આત્માઓ વૃત્તિના સારાસારને, કામનાની શુભાશુભતાને, કલ્યાણકારકતાને અથવા અકલ્યાણકારકતાને સમજી શકતા હોય છે તે પણ આવશ્યક આત્મબળના અભાવને લીધે, પુરાણી આદત અથવા રસવૃત્તિને લીધે, સ્વભાવની કોઈક અસાધારણ ત્રુટીને લીધે, સંગદોષને લીધે અથવા એવા જ કોઈક બીજા મહત્વના પ્રધાન અથવા ગૌણ કારણને લીધે, પોતાની જાતનો સંયમ સાધીને, અશુભને ત્યાગીને, શુભને ગ્રહણ કરી શકતા નથી. કલ્યાણની કેડીને બૌદ્ધિક રીતે સુચારુરૂપે સમજવા છતાં પણ એ કેડીએ આગળ વધી શકતા નથી. અશુભને જાણવા છતાં પણ એનો અંત નથી આણી શકતા. અમંગલનો સદાને સારું સંબંધવિચ્છેદ નથી કરી શકતા. દુર્વિચારો, દુર્ભાવો, દુર્વૃત્તિઓ, દુષ્કર્મોને દફનાવી નથી શકતા. એમના જીવનમાં વિપરીત, વિનાશક, વિચારો ને વૃત્તિઓ તથા વ્યવહારોનું તાંડવ ચાલ્યા જ કરે છે. એમનાં જીવન અથવા અંતઃકરણ આસુરી ભાવો તથા એમાંથી પાંગરતી તથા પુષ્ટિ પામીને પ્રાણવાન બનતી પ્રવૃત્તિઓનો અખાડો બની જાય છે. એ પોતાના મનની આસુરી વિચારણા, વૃત્તિ કે વાસનાને શમાવી નથી શકતા. એમના મનમાં વાસનાના સંસ્કારો સૂતેલા હોવાથી, પદાર્થો અથવા વાસનાપૂર્તિનાં સાધનોનો અભાવ હોય ત્યારે પણ એ માનસિક રીતે પણ વિચારો, ભાવો ને વિકારોને સેવ્યા કરે છે અને એમનો આસ્વાદ માણે છે. બહારથી વિષયોને ને પદાર્થોને ત્યાગનારા માનવોમાં પણ એવી અવસ્થા અવલોકવા મળે છે.

બે સાધુપુરૂષો સર્વસંગપરિત્યાગી વિવિક્તસેવી બનીને અલગ અલગ રીતે વનમાં વાસ કરતા. એમની તપશ્ચર્યા ચાલુ હતી. એમનાં આશ્રયસ્થાનની સમીપે જ સરિતા વહેતી. એ સરિતા તરફથી એકવાર અવાજ આવ્યો કે મને બચાવો. ભગવાન તથાગતના નામે બચાવો. એ અવાજને સાંભળીને એક સાધુ પોતાના સ્વાધ્યાયને છોડીને તરત જ ઊભો થયો, સરિતાની દિશામાં દોડી ગયો, ને શું થયું છે તે જોવા લાગ્યો. ત્યાંની પરિસ્થિતિ અતિશય ક્રુણ તથા હૃદયવિદારક હતી. એક નવયૌવના સ્ત્રી સરિતામાં સ્નાનાદિ કરવા આવેલી. તે સરિતામાં તણાઈ ગયેલી. એ ડૂબવાની તૈયારીમાં હતી. પેલા સેવાભાવી સહાનુભૂતિસભર સાધુપુરૂષે સમયસૂચકતા વાપરીને સરિતામાં સત્વર ઝંપલાવ્યું ને પેલી સન્નારીને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી લીધી. એ અચેતન બનેલી સ્ત્રીને સરિતામાંથી બહાર કાઢી, પોતાના આશ્રમમાં લઈ જઈને એણે આવશ્યક ઉપચાર કરીને સુદીર્ઘ સમયના સેવાકાર્ય પછી સ્વસ્થ કરી. સ્ત્રીએ એનો આભાર માન્યો ને સંકોચ સાથે કૃતજ્ઞભાવે વિદાય લીધી.

બાજુમાં રહેતા બીજા સાધુને એ સાધુનો એ વ્યવહાર સારો ના લાગ્યો. એને થયું કે સાધુનું અધઃપતન થયું. એ લાગણીનું પ્રદર્શન પણ એણે અવારનવાર કરી બતાવ્યું. છતાં પણ પેલો સેવાભાવી સાધુપુરૂષ શાંત જ રહ્યો.

એ વાતને થોડો વખત વીતી ગયો.

પેલા સેવાભાવી સાધુપુરૂષને એ સ્થાન છોડીને બીજે સ્થળે જવાની ઈચ્છા થઈ.

એ નીકળતી વખતે બીજા સાધુપુરૂષને મળવા આવ્યો તો તેણે તરત જ જણાવ્યું કે તારું તો અધઃપતન થયું છે. દિવસો પહેલાં તે સરિતામાં ફૂદકો મારીને પેલી સુંદર સ્ત્રીને કુટિરમાં આણેલી. એ સ્ત્રીને તું ઊંચકીને લાવેલો. હું તારું મોઢું જોવા નથી માગતો.

પેલા સેવાભાવી સાધુપુરૂષે દલીલ ના કરી. એણે એટલું જ કહ્યું કે એ દુઃખી સ્ત્રીને એક સાધુપુરૂષના ધર્મ પ્રમાણે સરિતામાંથી બહાર કાઢીને મેં તો એની સારવાર કરીને પછી મૂકી દીધેલી. એ વાતને વખતના વીતવાની સાથે હું ભૂલી ગયેલો. પરંતુ આટલો બધો વખત વીતી ગયો છે તો પણ હજુ એ સ્ત્રી તારા મનમાં રમ્યા જ કરે છે. તું એને સરિતામાં પડીને રોજ ઊંચકે છે અને એનો ભાર વહે છે.

બીજો સાધુપુરૂષ કાંઈ જ ના બોલ્યો. ના બોલી શક્યો.

* * *

૧૮. ઉઠી શમવે તે સંત, ના ઉઠે તે ભગવંત

સંતપુરૂષોને માટે કહેવાય છે કે ઉઠી શમવે તે સંત.

સામાન્ય માનવો પોતાની વિષયપરવશતા કે નબળા મનોબળને લીધે મનમાં પેદા થનારી બૂરી વૃત્તિઓ, ઊર્મિઓ, કામનાઓ અને વાસનાઓના પ્રભાવમાં પડીને એમના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે. એમનો સફળતાપૂર્વક પ્રતિકાર કરી શકતા નથી. પરંતુ સંતપુરૂષોની વાત જુદી છે. એમના મનમાં કોઈકવાર કામ-ક્રોધ-લોભના, અહંતા-મમતા અથવા આસક્તિના ભાવો જાગે છે અથવા અમંગલ વિચારો, ભાવો કે કામનાઓ અથવા વાસનાઓ પેદા થાય છે તો એમની અસારતા, અનિત્યતા અને દુઃખમયતાને વિચારીને એમના પ્રતિકૂળ પ્રવાહમાં તણાવાને બદલે એ ચેતી જાય છે, સાવધ થાય છે, અને વિકૃત વિચારો, ભાવો, વિકારો, કામનાઓ કે લાલસાઓને સદ્ બુદ્ધિની સહાયથી શાંત કરી દે છે. મનમાં પેદા થનાર દુર્ભાવોને, વાસના કે વિકારોનાં વિષયકો કે તુમુલ તાંડવોને મન સુધી જ સીમિત રાખે છે. ઈન્દ્રિયોને તથા તનને એમની અસર નીચે નથી આવવા દેતા. એમની સંયમસાધના એવી અસાધારણ હોય છે કે એથી એ ગફલતમાં નથી પડતા અને વિષયાસક્ત થઈને પથભ્રાંત નથી બનતા. એવી અવસ્થાવાળા પુરૂષોને સંતકોટિના કહી શકાય.

સંત શબ્દ કોઈ વર્ગવિશેષ કે જાતિવિશેષને માટે નથી વાપરવાનો. એને પંથ, મત કે સાંપ્રદાયિકતાનો પરિચાયક નથી ગણવાનો. સંત શબ્દ જીવનની સાત્વિકતા, ઉદાત્તતા અથવા સાધનાત્મક વિકાસનો, અંતરંગ આત્મિક અવસ્થાનો સૂચક છે. એનો ઉપયોગ કે પ્રયોગ એ સંદર્ભમાં જ કરવાનો છે. એ સંદર્ભમાં જ આપણે એનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ. એ અવસ્થા પણ કાંઈ જેવી તેવી, સર્વસામાન્ય કે નાનીસૂની નથી. એવી અવસ્થાએ આરૂઢ થયેલા આત્માઓ પણ અત્યંત ઓછા, એકદમ વિરલ જોવા મળે છે.

મીઠાઈ ખાવાની મરજી થઈ કે તરત જ એની અમંગલતાને, હાનિકારકતાને, અનાવશ્યકતાને વિચારીને એમાંથી મનને પાછું વાળી લીધું. કામ-ક્રોધ-લોભની વૃત્તિઓ મનમાં ઉદ્ભવી પરંતુ તે પરોક્ષ રીતે કામ કરતી મટીને અપરોક્ષ રીતે ક્રિયાન્વિત બને તે પહેલાં જ તેને સદસદ્ બુદ્ધિની મદદથી મનમાં જ શમાવી દીધી, શાંત કરી. અહંકાર, રાગ, દ્વેષ, અસૂયા, દેહવાસના, લોકવાસના, શાસ્ત્રોના વાદવિવાદની વાસના, સિદ્ધિઓની કામના પેદા થઈ ખરી. હજુ સુધી મન એટલું નિર્મળાવસ્થાએ પહોંચ્યું નથી કે તે પેદા જ ના થાય. પરંતુ તે મનને ખળભળાવે, હચમચાવે, બેચેન બનાવે, અને પરિપૂર્ણપણે પ્રભાવિત કે પરવશ બનાવીને જીવનમાં પોતાનું વચસ્વ જમાવે તે પહેલાં જ વિવેકવતી વૃત્તિનો, આત્મનિરીક્ષણનો, પ્રાર્થનાનો, ભૂતકાલિન અનુભૂતિનો, વ્રત તથા નિયમના પરિપાલનનો, આત્મિક અનુશાસનનો, મહાપુરૂષના શુભાશીર્વાદનો, ગમે તેનો આધાર લઈને તેને તત્કાળ કે પછી એટલી બધી શક્તિ ના હોય તો શને: શને: ક્રમેક્રમે શાંત કરી દીધી. જેથી એણે વિનાશકતામાંથી મુક્તિ મેળવી. એવી શક્તિ, ભૂમિકા, અવસ્થા પણ ઓછી આશીર્વાદરૂપ નથી. એની અગત્ય પણ ઘણી મોટી છે.

માનવ ભૂલ કરે છે, દોષોનો શિકાર બને છે, પરંતુ ભૂલોને ઓળખીને, દોષોને દોષ તરીકે સમજીને, એમનો ભોગ ના બને અને એમનાથી ધીમેધીમે પણ દૂર રહે ને મુક્તિ મેળવી શકે તો એવી ભૂમિકા પણ

આવકારદાયક અથવા અભિનંદનીય છે. એવું થઈ શકે તો પણ માનવ કેટલાંય કુકર્મો કે કિલ્મિષમાંથી છૂટી શકે. પોતાના મનનો, ભાવોનો, વિચારોનો શાસક થઈ શકે. બાદશાહ બની શકે. મનના વિચારો ને વિકારો મન સુધી સીમિત નથી રાખી શકાતા, એમને જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રીતે પણ તનમાં કે સ્થૂળ પાર્થિવ ભૂમિકા પર આવતા અથવા અનુવાદિત થતા અટકાવી શકાતા નથી, એટલે જ કુકર્મો થતાં રહે છે. જે ઉત્તમ મનાય છે એ આચરાતું નથી. જેને અનુત્તમ, અશુભ, અધમ ગણવામાં આવે છે એનાથી સદાનો સુખદ સંબંધવિચ્છેદ નથી કરાતો.

*

આત્માના અંતરંગ અભ્યુત્થાનની એક અન્ય અવસ્થા વિશેષ પણ છે એ અવસ્થાને 'ના ઊઠે તે ભગવંત' એવા નામનિર્દેશ સાથે ઓળખવામાં આવી છે. આરંભની અવસ્થાવાળા સાધકો પોતાના વિચારો, વિકારો, ઊર્મિઓ, વૃત્તિઓ અને પશુભાવનાના પ્રભાવમાં પડીને, તેમના પ્રવાહમાં પરવશ બનીને, વહેવા માંડે છે. એ અવસ્થાથી આગળ વધેલા સાધકો-સંત કોટિના સાધકો વિચારો, ભાવો, વિકારો પર કાબૂ કરી શકે છે. વિચારો કે વિકારોને વશ નથી થતા. એના કરતાં પણ આત્મિક અભ્યુત્થાનની આગળની અવસ્થાવિશેષ પર પહોંચેલા મહાપુરુષોની અંદર દુર્વિચારો, દુર્ભાવો, દુર્વાસનાઓ ઊઠતાં જ નથી. એમનું મન ભૂરાઈ, અશુભ અથવા અમંગલ તરફ જતું જ નથી. ભૂરા વિચારો, ભાવો, સંસ્કારો, વિકારોને ઊઠ્યા પછી સદ્ બુદ્ધિનો સમાશ્રય લઈને શાંત કરવામાં આવે એ એક વાત છે, અને એ મનમાં કોઈએ કારણે પેદા જ ના થાય એ બીજી વાત છે. એ અવસ્થામાં માનવનું સૂક્ષ્મ મન અથવા અંતઃસ્તલ પણ નિષ્પાપ, નિર્દોષ, નિર્મળ બની જાય છે. ગમે તેવા વિકૃત વાતાવરણમાં પણ એ સંપૂર્ણ સ્વસ્થ અને શાંત રહે છે. એની અંતરંગ શાંતિ, સ્વસ્થતા, સ્થિતપ્રજ્ઞતાનો ભંગ નથી થતો. એવા લોકોત્તર મહાપુરુષો બ્રહ્મ જેવા નિર્દોષ હોય છે, એવું શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું છે. નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્ બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥૧-૧૯॥ એવા પવિત્રતા તથા પ્રભુમયતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા પુરુષ વિશેષોને ભગવંત સ્વરૂપે ઓળખવામાં ને આદરપાત્ર માનવામાં કશી હરકત નથી.

જીવનવિકાસના એ ત્રિવિધ ક્રમમાંથી માનવે ક્રમશઃ આગળ વધવાનું છે. આગળ વધવાનો આરંભ જ્યાં છે, જે પણ અવસ્થામાં હોઈએ ત્યાંથી કરી દેવાની આવશ્યકતા છે. જીવનનો પ્રત્યેક દિવસ, આપણે ફાળે આવેલી પ્રત્યેક પળ, પરમ મૂલ્યવાન, પ્રાણવાન અને અનંત અકલ્પનીય શક્યતાઓથી ભરેલી છે એનું સતત રીતે સ્મરણ કરીને એના સદુપયોગમાં લાગી જઈએ તો ધારેલા લક્ષ્યાંક પર પહોંચી જઈએ. ઉપનિષદે ઉત્સાહપ્રદાયક પ્રેરકવાણીમાં જણાવ્યું છે કે ચાલો, ચાલો, પ્રગતિના પાવન પથ પર પુરુષાર્થી થઈને ચાલો. જે ચાલે છે તે મધુ મેળવે છે. તેનું ભાગ્ય પણ ચાલે છે, આગળ વધે છે, પલટાય છે, અનુકૂળ અથવા આશીર્વાદરૂપ બને છે.

चरैवेति चरैवेति चरन् वै मधु विन्दति । चराति चरतो भगः ।

વિકારોથી વીંટળાયેલો, વાસનાઓથી ઘેરાયેલો, કામાસક્ત, મોહગ્રસ્ત માનવ કદી એવી અવસ્થા પર પહોંચી શકશે જ્યારે એને વિકારો થાય જ નહીં, વાસનાઓ સતાવે જ નહીં, કામાસક્તિ ઘેરે જ નહીં ? અવશ્ય પહોંચી શકશે. એનું જીવન જ આદર્શ માનવ બનીને પ્રભુસ્વરૂપ થવા, ભગવંત બનવા માટે છે. એને

માટે કશું જ અશક્ય નથી. માત્ર એણે અનવરત પુરૂષાર્થ કરવો જોઈએ. આજ સુધી અસંખ્ય આત્માઓએ સંશુદ્ધિના ને સંસિદ્ધિના એ સુમેરૂ શિખરને સર કર્યું છે અને આજે કે ભવિષ્યમાં પણ સર કરી શકાશે. આવશ્યકતા છે કરણી કરવાની. કહેવામાં આવ્યું જ છે કે નર જો કરણી કરે તો નારાયણ થઈ શકે. નર કરણી કરે તો નર કા નારાયણ હોય.

* * *

૧૮. ધ્યાન - છટકબારી કે સંમોહન ?

ધ્યાનની પ્રવૃત્તિ જીવનની વાસ્તવિકતાઓથી છૂટવાની છટકબારી છે ? જીવનની યથાર્થતા પ્રત્યે આંખમીંચામણ કરીને એનાથી દૂર-સુદૂર જવાની પ્રક્રિયા છે ? ધ્યાનની સાધના સ્વાત્મસંમોહન Self Hypnotism છે ? ઘણા શિક્ષિત સુવિચારશીલ, સુસંસ્કારી માનવોનું માનવું છે કે એ એક પ્રકારનું સ્વાત્મસંમોહન છે. એ વિશે આપનો શો અભિપ્રાય છે તે જણાવશો ? એક સત્સંગી જીજ્ઞાસુ સાધકે એવા પ્રશ્નો પૂછ્યા છે.

એ પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં સારગર્ભિત રીતે ઉત્તરો આપું :

કેટલાક લોકો એવું સમજતા કે ધ્યાન જ નહિ પરંતુ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મ એક જાતની છટકબારી છે. એમનો આધાર જીવનની વાસ્તવિકતાઓથી છૂટવા કે છટકવા માટે લેવામાં આવે છે. સંસારમાં લોકો એક અથવા બીજી જાતની છટકબારીઓનો આધાર લેતા દેખાય છે. કેટલાક અશાંતિમાંથી કામચલાઉ સમયને માટે છૂટવા દારૂ-શરાબનો આશ્રય લે છે, કેટલાક નાચગાનનો. કોઈ વળી સિનેમા-નાટકનો. એનાં કૃત્રિમ દૃશ્યો યથાર્થતાનું વિસ્મરણ કરાવીને એમને એટલા અલ્પ વખતને માટે આહલાદ અથવા આરામ આપે છે. કોઈ વધારે પડતા કંટાળે છે. તે કંટાળા, દુઃખ, અશાંતિ કે ક્લેશમાંથી છૂટવાની કોઈ બારી નથી રહેતી ત્યારે મકાન પરથી પડતું મૂકીને, જલાશયમાં ઝંપલાવીને, ઘાસતેલ છાંટીને, ગળે ફાંસો ખાઈને અથવા એવી જ બીજી રીતે આપઘાત કરે છે. કેટલાક મૃત્યુને છટકબારી માને છે.

ધ્યાનની સાધના જીવનમાંથી છટકવાની, જીવનને નીરસ બનાવવાની કે જીવનના તિરસ્કાર અથવા સંબંધવિચ્છેદની સાધના નથી. એ સાધના જીવનને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે શાંત કરવાની, રસમય બનાવવાની, આનંદથી આપ્લાવિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. એ જીવનમાં નવો રસ પેદા કરે છે, અવનવી દૃષ્ટિ અર્પે છે, તટસ્થતા કે અલિપ્તતા બક્ષે છે. એ સાધનાથી સંપન્ન સાધકાવસ્થામાં રહેલો કે સિક્કાવસ્થા પર પહોંચેલો સાધક આદર્શ માનવ રહે છે, ને રહેવાની કોશિશ કરે છે. એ અધ્યાપક હોય તો વધારે સારો આદર્શ અધ્યાપક બને છે. વેપારી, ગૃહસ્થી, ત્યાગી, અમલદાર હોય તો વધારે ને વધારે આદર્શ બને છે. પોતાના કાર્યક્ષેત્રને વફાદાર રહે છે, નિષ્ઠાપૂર્વક ન્યાય આપે છે, અને જીવનને અધિકાધિક આનંદમય, શાંતિસંપન્ન કરે છે.

ધ્યાનની સાધના દરમિયાન મનને જે સ્વસ્થતા, શાંતિ, સ્થિરતા, પ્રસન્નતા, મધુરતા, ઉશ્કેરાટ-રહિતતાનો અનુભવ થાય છે તે ધ્યાનની સાધના સિવાય પણ ચાલુ રહે છે. એ જીવનને, જીવનની સમસ્યાઓને વધારે સારી રીતે તટસ્થતાપૂર્વક સમજી શકે છે. એટલે ધ્યાન જીવન પ્રત્યે, જીવનની વાસ્તવિકતા પ્રત્યે આંખમીંચામણ કરવાની વૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ, પ્રક્રિયા કે સાધના નથી. જીવનની વાસ્તવિકતાને વધારે સારી રીતે સમજવાની શક્તિથી સંપન્ન થવાની સાધના છે. એ જીવનને નવો રસ, અવનવો આનંદ, અનોખો અભિગમ અર્પે છે. જીવનને જીવવા જેવું, ચાહવા જેવું, માણવા જેવું બનાવે છે. એ જીવન પ્રત્યે, અને શાશ્વત, અમર, જ્યોતિર્મય, જીવન પ્રત્યે અધિકાધિક પ્રમાણમાં અભિમુખ બનવાની પ્રક્રિયા છે.

હવે સ્વાત્મસંમોહનના બીજા મુદ્દા વિશે. ધ્યાનને જે પોતાની જાતનું સંમોહન સમજે છે તેમની સમજણ અધૂરી છે. સંમોહન તો માનવને લાગેલું જ છે. એનો શિકાર બનીને જ એ સંસારના અનિત્ય પદાર્થોને નિત્ય માને છે, જે સત્ય નથી તેને સત્ય સમજે છે, અને આત્માને બદલે અનાત્મ પદાર્થોની મમતા તથા આસક્તિ કરે છે. અહંતા, રાગદ્વેષ, ભય, ભેદભાવના પાશમાં પડે છે. પ્રકૃતિની એ પરવશતા તથા સંમોહનશીલતાને લીધે એ પોતાના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્માને ઓળખી શકતો નથી. ધ્યાનની સાધના પ્રકૃતિની એ પરવશતા કે સંમોહનશીલતાને દૂર કરવાની સાધના છે. એ સ્વાત્મસંમોહનની સાધના નથી પરંતુ આત્મસંમોહનમાંથી મુક્તિ મેળવવાની, મનને નિર્વિકાર, નિર્મળ તથા શાંત કરવાની, ને સ્વના સંશોધનની, આત્માના અન્વેષણની પ્રાણવાન પ્રવૃત્તિ છે. એ દ્વારા પોતાની જાતને સંમોહિત કરવામાં નથી આવતી પરંતુ નમ્ર, નિર્મળ, નિર્વિકાર, શાંત કરવામાં આવે છે. એ જીવનનું, વિચારોનું, ભાવોનું, વ્યવહારનું અથવા અનુભૂતિનું આમૂલ પરિવર્તન છે, સાત્વિક સંશુદ્ધિકરણ છે, ઉદાત્તીકરણ છે. એની સિદ્ધિ થતાં માનવ જગતમાં રહેલા જગદીશ્વરને જોવાની શક્તિથી સંપન્ન બને છે. એ સંસારમાં શ્વાસ લે છે તો પણ એને સંસારનો કોઈ પણ પદાર્થ, વિષય કે રસ પ્રભાવિત કે સંમોહિત નથી કરી શકતો. એ ભાન નથી ભૂલતો. એનો આધાર લઈને માનવ પોતાના મૂળભૂત સ્વરૂપની પાસે પહોંચે છે. એને અનુભવીને એમાં સ્થિતિ કરે છે, એની સાથે એકરૂપ બને છે.

* * *

૧૯. કર્તવ્યનું અનુષ્ઠાન

સ્વાનુભવસંપન્ન સત્પુરુષો તથા ભગવદ્ ગીતા જેવા મહાન ધર્મગ્રંથો પોતાની આગવી રીતે જણાવે છે કે માનવે કર્તવ્યનું અનુષ્ઠાન કરવું, પ્રમાદી બનીને બેસી ના રહેવું, અને કર્મના સમ્યક અનુષ્ઠાનના પરિણામે જે ફળ મળે તે ફળની ઉપર પોતાનો સર્વાધિકાર કે એકાધિકાર સમજવાને બદલે તેને પરમાત્માની સમર્પેલી સંપત્તિ સમજીને પોતાની જ સુખાકારી, શાંતિ, સમૃદ્ધિ, સમુન્નતિને માટે જ નહિ પરંતુ પરમાત્માની દુનિયાના બીજાને માટે પણ, બીજાની સુખાકારી, શાંતિ, સમૃદ્ધિ, સમુન્નતિને માટે પણ તેનો સદુપયોગ કરવો. પોતાને પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન, પદ, શાસન, ધન, ઐશ્વર્ય, બળ પરમાત્માનું છે, તેનો મૂળ માલિક પરમાત્મા છે, ને પોતે તો એનો સંરક્ષક છે, એમ સમજીને એકલપેટા બનીને બેસી રહેવાને બદલે, એમની દ્વારા બીજાને ઉપયોગી થવાની પ્રવૃત્તિ કરવી.

એ મહાપુરુષો ને ધર્મગ્રંથો એક બીજી હકીકત તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચતાં જણાવે છે કે માનવે પોતાની ને બીજાની સુખાકારી, શાંતિ, સમુન્નતિ માટેનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન અવશ્ય કરવું. પરંતુ એની સાથે સાથે જે પણ કર્મો કરવામાં આવે તે કર્મોને કર્તવ્યભાવનાથી કે કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કરવાનું ધ્યાન રાખવું. કર્મોનું અનુષ્ઠાન બદલો મેળવવાની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને ના કરવું. ભગવદ્ ગીતામાં સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે ફળને મેળવવા માટે જ, ફળના માલિક બનવા માટે જ, જે કર્મ કરે છે તે કૃપણ છે. તેમની બુદ્ધિ મંદ, અધૂરી અને એકાંગી છે. કૃપણા: કલહેતવ: ।

બદલો મેળવવાની વૃત્તિથી પ્રેરાઈને કરેલાં કર્મોનું પરિણામ કેટલીકવાર સુખદ આવવાને બદલે દુ:ખદ આવે છે. એક માણસે પોતાના ઘરની આગળ આંબાના વૃક્ષને ઉગાડવાની ઈચ્છા કરી. આંબાનું વૃક્ષ પૂરેપૂરું ઊગીને ફળ પ્રદાન કરે તે પહેલાં જ એના સ્વર્ગવાસનો સુનિશ્ચિત સમય આવી પહોંચ્યો. શરીર છૂટતાં પહેલાં એને અસાધારણ વેદના થઈ. એનું મન આંબામાં જ રહ્યું. મેં ઉગાડેલા આંબાની કેરી મને ખાવા નહિ મળે. મને તો એમ હતું કે કેટલાંક વરસો સુધી હું કેરી ખાઈ શકીશ. જો આવી રીતે અચાનક જવાની ખબર હોત તો હું અમુક વૃક્ષને ઉગાડત જ નહીં. એવી રીતે અફસોસ કરતાં કરતાં અને વ્યથાને અનુભવતાં એનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો. સંક્ષેપમાં કહીએ તો એની સદ્ ગતિ ના થઈ. એણે જેવા આત્મસંતોષથી વિદાય થવું જોઈએ એવા આત્મસંતોષ સાથે વિદાય ના થઈ શક્યો. એણે બદલાની આશાથી આંબાને ઉગાડેલો તેનું એવું પ્રતિફળ પીડાજનક પરિણામ આવ્યું.

બીજા માનવે માર્ગ પર વૃક્ષારોપણ કર્યું. કોઈએ એને પૂછ્યું કે તમારે આ વૃક્ષની છાયાને માણવા માટે ક્યાં બેસી રહેવાનું છે ? આવી મહેનત શા માટે કરો છો ? તમે તો ખૂબ જ વૃદ્ધ છો. એણે ઉત્તર આપ્યો કે મેં મારા જીવનમાં અનેક વૃક્ષોની છાયા લીધી છે ને અસંખ્ય વૃક્ષોનાં ફળ ચાખ્યાં છે. અહીંથી વિદાય થતાં પહેલાં હું પણ બીજાને માટે એકાદ વૃક્ષને મૂકી જાઉં તો કેવું સારું ? હું જે વૃક્ષારોપણ કરું છું તે મારે માટે નથી કરતો, બીજાને માટે કરું છું. કર્તવ્યભાવે બદલાની આશાથી નથી કરતો. મને તેની છાયા નહીં મળે તો કાંઈ નહીં. છાયા નહીં મળે તે જાણું જ છું. એ વૃદ્ધ પુરુષે વૃક્ષારોપણ કર્યું. થોડાક સમય પછી એના શરીરની સમાપ્તિનો સમય આવી પહોંચ્યો ત્યારે એણે શાંતિથી, કર્તવ્યના અનુષ્ઠાનના સંતોષ સાથે, વિદાય લીધી.

પરબને બેસાડનાર, ધર્મશાળા કે મંદિર તૈયાર કરનાર, પુસ્તકાલય કે હોસ્પિટલ અને અન્નક્ષેત્ર બનાવનાર, સ્કૂલ બાંધનાર, પોતાને માટે નહીં પરંતુ બીજાને માટે જ તે કર્મો કરતા હોય છે. તેમના વ્યક્તિગત ફળોપભોગની કામના એમને નથી હોતી. એમના દ્વારા પોતાને શો કે કેટલો લાભ મળશે તેવી ક્ષુલ્લક કે ગૌણ ગણતરી તે નથી કરતા.

એક સદ્ ગૃહસ્થે પોતાના પુત્રને ભારે લાડ લડાવીને મોટો કર્યો. સારામાં સારી વિદ્યા પ્રદાન કરી, ધંધે વળગાડ્યો, અને પ્રભુતામાં પગલાં પડાવીને સ્વતંત્ર રીતે રહેવાની વ્યવસ્થા પણ કરી આપી. પરંતુ એટલું કરવા છતાં પણ એમને આત્મસંતોષ ના થયો. એમણે પોતાના ગુરૂદેવને કહેવા માંડ્યું : છોકરા પાસેથી મેં મોટી મોટી આશાઓ રાખેલી. એ આશાઓ ફળે તેવું લાગતું નથી, તેનું મને દુઃખ છે. મને જીવનમાં રસ નથી રહ્યો. સંસાર સ્વાર્થી લાગે છે. છોકરાને મેં મોટો કર્યો ને ભણાવીગણાવીને ધંધે વળગાડ્યો તે એટલા માટે કે તે મારી સેવા કરે. પરંતુ સેવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ એ મારી સામે જોતો પણ નથી. અમારે મળવાનો કે બોલવાનો પણ સંબંધ નથી રહ્યો. આના કરતાં તો છોકરો થયો જ ના હોત ને પથરો પાક્યો હોત તો સારું. છેલ્લા કેટલાય વખતથી આ અણધાર્યા આઘાતને સહી ના શકવાથી મને બ્લડપ્રેશરનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો છે. અને હું સંન્યાસી થવાનાં સ્વપ્નાં સેવું છું.

ગુરૂએ એ સદ્ ગૃહસ્થને જણાવ્યું કે તમારે તેવાં સ્વપ્નાં સેવવાની આવશ્યકતા નથી. તમે સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરશો તોપણ શાંતિ નહિ પામો. તમે ગીતાપારાયણ કરો છો. ગીતામાં કહ્યું જ છે કે, 'નિરાશી નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગત જ્વરઃ।' તું મનને અહંતા, મમતા, રાગદ્વેષાદિમાંથી મુક્ત અથવા નિર્મળ કરીને મમતારહિત બન, આશા વિનાનો બન, ને યુદ્ધ કર. તમે તમારા પુત્રને મોટો કરીને ઠેકાણે પાડ્યો તે સારું કર્યું. પરંતુ તે કાર્ય કર્તવ્યભાવે કરવાને બદલે સેવા-સહાયતા-બદલાની આશાથી કર્યું. એ આશા પૂરી ના થતાં તમે દુઃખી થયા. તમે એમ માન્યું હોત કે, મારા પુત્રની સંભાળ રાખવાની મારી ફરજ છે. એના જીવનને ઉન્નત બનાવવાનું મારું એક આદર્શ પિતા તરીકે કર્તવ્ય છે. મોટો થઈને છોકરો મારી સેવા કરશે તો પણ ઠીક ને નહિ કરે તો પણ ઠીક. હું તો કોઈ પણ પ્રકારની ભાવિ અપેક્ષા સિવાય મારું કર્તવ્યપાલન કરી રહ્યો છું ને કરીશ. તો તમને આવું દુઃખ ના થાત. તમે અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ પ્રત્યેક પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં સ્વસ્થ, પ્રસન્ન, શાંત રહી શક્યા હોત. કર્મના ઋણાનુબંધમાં માનતા હોત તો પણ એનો વિચાર કરીને તમે સ્વસ્થ રહી શકત. જેવો જેનો જેની સાથેનો ઋણાનુબંધ. પરંતુ તમે પ્રથમથી જ આશા સેવી, અપેક્ષા રાખી, એટલે એ આશા-અપેક્ષા ના સંતોષાતાં દુઃખી થયા, ભાંગી પડ્યા, જીવનનો રસ તથા ઉત્સાહ ખોઈ બેઠા.

એક ધર્મોપદેશકનો પ્રભાવ અસાધારણ હતો. કોઈએ એમને પૂછ્યું કે તમારા ઉપદેશની અસર જનતા પર થાય છે ? ધર્મોપદેશકે ઉત્તર આપ્યો કે, હું જ્યાં જ્યાં જાઉં છું ને ઉપદેશ આપું છું ત્યાં ત્યાં કોના પર કેટલી અસર થઈ ને કોણ સુધર્યું કે ના સુધર્યું તેનું રજિસ્ટર નથી રાખતો. હું તો મારું કર્તવ્ય કર્યું જાઉં છું. નદી વહે જાય છે, ફૂલ ખીલે છે, સૂર્ય કિરણોને રેલે છે, એમને બીજી ચિંતા, આશા નથી. મારી પ્રવૃત્તિથી મને પોતાને લાભ થાય છે એવી રીતે કોઈ બીજાને પણ લાભ થતો જ હશે. મને એ કર્તવ્ય લાગે છે ત્યાં સુધી હું એનો આધાર લઈશ. પછી વિપળનાય વિલંબ વગર છોડી દઈશ. હું એના કે કોઈ બીજી પ્રવૃત્તિના બંધનમાં નથી.

સમાજમાં કર્તવ્યભાવે, બદલાની અપેક્ષા વગર, કર્મ કરવાની ભાવના વધે છે ત્યારે સમાજ સ્વસ્થ, સુદૃઢ, સમુન્નત, સુખી બને છે. પ્રત્યેકને પોતાને ફાળે આવેલા કર્તવ્યનું સમજપૂર્વકનું, સર્વ શક્તિ-ભક્તિ સાથેનું, અનુષ્ઠાન કરવાનો આત્મસંતોષ સાંપડે છે. હનુમાને જે રામસેવાનું કર્તવ્ય કર્યું તે કોઈ લૌકિક, પારલૌકિક ફળની આશાથી, બદલાની અપેક્ષાથી નહોતું કર્યું. એટલે સીતાનો પુરસ્કાર એમને પ્રિય ના લાગ્યો. સીતાએ એમને વણમાગ્યો આશીર્વાદ આપ્યો. જ્યાં સુધી જગતમાં રામનું નામ અને કામ રહેશે ત્યાં સુધી તમે પણ રહેશો, અને રામનો આધાર લઈને ભક્તો ભવસાગરને પાર કરશે તેમ તમારો આશ્રય લઈને પણ ભવસાગરને પાર કરશે. કેટલો મહામૂલ્યવાન મહાન આશીર્વાદ ? કેવો પ્રાણવાન પુરસ્કાર ?

માતાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે ભાવનગરની હોસ્પિટલના મુખ્ય સર્જન ડૉક્ટર ગઢવી સાહેબ અમારા સ્પેશિયલ રૂમમાં આવીને બે મિનિટ શાંત પ્રાર્થના કરીને બોલ્યા : અમે છેવટ સુધી એમને બચાવવા બનતું બધું જ કર્યું. પરંતુ આખરે ઈશ્વરે જે ધારેલું તે જ થયું. એટલો અફસોસ રહી ગયો. પણ અમે કરેલી સેવાનો અમને સંતોષ છે.

ડૉક્ટર ગઢવી સાહેબના શબ્દો કેટલા બધા સહજ અને સાચા હતા ! કર્તવ્ય કરનારને પોતાના કર્તવ્યનો સંતોષ થવો જોઈએ. મેં મારા કર્તવ્યને મારી સમજને અનુસરીને, મારી સમગ્ર શક્તિને કેન્દ્રિત કરીને, બજાવ્યું છે. ફળ ઈશ્વરના હાથમાં.

એવા અનપેક્ષ કર્તવ્યભાવનાવાળા કર્મયોગીને સર્વસ્થળે, સર્વકાળે શાંતિ સાંપડે છે. એ કદી કોઈએ કારણે કર્મની, કર્તવ્યની, જીવનની, પદ્ધતિ ખોઈ બેસતો નથી.

* * *

૨૦. સ્વાભાવિકતા

એ દિવસે ફોટોગ્રાફરે ફોટો લેવાની તૈયારી કરતી વખતે એ ભાઈને જણાવ્યું, 'જરા હસતા રહેજો. મોઢાને થોડુંક મલકતું, હસતું રાખજો. ફોટો ત્યારે જ સારો આવી શકશે.'

ફોટો પડાવનાર ભાઈએ કૃત્રિમ રીતે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રયત્ન ક્ષણજીવી નીવડ્યો એટલે ફોટોગ્રાફરે વળી કહ્યું, 'ફોટો લઉં ત્યાં સુધી મનને મજબૂત રાખીને સ્મિત કરતા રહો તો સારું.'

'પરંતુ મારાથી વધારે સમય સુધી સ્મિત કરી શકાતું જ નથી. આટલું સ્મિત પણ મહામહેનતે કરી રહ્યો છું. એટલે તમે મને હસતા જુઓ તે જ વખતે ફોટો પાડી લો તો સારું. વિલંબ ના કરો.'

પેલા ભાઈના શબ્દો સાંભળીને ફોટોગ્રાફરે ફરી વાર થોડાક સમય સુધી હસતા રહેવા જણાવ્યું; અને અવસરને ઓળખીને તરત જ ફોટો પાડી લીધો. છતાં પણ છેક છેવટની ક્ષણે પાછો પેલા ભાઈનો ચહેરો ગંભીર બની ગયો.

ફોટોગ્રાફરે જણાવ્યું, 'હવે ફોટો ધાર્યા જેટલો સારો નહીં આવે, એનો દોષ મને ના દેતા. મેં તમને પ્રથમથી જ સૂચના આપેલી.'

દોષ ફોટોગ્રાફરનો પણ હતો કારણ કે એ પેલા ભાઈનો સ્વાભાવિક નહિ પરંતુ કૃત્રિમ ફોટો લેવાની કોશિશ કરી રહેલો. એના મનમાં એવો ભ્રાંત વિચાર પેસી ગયેલો કે સ્મિત કરતા મુખવાળો ફોટો જ આદર્શ અથવા વધારે સારો કહેવાય. ફોટો માનવની નૈસર્ગિક મુખાકૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડતી સહજ પ્રતિચ્છબી હોવો જોઈએ એ વાતનો એમને ખ્યાલ જ નહોતો. ફોટો પાડવાની પ્રક્રિયાને એ એક કૃત્રિમ નાટકીય પ્રક્રિયા સમજતા.

આપણામાંના ઘણા એવું સમજતા હોય છે. અસલ નહીં પણ નકલ, કુદરતી નહિ પરંતુ કૃત્રિમનો આપણે દેખાવ કરીએ છીએ. એને આરાધીએ અથવા ઉત્તેજીએ છીએ. પરિણામે આપણા જીવનમાં પણ કૃત્રિમતા આવે છે અને આપણા સમાગમમાં આવનારા બીજા બધા પણ કૃત્રિમ થવાનો, જેવા નથી તેવા દેખાવાનો, તેવી રીતે બોલવાનો, બેસવાનો, ચાલવાનો, જીવવાનો, હસવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એવો પ્રયત્ન આપણને ગમે છે. એને લીધે આપણા જીવનની સ્વાભાવિકતા ઘટતી કે મટતી જાય છે. દંભ, દેખાવ, બનાવટ, છેતરપિંડી વધતી જાય છે. શાંતિ મટતી જાય છે ને અશાંતિ વિસ્તરતી રહે છે. આપણે જેવા છીએ તેવા દેખાવાનો, જીવવાનો પ્રયાસ જ નથી કરતા. આપણી સ્વતંત્રતા તથા સુરુચિકરતાનો નાશ થાય છે.

એવા જીવનવ્યવહારથી જુદી રીતે, સ્વાભાવિક રીતે જીવનારા ને જીવવા માગનારા માનવો પણ મળી આવે છે. એમની સંખ્યા ભલે ઓછી હોય, અત્યંત ઓછી હોય, પરંતુ એમનો આત્યંતિક અભાવ નથી. એમને મળીને આનંદ થાય છે, સંતોષ સાંપડે છે. એ અવનીના અલંકાર લાગે છે.

એક સદ્ ગૃહસ્થને એમનાં શ્રીમતીજીએ સૂચના આપી કે આજે આપણે ઘેર પેલા પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો મળવા આવવાના છે માટે સંભાળીને બેસજો, બોલજો, ને પેલાં કીમ કલરનાં રેશમી કપડાં પહેરજો. એ સદ્ ગૃહસ્થે સ્વસ્થતાપૂર્વક શાંતિથી જણાવ્યું કે તારી સૂચના માટે આભાર. તારી સૂચનાઓ સદા આવી જ હોય છે. છતાં પણ હું મારી ઈચ્છા પ્રમાણે કરતો રહું છું. હું જેવી રીતે રોજ રહું છું, બોલું છું, તેવી રીતે જ રહીશ,

બેસીશ ને બોલીશ. રોજનાં જ વસ્ત્રો પહેરીશ. કોઈના માટે આવશ્યક દેખાવ કે દંભ નહીં કરું. જેવો છું તેવો જ રહીશ.

એ સદ્ ગૃહસ્થે એમને ત્યાં પધારેલા ફોટોગ્રાફરને પણ એની સ્મિત કરવાની સૂચનાને સાંભળીને જણાવ્યું કે હું જેવો છું તેવો જ સ્થૂળ રીતે ફોટામાં પ્રતિબિંબિત બનું એવી મારી ઈચ્છા છે. માટે મારો સહજ ફોટો લઈ લો. એ ફોટો મારો અસલ ફોટો હશે, નકલી ફોટો નહીં હોય. ફોટોગ્રાફરે અવારનવાર દલીલો કરી પરંતુ એમનું કાંઈ વળ્યું નહીં. છેવટે એમને પેલા સદ્ ગૃહસ્થનો સહજ, સ્વાભાવિક, નૈસર્ગિક ફોટો જ લેવો પડ્યો. એ ફોટાની નીચે પેલા સદ્ ગૃહસ્થે સુંદર શબ્દોમાં લખ્યું—સ્વાભાવિક ફોટો-જેવો છું તેવો જ.

જીવનમાં આપણે પણ જેવા છીએ તેવા જ નૈસર્ગિક રીતે જ, કોઈ પણ પ્રકારની બનાવટ સિવાય, કોઈનીય આંખે ઊંઘા ચશ્માં પહેરાવવાના પ્રયાસો કરવાને બદલે, આપણા મૂળ સહજ સ્વરૂપે રહેવાની ને જીવવાની કોશિશ કરીએ તો ? આપણને અને બીજા બધાને કેટલો બધો લાભ થાય ? જીવનની અનેકવિધ સમસ્યાઓ સહેલાઈથી ઊકલી જાય. આપણને સહજ રીતે જીવવાનો સંતોષ મળે. એ સંતોષ શાંતિમાં, ઊંડી સનાતન શાંતિમાં પરિણમે. તો આવો, આજથી, અત્યારથી જ સ્વાભાવિક રીતે જીવવાનો, જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં સ્વાભાવિકતા લાવવાનો સંકલ્પ કરીએ. એ શુભ સંકલ્પને વળગી રહીએ.

* * *

૨૧. લોકોને ઉદ્દેગ અને લોકોથી ઉદ્દેગ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં ભક્તના લક્ષણોની ચર્ચાવિચારણા કરતી વખતે કહેવામાં આવ્યું છે કે આદર્શ પરમાત્મપ્રેમી પરમાત્મનિષ્ઠ ભક્તને લીધે કોઈને, સમાજને ઉદ્દેગ નથી થતો. એવા મન-વચન-કર્મથી પવિત્ર અને બીજાને કાજે કલ્યાણકારક જીવન જીવનારા ભક્તનું જીવન અન્યને માટે ઉદ્દેગરૂપ નથી થતું. ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનને જણાવ્યું છે કે, યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો । એ વચનોનો ભાવાર્થ સારી પેઠે શાંતિપૂર્વક સમજવા જેવો છે. ભક્ત કોઈનું બૂરું કરતો નથી, કરવાની ઈચ્છા રાખતો નથી, ને કરી શકતો નથી. તે તો સમસ્ત સંસારનું, જીવમાત્રનું, મંગલ જ ચાહે છે.

સંસારમાં સદાયે જીવો સદા સુખી હો,
ના દુઃખ હો જરીયે સૌ રીતથી સુખી હો.

અને

સૌનું કરો કલ્યાણ દયાળુ પ્રભુ સૌનું કરો કલ્યાણ,
નરનારી પશુપંખીની સાથે જીવજંતુનું તમામ,
દયાળુ પ્રભુ સૌનું કરો કલ્યાણ.

એ એની ભાવના, કામના, અપેક્ષા, અભિલાષા તથા પ્રાર્થના હોય છે. એનો જીવનવ્યવહાર પણ એવો આત્મનિરીક્ષણપૂર્વકનો, જાગૃત, પ્રત્યેક પગલે વિવેકયુક્ત ગણતરીપૂર્વકનો, વિશદ, વિશુદ્ધ અને માનવતાપૂર્ણ હોય છે કે બીજાને માટે એ હાનિકારક કે દુઃખદ બનવાને બદલે લાભકારક તથા સુખદ થાય છે. કોઈક પૂર્વગ્રહયુક્ત, સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા, તેજોદ્વેષી, અકારણ વેરી, નિંદા કે ટીકાખોર, ઈર્ષાળુ, અહંકારી, અજ્ઞાની માનવીને એને લીધે અકારણ અનાવશ્યક ઉદ્દેગ થઈ આવે, અશાંતિ અનુભવવી પડે એ જુદી વાત છે. બાકી અધિકતર તો એનું જીવન સર્વશ્રેયસ્કર અને સર્વસુખશાંતિપ્રદાયક હોવાથી એનાથી કોઈને ખેદ કે ક્લેશ નથી પહોંચતો. એનાં દર્શન, સ્પર્શન, સંસર્ગ અને સમાગમથી જે ઉદ્વિગ્ન હોય તેમનો ઉદ્દેગ દૂર થાય છે. તેમને પ્રેરણા, પ્રકાશ, પ્રસન્નતા તથા શાંતિ સાંપડે છે. એનું જીવન સંભાષણ કે વર્તન સંસારની મહામૂલી મૂડી, અનામત કે થાપણ થઈ પડે છે. એની ઉપસ્થિતિને લીધે આજુબાજુના વાયુમંડળમાં પ્રેરણા તથા ઉત્સાહનાં નવાં પ્રાણવાન પરમાણુ ફરી વળે છે. એની અમૃતમય અક્ષય અમોઘ અસર દૂર-સુદૂર સુધી પહોંચી જાય છે. એ સર્વ પ્રકારે શોકનાશક અને શાંતિદાયક થઈ પડે છે.

એના જ અનુસંધાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકાન્નો દ્વિજતે ચ યઃ । ભક્તોને લોકો કે સમાજથી કોઈ પ્રકારનો ઉદ્દેગ નથી થતો. એનો અર્થ પણ સમજવા જેવો છે. કેટલાક લોકો ભક્તોની નિંદા કરે છે, અકારણ અનુચિત આલોચનાનો આધાર લે છે, ભક્તો પર અયોગ્ય દોષારોપણ કરે છે, ભક્તોનો દ્વેષ કરે છે, અથવા ભક્તોને હેરાન કરે છે. એમના માર્ગમાં અંતરાયો નાખે છે કે અવરોધો પેદા કરે છે. આદર્શ ઈશ્વરનિષ્ઠ ઈશ્વરપ્રેમી ભક્તને એને લીધે પણ કોઈ પ્રકારનો ખેદ, ક્લેશ કે શોક નથી થતો. એ કોઈને અકારણ દોષ નથી દેતો. એનાથી અશાંત નથી બનતો. પોતાના પસંદ કરેલા પવિત્ર પથ પર આગળ ને આગળ વધતો જ રહે છે. એ માનવતાને મૂકી દઈને બીજાની પેઠે પ્રતિશોધભાવથી પ્રેરાઈને દાનવ નથી થતો, નથી થઈ

શકતો. એ અન્યનું ભલું જ ઈચ્છે છે. મંગલના જ મનોરથ કરે છે. વિરોધીઓની ને વિદ્વેષીઓની પણ કલ્યાણકામના જ કરતો રહે છે.

કેટલાય માનવીઓને આપણે ફરિયાદ કરતા જોઈએ છીએ કે અમારી કોઈ કદર કરતું નથી. અમને જોઈએ તેટલું સન્માન મળતું નથી. લોકો અજ્ઞાનમાં, મોહમાં, માયામાં પડી ગયા છે, કૃતઘ્ની છે. આદર્શ ભક્તને એવી ફરિયાદ કરવાનું કારણ નથી રહેતું. એવા વિચારો એને નથી સતાવતા. એના અંતરમાં એવા ભાવો નથી પેદા થતા. તે સૌની સદ્ બુદ્ધિની, શાંતિની, સુખાકારીની પ્રાર્થના કરે છે. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિને કે પ્રસંગને પ્રભુનો પ્રસાદ સમજે છે, અને શાંત, સ્વસ્થ, સદ્ ભાવ ભરપૂર, નિર્વિકાર, નિર્વેર તથા પ્રસન્ન રહે છે. એ કોઈને નિરર્થક દોષ નથી દેતો. કોઈને માટે આક્ષેપ નથી કરતો. કોઈ પ્રકારનો દુર્ભાવ નથી સેવતો. સદા સ્મરણ-મનન ને નિદિધ્યાસનમાં, અન્યના કલ્યાણકાર્યોના અનવરત અનુષ્ઠાનમાં રત રહે છે. એને મળેલા અંદરના આત્મિક આનંદના અર્ણવમાં અહર્નિશ અવગાહન કરે છે. બહારની પરિસ્થિતિ એ આત્માનંદનો, અંતરંગ સ્થિરતા, પ્રસન્નતા તથા શાંતિનો નાશ નથી કરી શકતી. ના કદીયે નહિ.

ગીતાના ઉદ્ ગારો એ વાત પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરે છે.

* * *

૨૨. યોગીનું મન

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આત્મસંયમયોગની વિચારણ કરતી વખતે ધ્યાનની અંતરંગ સાધનાની અભિરુચિ રાખનારા સાધકને માટે કહેવામાં આવ્યું છે :

યથા દીપો નિવાતસ્થો નૈઙ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યત્તચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥

સરળ ગીતામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કહીએ તો,

હવા વિનાના સ્થાનમાં દીવો ના હાલે.

તેવું મન યોગીતણું ચળે ન કો કાળે.

એનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. એ શ્લોક દ્વારા ધ્યાનની અંતરંગ સાધનાની અભિરુચિવાળા સાધકના સંબંધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધ્યાનથી સાધનાના અંતરંગ અભ્યાસક્રમમાં આગળ વધેલા સાધકનું મન એટલું બધું એકાગ્ર બની જાય છે કે બાહ્ય વિષયો, પદાર્થો અથવા આકર્ષણોની અસર એના પર નથી થતી. એ મનની એકાગ્રતા અથવા તલ્લીનતાને સમજાવવા માટે દીપકનું દ્રષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. એ દ્રષ્ટાંત ખૂબ જ સુંદર અને સુસંગત છે. ઘરના ખૂણામાં દીપકને મૂકવામાં આવે, ત્યાં પવનલહરીનો પ્રવેશ પણ ના થતો હોય તો, એ દીપકની જ્યોતિ જરા પણ હાલતી નથી. એ જ્યોતિ કોઈ પણ પ્રકારના વ્યવધાન વિના સ્થિરતાપૂર્વક જલ્યા કરે છે. યોગીનું મન પણ એવી રીતે આત્માનું અનુસંધાન સાધતાં તન્મય બને છે. એ વિષયોથી ચલાયમાન અથવા વિક્ષિપ્ત નથી બનતું. એ ઉપમા કેટલી બધી સરસ છે !

એ વિચારધારાના અનુસંધાનમાં આપણે એટલું કહી શકીએ કે જે સ્થાનમાં પવનની લલિત લહરીનો પ્રવેશ ના થતો હોય તે સ્થાનમાં રાખેલો દીપક હાલતો નથી તો એમાં કશી અસામાન્યતા નથી. અસામાન્યતા તો ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે પવનની લહરીઓની ને પવનનાં તુમુલ તોફાનોની વચ્ચે રહીને પણ દીપક હાલે નહીં અને એવો જ સ્થિર રહે. જ્યાં વિષયો જ ના હોય ત્યાં યોગીનું મન ચળે નહીં અથવા સ્વસ્થ રહે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ વિષયોની વચ્ચે રહીને પણ પ્રલોભનોના પ્રતિકૂળ પ્રખર પવનો ફૂંકાતા હોય ત્યારે પણ, એની અંદર ચંચળતા કે ક્ષોભ ના પ્રગટે એ વસ્તુ ખરેખર અસાધારણ કહેવાય. સાચા યોગીની અવસ્થા એવી અનુપમ હોય છે. એને સમજવા માટે આપણે ગીતાના એ શ્લોકને જરાક જુદી રીતે બોલી શકીએ,

યથા પ્રદીપો નિવાતસ્થો નૈઙ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યત્તચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥

અથવા કહીએ કે

હવા ભરેલા સ્થાનમાં દીવો ના હાલે.

તેવું મન યોગીતણું ચળે ન કો કાળે.

* * *

૨૩. ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ

એક સદ્ ગૃહસ્થે પોતાના ગામની પાસેના પ્રવાસીઓને પસાર થવાના મોટા પથ પર પરબ બેસાડી. એ ઉપરાંત પોતાના ઘરના ફૂવાનું પાણી જેની પણ ઈચ્છા હોય તેને લઈ જવાની છૂટ આપી. ગામમાં કેટલાંય ગરીબોને માટે પોતાના ખરચે ફૂવા કરાવ્યા. ગામની વિશાળ વોટર વર્ક્સની યોજનામાં ઉદારતાપૂર્વક તન-મન-ધનથી ફાળો આપ્યો. તાપથી તપેલા પ્રવાસીઓને છાયા તથા વિશ્રામ મળે તેથી રસ્તા પર ઠેકઠેકાણે વૃક્ષારોપણ કરાવ્યું. વટેમાર્ગુઓએ એ શીતળ સુવિશાળ વૃક્ષોનો આશ્રય લીધો.

એક બીજા સદ્ ગૃહસ્થની આર્થિક સ્થિતિ વધારે સારી હતી. એમની અંદર અસાધારણ સદ્ ભાવના પણ હતી. એથી પ્રેરાઈને એમણે એક ધર્મશાળા બંધાવી, સ્કૂલ કરી, અને પ્રસુતિગૃહ તથા દવાખાનાનું નિર્માણ કર્યું. એમને એથી સંતોષ થયો. એમને ત્યાંથી કોઈ ભૂખ્યું પાછું ના ફરતું. પશિકોને પોતપોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે કાંઈ ને કાંઈ મળી રહેતું. એક નાનું અન્નક્ષેત્ર ચાલુ રહેતું. દીન, દુઃખી, અનાથ અથવા અસહાયની સેવા કરવી, બેકારને કામે લગાડવા એ તો એમનું કર્તવ્ય. એ કર્તવ્યના અનુષ્ઠાનથી એમને એટલો બધો સંતોષ અને આનંદ મળતો કે વાત નહીં. એ સંતોષ અને આનંદ અવર્ણનીય હતો.

જોનારા જોતા પણ ખરા કે એ બંનેને કોઈ પ્રકારની મુશ્કેલી પડતી નહીં. અને કોઈક વાર પડતી દેખાતી તે જોતજોતામાં દૂર થઈ જતી. એનો ઈલાજ અનાયાસે આપોઆપ થઈ જતો. એમના પ્રાણમાં બીજાની પીડાને માટે સ્થાન રહેતું, બીજાની પીડાને પેખીને એમને વેદના થતી. એથી એમની વેદના ને પીડા ટકતી નહીં. એમની દ્વારા જે સતત સર્વોપયોગી સત્કર્મ થતું તે એમની અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાંથી રક્ષા કરતું. એ જ એમનું તપ થતું ને વ્રત બનતું.

એક પુરૂષે એક દીનહીન વ્યાધિગ્રસ્ત માનવની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરી. એથી એ સંપૂર્ણ સાજો થયો. થોડા વખત પછી તે પુરૂષને બીમારી આવતાં હોસ્પિટલમાં દાખલ થવું પડ્યું. પરંતુ એનો અસાધારણ રોગ થોડા જ સમય પછી શાંત થઈ ગયો. એની સેવા, સહાયતા માટે કેટલાય જ્ઞાત અને અજ્ઞાત પ્રેમીજનો ઊમટી પડ્યા.

શાસ્ત્રો કહે છે કે જે 'જેવું કરે છે તેવું પામે છે. જેવું વાવે છે તેવું લણે છે.' નીતિ, ધર્મ, માનવતા ને સેવાનાં મૂલ્યોને વળગી રહેનાર અને એમનાં મંગલમય મંત્રોને જીવનમાં વણી લેનારને એમની મદદ મળે છે. જે બીજાને સુખશાંતિ આપે છે કે આપવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેને પોતાને સુખ ને શાંતિથી વંચિત રહેવું નથી પડતું. બીજાને આશ્રય, હૂંફ, છાયા આપનારને પોતાને તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે બીજાને જમાડે છે તે ભૂખે નથી મરતો, ભોજન પામે છે. બીજાને પાણી પાનાર મુક્તિ મેળવે છે. બીજાને માટે મદદરૂપ બનનારને પોતાને તેવી મદદ એક અથવા બીજી રીતે મળી રહે છે.

'ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ' અર્થાત્ ધર્માચરણ કરનારને, ધર્મની રક્ષા કરનારને ધર્મ રક્ષે છે. ધર્મ એને માટે અભેદ કવચ બને છે, અને ધારો કે તેવું ના થાય તો પણ શું ? બીજાને માટે જીવવાથી, ઉપયોગી કાર્યો કરવાથી અથવા ધર્માનુષ્ઠાનનો આધાર લેવાથી જે આત્મસંતોષ સાંપડે છે, આનંદ અનુભવાય છે, જીવનની સાર્થકતા સમજાય છે, તે કાંઈ નાનોસૂનો પુરસ્કાર નથી હોતો. એ માનવને અહંતામાંથી, મમતામાંથી,

સ્વાર્થવૃત્તિમાંથી, માલિકીપણાની ભાવનામાંથી, ભેદભાવમાંથી, સંકીર્ણતામાંથી, અશાંતિમાંથી, રક્ષા કરે છે. એનાથી વિશેષ લાભ બીજો કયો હોઈ શકે ? ધર્મ એના આચરણ કરનારને માનવ તરીકે સુરક્ષિત રાખે છે, દાનવ બનતાં રોકે છે, પળે પળે રક્ષે છે.

* * *

૨૪. ટાઢ

ટાઢ, ટાઢ, ટાઢ. ઠંડીનો પાર નથી. ઠંડી પણ કેવી ? જૂના જમાનાને જોનારા વયોવૃદ્ધ મહાનુભાવો જણાવે છે કે આવી ભયંકર ઠંડી તો અમારા જીવનકાળ દરમિયાન ક્યારેય નથી પડી. આ ઠંડી ના જોયેલી, ના જાણેલી એવી છે. જાણે કે કુદરતની બધી જ ઠંડી અહીં આવી ગઈ કે ભેગી થઈ. પોષ મહિનો ચાલે છે એ સાચું, પરંતુ આટલી બધી ઠંડી ? આટલી બધી અસાધારણ, અસહ્ય ઠંડી તો કોઈ વાર નથી જોઈ.

ઠંડીની ભયંકરતા, અતિશયતા, અસહ્યતાને લીધે કેટલાય માનવો મરી ગયા, થીજી ગયા, એવા સમાચાર છે. કેટલાય વ્યાધિના ભોગ બન્યા. ફૂટપાથ પર સુનારા, દુકાનો કે મકાનોના ઓટલાઓનો આશ્રય લેનારા કેટલાય ત્યાંથી ફરી પાછા ઊઠી જ ના શક્યા.

ગામડામાં લોકો તાપણી કરે છે. બીજાને તાપવાનું કહે છે. ભેદભાવને ભૂલીને આબાલવૃદ્ધ સૌ કોઈ તાપવા માટે બેસે છે. ત્યારે આત્મીયતાનું કેવું અભેદભાવદર્શક દ્રશ્ય સરજાય છે : કેટલાય ઠંડીથી થરથરતા, સૂર્યકિરણોનો લાભ લેવા, એમની ઉષ્મા મેળવવા, ખુલ્લામાં નીકળી પડે છે, બેસે છે, આડા પડે છે. તો પણ મોટાભાગના માનવો કહે છે કે સૂર્યનાં કિરણો પણ શરીરે નથી લાગતાં. કોઈ પ્રકારની અસાધારણ તો શું, સાધારણ અસર પણ નથી પહોંચાડતાં.

દયા, કરુણા, માનવતામાં માનનારા કોઈ કોઈ માનવો રાતે ને વહેલી સવારે બહાર નીકળીને ઠંડીના ભોગ બનેલા માનવોને ધાબળા, બનૂસ કે રજાઈઓ ઓઢાડે છે. કોઈ વળી મોજાં, સ્વેટર, ગંજીફરાક આપે છે. એવી રીતે એમના માટે સહાનુભૂતિ બતાવે છે. જેમને મદદ મળે છે તેમની આંખ છલકાય છે. એમના મુખમંડળ પર આભારની મીઠી અમૃતમય આભા અવલોકવા મળે છે.

ઠંડી ઘણી જ સખત છે, અસહ્ય છે. એ ઠંડી જેવી જ બીજી ઠંડી પણ છે. વાસનાની, લાલસાની, પૂર્વગ્રહોની, કૃતધ્નતાની. એનો ભોગ બનનારા કંપે છે, થથરે છે, જીવતાં જ અનુભવે છે. એમની વહારે જઈએ, એમને હૂંફ ધરીએ, ઉષ્મા અર્પીએ. એમનાં તન-મન-અંતરે ઢાંકણ ધરીએ. આપણી રીતે સહાયતા કરીએ. એમને માટે તાપણી કરીએ. સૂર્યકિરણ થઈએ. બને તો સૂર્ય બનીએ. કાંઈ તો કરીએ જ.

ઠંડી છે, ઠંડી છે. ભયંકર ઠંડી છે એવું બોલીને, એના ભોગ બનનારને જોઈને બેસી તો ના જ રહીએ. માનવને છાજે તેવું કાંઈક પણ કરીએ, કરી છૂટીએ. ઠંડીનો પ્રશ્ન થોડાક સમયને માટે ઓછો કરીએ, બને તો સદાને માટે મટાડીએ.

* * *

૨૫. તાપ

ઉકળાટ, ઉકળાટ, ઉકળાટ, ચારે તરફ ઉકળાટ. ઉપરનીએ, આગળપાછળ, સર્વત્ર ઉકળાટ. ઘરની દીવાલો તો તપે જ છે પરંતુ સાથે સાથે તન પણ તપે છે. એની અસર કેટલાકની ઉપર એટલી બધી અમોઘ, અજબ, અસાધારણ રીતે પડે છે કે મન પણ તપે છે. ઉનાળો તો ખરો જ, પરંતુ ભર ઉનાળો છે એટલે તાપ હોય જ. બધું તપે જ. ના તપે તો જ નવાઈ કહેવાય. તપેલા માનવો, પંખીઓ, પશુઓ, વિશાળ વડલાની નીચે જાય છે, બેસે છે, વિશ્રામ કરે છે. તાપ તથા થાકને મટાડે છે. ત્યાં કોઈએ પરબ બેસાડી છે. પરબનું મીઠું, ઠંડું, પાણી પીને સૌ શાંતિ અનુભવે છે. એવા તાપમાં કોઈક ઘરમાં આવે છે. શરીર પરસેવાથી લથપથ હોય છે. આખા શરીરે જાણે જ્વાળા ન જાગી હોય. ઘરમાં રહેનારા સહાનુભૂતિથી સંપન્ન, સેવાભાવી હોય છે. એ એમને બેસવા માટે આસન આપે છે. તરત જ પંખો કરે છે, ઠંડું પાણી પાચ છે. આવનારને નિરાંત લાગે છે, સ્વર્ગસુખ મળે છે.

તાપ જુદી જુદી જાતના હોય છે, અને તાપથી તપ્ત કે સંતપ્ત આત્માઓ આપણી આ અવનીમાં અનેક છે. હાલતાં ચાલતાં, ડગલેપગલે એમનું દર્શન થાય છે. એમને જોઈને સહાનુભૂતિથી સંપન્ન બનીએ, એમના તાપને મટાડવા માટે પંખો કરીએ તો ? પ્રેમનો પંખો, પવિત્રતાનો પંખો, માનવતાનો મીઠો પંખો, દયાનો, ક્ષમાનો, કરુણાનો, સેવાભાવનો, પ્રેમમય પંખો, તો એમને કેટલો બધો આરામ મળે ! કેટલી બધી રાહત રહે ! એમને અમૃતથી અદકું મીઠું, ઠંડું મધુવચનનું, મધુર દૃષ્ટિનું, આશ્વાસનયુક્ત શબ્દોનું પાણી પાઈએ તો ? એમને માટે એકાદ વૃક્ષ બનીએ ! લીમડો, વડલો, એની નીચેની મીઠી પીચૂષ, પાણી પાતી, આશ્રય આપતી, શાંતિ બનતી, તાપ અને તૃષ્ણાને ટાળતી, પરબ બનીએ તો ! બીજાને માટે કેટલા બધા આરામદાયક, આશીર્વાદરૂપ થઈએ ! કોઈને ઘડી બે ઘડી જીવન દઈએ, કોઈના જીવનમાં પ્રેરણા તથા પ્રકાશ ભરીએ. કોઈના થાક, વિષાદ, અભિશાપને હરીએ, કોઈના જીવનને હૃદયભર્યું કરીએ. ચેતન ધરીએ.

બાકી તાપ તો રહેવાનો જ. તાપ હશે તો જ છાયા થશે, વાદળ બંધાશે, વૃષ્ટિ થશે. ધરતી અવનવી સશ્યશ્યામલા બનશે. ખેતરોમાં પાક બનશે. તાપથી ડરીએ કે ડગીએ નહીં. તાપમાં છાયા કરીએ. કોઈકની છાયા બનીએ. કોઈને વધારે સંતપ્ત તો ના જ કરીએ.

* * *

૨૬. વરસાદ

પ્રતીક્ષાનો, પ્રાર્થનાનો પાર ન હતો, તો પણ વરસાદ વરસતો ન હતો. મોડે મોડે પણ વરસે છે ત્યારે મન મૂકીને, મોડો પડ્યો તેનો દંડ ભરી દેતો હોય તે રીતે, ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે એટલો બધો વરસે છે કે વાત નહીં. નદીનાળાં ઊભરાઈ ગયાં છે, દિવસોથી સૂર્યનારાયણનું દર્શન નથી થતું. જાહેરજીવન મોટે ભાગે ખોરવાઈ ગયું છે. જે પ્રાર્થના કરતા હતા તે જ હવે પુનઃ પ્રાર્થવા લાગ્યા છે કે હે મેઘરાજા, હવે કૃપા કરીને વરસવાનું બંધ કરો. હવે ઘણું થઈ ગયું.

વરસતા વરસાદમાં છોકરાઓ છત્રીઓ લઈને, વરસાદી કોટ પહેરીને નિશાળે જાય છે. એમનામાંના કેટલાકની પાસે તો છત્રી કે વરસાદી કોટ પણ નથી હોતા, એટલે કોઈક મિત્રની મદદ માગે છે. વરસાદને લીધે કેટલાકને રહેવાની મુશ્કેલી લાગે છે. એમનાં ઝૂંપડાં વાવાઝોડાં તથા અતિવૃષ્ટિને લીધે સાફ થઈ જાય છે, કાચાં મકાનો ધોવાઈ જાય છે. નીચાણવાળા વિસ્તારોમાં સ્થળે સ્થળે પાણી ભરાઈ જાય છે, કાદવ થાય છે, એમાં કોઈક ખૂંપી પણ જાય છે. એને નુકશાન પહોંચે છે. નદીઓમાં રેલ આવે છે ત્યારે તો ભયંકર હોનારતો સરજાય છે. જાનમાલને અસાધારણ નુકશાન થાય છે. ગામડાનાં ગામડાં નદીના ઘોડાપૂરથી ધોવાઈ જાય છે. વરસાદ વિભુના વરદાનરૂપ છે. અમોઘ આશીર્વાદરૂપ છે, કલ્યાણકારક છે, આવશ્યક અથવા અનિવાર્ય છે. પરંતુ એની અતિશયતા અભિશાપરૂપ બને છે, અમંગલ કરે છે.

વરસાદના દિવસોમાં વરસાદ બનવાનો સંકલ્પ કરીએ તો ! કોઈક સંતપ્ત, નીરસ, શુષ્ક જીવનની ધીમતી મરુભૂમિ પર મેઘ બનીને વરસીએ. વાદળ બનીને શીળી છાયા ધરીએ. એમાં નવજીવન, નવલ ચેતન ભરીએ. કેટલાય માનવઆત્માઓ એવા સંજીવનપ્રદાયક મેહુલાની પ્રતીક્ષા કરે છે. એને માટે પ્રાર્થે છે, પોકારે છે. કોઈકના જીવનખેતરમાં મેઘબિંદુ બનીને મીઠું મીઠું વરસીએ. મોતી થઈએ. હરિયાળી ધરીએ. એવું જીવન કેટલું બધું કામનું. કલ્યાણકારક, આશીર્વાદરૂપ થઈ શકે !

વરસાદના દિવસોમાં કોઈક ઝૂંપડાવાસીને આશ્રય ધરીએ. એમનાં ઝૂંપડાને બને તેટલાં પ્રમાણમાં ઠીક કરીએ-કરાવીએ. ઠેકઠેકાણે થતી ગંદકીને દૂર કરીએ. અટકેલાં પાણીને ફરી પાછાં વહેતાં કરીએ. એમનો સમુચિત, સદ્ બુદ્ધિપૂર્વકનો, એકલા કે સાથે મળીને નિકાલ કરીએ. વરસાદમાં ભીંજાતા વિદ્યાર્થીઓને, અન્ય જનોને, છત્રી, વરસાદી કોટ કે ઢાંકણ પૂરું પાડીએ. કોઈના પગને બની શકે તો પગરખાંથી સુશોભિત અથવા સંપન્ન કરીએ. મકાનોને નુકશાન થાય તો મદદ જઈએ, એમાં રહેનારને આવશ્યકતાનુસાર આશ્રય આપીએ. નદીઓની રેલને લીધે ઘરબાર વિનાનાં બનેલાંની વહારે જઈએ. એમને બનતી બધી જ મદદ કરીએ-કરાવીએ. શક્ય હોય તો ફરી વાર વસાવીએ. આવશ્યકતા પ્રમાણે અન્નવસ્ત્રાદિથી સહાયતા પહોંચાડીએ.

વરસાદના દિવસોને એવી રીતે સેવાના દિવસો બનાવીએ. જીવનની ગંદકીને, વાસનાઓના, કામનાઓના, કુભાવના, કિલ્મિષના કીચડને એ દિવસોમાં વધારે ને વધારે શક્તિથી કાઢી નાખીએ. નવાં વ્રતો લઈએ. જીવનને અવનવું કરીએ. અવનવું સ્વરૂપ ધરીએ. કોઈકની સંતપ્ત ધરતીના મીઠા મધુરા મેહુલા બનીએ. બનવાનો પ્રામાણિક પ્રયાસ કરી છૂટીએ. વરસાદ તો આવશે ને જશે, પણ જીવનમાં વર્ષાર્કતુને કાયમ કરીએ. વહાલનો, દયાનો, કરુણાનો, સેવાભાવનો વરસાદ વરસાવતા જ રહીએ.

૨૭. જ્ઞાનના પ્રકાર

જ્ઞાન બે પ્રકારનું કહેવાય છે : એક તો બૌદ્ધિક જ્ઞાન - શ્રવણ, વાચન, મનનના પરિણામે પ્રાદુર્ભાવ પામેલું જ્ઞાન અને બીજું, સ્વાનુભૂતિના પરિણામે સાંપડેલું જ્ઞાન. એક પરોક્ષ જ્ઞાન અને બીજું અપરોક્ષ જ્ઞાન. એક શાસ્ત્રોનું, ગંથોનું, અને બીજું પોતાનું, આચારમાં અનુવાદિત થયેલું જ્ઞાન. બંને પ્રકારનાં જ્ઞાન પરસ્પર પૂરક છે. સમાજમાં એ બંને પ્રકારના જ્ઞાનવાળા માનવો દેખાય છે. એક પ્રકારના માનવો સિદ્ધાંતો, આદર્શો, વ્રતો તથા નિયમોની કદી ખૂટે નહિ તેવી મોટી મોટી વાતો કર્યા કરે છે, અન્યને એમની ભલામણ કરે છે અને ઉપદેશ આપે છે પરંતુ પોતાના જીવનમાં એમનો અનુવાદ કરી શકતા નથી. કેટલીક વાર તો એમના અનુવાદનો આગ્રહ પણ નથી સેવતા. એમને જે જ્ઞાન મળે છે તે એમનું પોતાનું નથી બનતું.

બીજા પ્રકારના માનવો બોલે છે ઓછું, પરંતુ કરવાનો આગ્રહ અધિક રાખે છે. એ સિદ્ધાંતો, આદર્શો, આદેશો તથા જીવનોપયોગી સ્વર્ણસંદેશાને વ્યક્તિગત જીવનમાં ઉતારવાનો અથવા આત્મસાત્ કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. એવા માનવોનું મનોબળ અથવા આત્મબળ વધારે દેખાય છે. એમનાં જીવન બીજાને માટે ઉદ્ બોધક અને પ્રબોધક બને છે, પ્રેરક ઠરે છે.

જીવનની સાચી શાંતિ અને સંવાદિતા, આદર્શો ને સિદ્ધાંતોનું પોપટપારાયણ કરનારાને નથી મળતી પરંતુ એમને અનુસરીને જીવનારાને મળી શકે છે. એમના જીવનમાં સ્થિરતા આવે છે. એમની અંદર અસાધારણ, અખૂટ આત્મબળનો આવિર્ભાવ થાય છે. એમની વાતો વિશ્વસનીય તેમજ વાસ્તવિક લાગે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં 'જ્ઞાન વિજ્ઞાન સહિત' શબ્દપ્રયોગ કરીને સૂચવવામાં આવ્યું છે કે બૌદ્ધિક જ્ઞાનનો અનુભવાત્મક અપરોક્ષ જ્ઞાન સાથે સમન્વય થાય છે ત્યારે જ્ઞાન સર્વાંગસુંદર, સંપૂર્ણ બને છે અને સર્વ પ્રકારના અશુભ ભાવો, વિચારો, વ્યવહારોમાંથી વિમુક્તિ આપે છે. જીવનને નિર્મળ, નિર્ભય, નિર્લેપ, નિરહંકાર બનાવે છે અને અવનવો આકાર ધરે છે.

સમાજમાં બૌદ્ધિક પ્રતિભાસંપન્ન પુરૂષો વધે એ આવકારદાયક છે તો પણ અનુભવસિદ્ધ ઉદાત્ત જીવનવાળા સત્પુરૂષો વધે એ સમાજની સુખાકારી, શાંતિ, સ્વસ્થતા, સમૃદ્ધિ અને સુદ્રઢતાને માટે ખૂબ જ આવશ્યક છે. આપણે એવા જ્ઞાની જ નહિ, વિજ્ઞાની બનવાનો સંકલ્પ કરીએ.

* * *

૨૮. દુરાચાર

ચારે તરફથી ફરિયાદ કરવામાં આવે છે કે દેશમાં દુરાચાર વધતો જાય છે. માનવતા, નીતિમત્તા, નેકી અથવા પ્રામાણિકતા ને પવિત્રતાના પાયા હાલી ઊઠ્યા છે ને તૂટવા લાગ્યા છે. સત્તાની સ્પર્ધા, પદ ને પ્રતિષ્ઠાની લાલસા, અધિકારનો ઉન્માદ, છળકપટ, ચેનકેન પ્રકારેણ પોતાનું મહત્વ તથા પ્રભુત્વ જાળવવાની ને ખુરશીને સાચવવાની પ્રવૃત્તિ, વાતો મોટી પરંતુ વર્તન ખોટું, જેમતેમ કરીને ધનસંગ્રહ કરવાની કે સંપત્તિશાળી બની જવાની તૃષ્ણા, સિદ્ધાંતનિષ્ઠા અને આદર્શોનો અભાવ, લાંચરુદ્ધત, કાળાબજાર - દેશમાં ઠેરઠેર એનું દર્શન થાય છે. આઝાદી પછી એ બધું ઘટવાને બદલે ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે. એ ફરિયાદ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સાચી હોય તો પણ એનો ઉપાય શું ? એને મટાડવાનો માર્ગ કયો ? સરકાર પોતાની રીતે જે કરવા જેવું હશે તે કરશે, પરંતુ આપણે પણ એ દિશામાં કાંઈક સક્રિય એવું કરી શકીએ.

એક ગામમાં એકાએક વીજળીનો સંબંધ કપાવાથી અંધારૂ ફરી વળ્યું. લોકોએ 'અંધાર, અંધાર'ની બૂમો પાડવા માંડી. એ વખતે કેટલાક યુવકોએ પોતપોતાનાં ફાનસ સળગાવ્યાં અને પહોંચાડી શકાય તેટલાં ઘરોમાં મીણબત્તીઓ પહોંચાડી. થોડા વખતમાં તો મોટા ભાગનાં ઘરોમાં રોશની ફરી વળી ને લોકોની ફરિયાદ દૂર થઈ. ગામના બધા માર્ગો મેલા થઈ ગયા ને લોકો ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. ત્યારે એ યુવકોએ પોતાના માર્ગોને સાફ કર્યાં ને ગામને સ્વચ્છ કરવાનું સેવાકાર્ય આરંભ્યું.

આપણે પણ કેવળ ફરિયાદો કરવાને બદલે અને બીજાને દોષ દઈને બેસી રહેવાને બદલે આપણાં પોતાનાં જ ઘરની ગંદકીને દૂર કરીએ અને આપણી જીવનશૈલીઓને સ્વચ્છ કરવાનો પ્રયત્ન આદરીએ. બીજાને એ શુદ્ધિકાર્યનો ચેપ લગાડીએ, અને સમાજ તથા રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારીને સમજીને કોઈ પણ સંજોગોમાં દુરાચારી ના થવાનો ને સદાચારી બનવાનો સંકલ્પ સેવીએ તો આસપાસનો અંધકાર ધીમે ધીમે છતાં મક્કમ રીતે દૂર થાય અને આજુબાજુની અશુદ્ધિનો અંત આવે.

શુદ્ધિની શરૂઆત આપણા પોતાના જ જીવનથી કરીએ. આપણી પોતાની જીવનવાટિકામાં પરિમલ-પુલકિત પ્રાણવાન પુષ્પોને પ્રકટાવીએ. સમાજ વ્યક્તિનો જ બનેલો છે, વ્યક્તિઓનો જ સમૂહ છે, એનું ધ્યાન રાખીએ. એકેક વ્યક્તિ આદર્શ જીવન જીવવાનો સંકલ્પ સેવશે, આગ્રહ રાખશે, સુધરવા માંડશે, સંનિષ્ઠ બનશે, તો સમસ્ત સમાજનું વાયુમંડળ વિશદ થશે, ઉદાત્ત બનશે. થોડી કે વધારે વ્યક્તિઓ પણ આદર્શ જીવન જીવવાનો પ્રયાસ કરશે તો એની અસાધારણ અસર અન્ય અને અનેક પર પડ્યા વિના નહિ રહે.

* * *

૨૯. ભાડૂતી ઘર

એક ભાડૂતે શહેરમાં નવા જ તાજેતરમાં તૈયાર થયેલા મકાનને ભાડે રાખ્યા પછી એની સારી પેઠે સંભાળ રાખીને, એને સરસ રીતે સાચવીને, ચિત્તાકર્ષક બનાવી દીધું. એની દીવાલોને સુંદર રંગે રંગી દીધી, એની આગળની ઉજ્જડ જેવી જગ્યાનો ઉપયોગ કરીને સરસ બગીચો બનાવી દીધો, પ્રવેશદ્વારને આકર્ષક બનાવ્યું, અને આખાથે મકાનને સરસ રીતે સજાવી દીધું. જે પણ એની મુલાકાત લેતાં એ એના અવલોકનથી આશ્ચર્યચકિત અને આનંદમગ્ન બની જતાં. એની મુક્ત કંઠે, કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ સિવાય પ્રશંસા કરતાં, વાહ વાહ પોકારી ઊઠતા.

એની બાજુમાં તાજેતરમાં જ તૈયાર થયેલા એવા જ એક બીજા મકાનને બીજા ભાડૂતે ભાડે રાખેલું. એણે એને સારી પેઠે સાચવવાને બદલે બગાડી નાખેલું. એની દીવાલો પરના રંગને ઉખાડી નાખેલો, આંગણાને અશુદ્ધ કરેલું, અને બારીના કેટલાક કાચને તોડી નાંખેલા. મુલાકાતીઓ એને અવલોકીને પ્રસન્ન બનવાને બદલે ઉદાસીનતા ધારણ કરતા. એમને એ સ્મશાન જેવું લાગતું. ભાડૂતે એને સારું રાખવાનો અને શણગારવાનો પ્રયાસ જ નહોતો કર્યો.

માનવને મળેલું માનવ શરીર અને જગત પણ ભાડૂતી મકાન જેવું જ છે. કેટલાક માનવો એમાં આવીને એને સુરક્ષિત રાખે છે, શણગારે છે, વધારે ને વધારે સારું કરવાનો પુરૂષાર્થ કરે છે, તો કેટલાક એને બગાડે છે, એની શોભામાં વધારો કરવાને બદલે ઘટાડો કરે છે. જે ઘર પોતાનું નથી એને પોતાનું સમજે છે, એમાં મમતા અને આસક્તિ કરે છે, અને એને છોડવાનો સમય આવતાં બેચેન બને છે, શોક કરે છે, ને સંતાપ અનુભવે છે.

માનવજીવન અને જગત એક ભાડૂતી ઘર જેવું છે. એમાં મમતા અથવા માલિકીભાવ કરવો અસ્થાને છે. એના મૂળ માલિક આપણે નથી. આપણે તો ભાડૂત છીએ એ યાદ રાખવાનું છે. આ ઘરમાં શ્વાસ લેવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું છે ત્યારે એને અધિકાધિક સ્વચ્છ, સુંદર, સમૃદ્ધ અને સમુન્નત કરવાનો અને એના ગૌરવને જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ એ આવશ્યક છે. એને બગાડવાનો, આસુરી સંપત્તિથી ભરી દેવાનો પ્રયાસ તો ના જ કરીએ. આ જગત-ઘરને છે એના કરતાં વધારે સરસ, શોભાસ્પદ બનાવવાનો વ્યક્તિગત તથા સમષ્ટિગત પ્રયત્ન કરીએ તો એના સ્વરૂપ પલટાવી શકીએ. એવું ના કરીએ તો આપણા સિવાય બીજા કોઈનેય દોષ દેવાનો ના હોય - ભાગ્યને, ગ્રહનક્ષત્રને, કાળને, કર્મને, ઈશ્વરને - કોઈનેય નહીં.

* * *

30. વિચારની શક્તિ

વિચારની શક્તિ અસાધારણ અને અનંત છે. એની મદદથી નાનાંમોટાં કેટલાંય કાર્યો કરી શકાય છે. વિચારોનો અથવા ભાવોનો પ્રભાવ આપણા પોતાના આંતરજગત પર અને બાહ્યજગત પર ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પડ્યા કરે છે. એનાથી આપણું પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે અને બાહ્ય વાતાવરણને અસર પહોંચે છે.

એક મનોવૈજ્ઞાનિકે પોતાના ઉદ્યાનમાં એક છોડને અણગમા, અવજ્ઞા, અને અપમાનપૂર્વક પાણી પાતું અને એની પાસેના બીજા છોડને અભિરુચિ, આદર, સન્માનસહિત, અનુરાગની અભિવ્યક્તિ કરતાં પાણી પાતું. બન્ને છોડ પ્રત્યેનાં ભાવ તથા વિચારતરંગો જુદાં જુદાં અથવા પરસ્પર વિરોધી હતાં. એનું પરિણામ બીજે જ દિવસે દેખાયું ત્યારે એને ભાવ કે વિચારના અદ્રષ્ટ આંદોલનોના સામર્થ્યની પ્રતીતિ થઈ. પહેલા છોડ પર નિસ્તેજ, નીરસ, મ્લાન જેવુંક પુષ્પ પ્રકટી ઊઠેલું અને બીજા છોડ પર તેજસ્વી, રસમય, તાજાં પરિમલપ્રસન્ન પુષ્પની સૃષ્ટિ થયેલી.

એક રોગીને રોગમુક્ત કરવા માટેના સઘળા દાક્તરી ઉપચારો નિષ્ફળ જતાં સ્નેહીજનોએ ઉપચારોને બંધ કરીને એને માટે પ્રાર્થના પ્રારંભી અને એમના આશ્ચર્ય વચ્ચે થોડાક દિવસો પછી રોગી રોગમુક્ત થયો. એને પુનર્જીવનની પ્રાપ્તિ થઈ. બાબરે પોતાના પુત્ર હુમાયુને પ્રાર્થના દ્વારા વ્યાધિમુક્ત કર્યાની કથા જાણીતી છે.

વિચારો તથા ભાવોનાં આંદોલનો વિશ્વના વાયુમંડળમાં વહાં અને વિહર્યાં કરે છે. એમનો સર્વનાશ નથી થતો. આજે આપણે જેવા છીએ તેવા આપણા ભૂતકાલીન ભાવો તથા વિચારોને લીધે જ થયા છીએ અને ભવિષ્યમાં પણ ભાવો તથા વિચારોના અનુસંધાનમાં જ આપણા વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ થશે. વિશ્વના, આપણી આજુબાજુના વાયુમંડળને વિશદ કરવાને વિશદ રાખવાના કલ્યાણકાર્યમાં આપણે સુંદર, પ્રેમમય, વિમલ ભાવો ને વિચારોને વહેવડાવીને મહત્વનો ફાળો આપી શકીએ અને દ્રેષયુક્ત, સ્વાર્થી, અપવિત્ર, ભાવો અને વિચારોને વહેતા બંધ કરીને મહત્વનું યોગદાન કરી શકીએ. આપણે બીજાની શાંતિ, સુખાકારી, સમૃદ્ધિ, સમુન્નતિ, મુક્તિ, પૂર્ણતા તથા દુઃખ-મુક્તિના વિચારોને વહેતા કરીએ અને સૌના મંગલને માટે પ્રાર્થીએ. એ પણ એક સેવા છે. એમ કરીને વિશ્વના સદ્ ભાવોના ઓક્સિજનની અભિવૃદ્ધિ કરીએ. કોઈનું પણ ખરાબ ના તાકીએ, કોઈ પ્રત્યે રાગદ્વેષ અથવા ઈર્ષા ના રાખીએ અને કોઈનું અમંગલ ના ઈચ્છીએ અને એવી રીતે આપણી આજુબાજુના કાર્બોનિક એસિડ-ગેસને જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત રીતે પણ વધારવાનું નિમિત્ત ના બનીએ. વૈદિક ઋષિઓ પ્રાર્થે છે : તન્મે મનઃ શિવ સંકલ્પમસ્તુ | (યજુર્વેદ-34,1) મારું મન મંગલ વિચારવાળું બની જાવ.

* * *

૩૧. આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે

સમાજમાં કેટલાક પરંપરાગત શબ્દપ્રયોગો-વાક્યપ્રયોગો થતા આવ્યા છે. ઉપલક રીતે જોતાં, વાંચતાં, વિચારતાં એ શબ્દપ્રયોગો છેક જ સીધાસાદા અથવા સરળ દેખાય છે, પરંતુ વધારે ઊંડાણથી તપાસતાં, એમના મર્મસ્થાનમાં ઊતરતા, અત્યંત રહસ્યમય, પ્રેરક અને સદુપદેશભર લાગે છે. મોટાં મોટાં સદ્ ગ્રંથો જે વાતની રજૂઆત ના કરી શકે અથવા મહામહેનતે કરે, તે જીવનોપયોગી સારવાતની રજૂઆત એમની દ્વારા સચોટ રીત ભાવભરી ભાષામાં થતી હોય છે. એમની પ્રેરકતા તથા પ્રાણપ્રદાયકતાને લીધે એ શબ્દપ્રયોગો માત્ર શબ્દપ્રયોગો જ નથી રહેતા પરંતુ મંગળમય મહામંત્રો બની જાય છે. એવા શક્તિસંચારક શબ્દપ્રયોગોમાં પ્રસ્તુત શબ્દપ્રયોગનો પણ સમાવેશ થાય છે : આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે.

એ શબ્દપ્રયોગની પાછળ કેટલી બધી સંજીવની-શક્તિ સમાયલી છે ! માનવ ગમે તેટલો દુઃખી હોય, ગમે તેવી પ્રતિકૂળતામાંથી પસાર થતો હોય, પીડિત હોય, તો પણ એણે નિરાશ, હતપ્રભ, વ્યથિત બનીને જીવન પ્રત્યેની રસવૃત્તિને ખોઈ બેસવાને બદલે એ મહામંત્રને અંતરના અંતરતમમાં સદાને માટે લખી રાખીને યાદ કરવો જોઈએ કે આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે. દુઃખના, વ્યાધિના, વિપરીતતાના, વ્યથાના આ દિવસો પણ સ્થાયી નથી. વ્યોમના વિશાળ પટ પર વ્યાપી વળતાં વાદળાં ત્યાં કાયમને માટે બેસી નથી રહેતાં પરંતુ પળે પળે પ્રવૃત્તિરત બનીને છેવટે પરિપૂર્ણપણે વિદાય લે છે; તેવી રીતે વિપરીતતા, વિષમતા, વ્યથા, વ્યાધિ, વિરોધનાં વાદળ પણ દૂર થશે. દુઃખના દાવાનલ શાંત બનશે. કુદરતનો ક્રમ જ એવો છે કે એક પ્રકારની પરિસ્થિતિ સદાને સારુ સ્થિર નથી રહેતી. એમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા પ્રારંભાય છે ને પોતાનું કાર્ય કરે છે. દુઃખ સુખમાં ફેરવાય છે.

નાના ને મોટા બધા જ માનવોને વિવિધ પ્રકારની વિષમતા, પ્રતિકૂળતા તથા દુઃખમાંથી પસાર થવું પડે છે. પરંતુ મજબૂત મનોબળવાળા, દુઃખની અનિત્યતાને સમજનારા માનવો દુઃખાદિથી ડરી કે ડગી જતા નથી. વધારે પડતી ને વ્યર્થ ચિંતામાં પણ નથી પડતા. બનતી સ્વસ્થતાને સાચવી રાખીને, સન્મતિને સુરક્ષિત રાખી સન્માર્ગગામી જ બની રહે છે અને દુઃખાદિમાંથી મુક્તિ મેળવવાના પ્રયત્નો કરે છે. દુઃખના આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે એ મહામંત્રના માંગલ્યકારક મનન દ્વારા અસાધારણ આશ્વાસન મેળવે છે.

જીવનમાં જેમ દુઃખ સ્થાયી નથી તેમ સુખ પણ શાશ્વત અથવા સદાને માટે રહેનારું નથી. કવિએ કહ્યું છે કે 'એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી.' એટલે આજે જે સુખાનુભવ થઈ રહ્યો છે તે કાલે રહેશે જ એવી બાંધધરી કોઈનાથી આપી શકાય તેમ નથી. સુખ ને દુઃખ એક જ સિક્કાનાં બે પાસાં જેવાં નૈસર્ગિક છે અને એકની અપેક્ષા રાખનારે અન્યને માટે પણ તૈયાર રહેવું જ જોઈએ. સુખના પ્રભાવથી છકી ના જઈએ. સુખના નશામાં પડીને મિથ્યાભિમાની કે મોહાંધ બનીને કુમાર્ગગામી ના થઈએ. માનવતાનો મૃત્યુઘંટ વગાડીને દાનવતાના દૂત, પશુતાના પુરસ્કર્તા ના બનીએ. સુખ, સમૃદ્ધિ, શાંતિ, સંપત્તિનો સદુપયોગ કરીએ. જીવનના આત્યંતિક વિકાસ માટે એને માધ્યમ બનાવીએ. જાગૃતિપૂર્વક જીવીએ. ગણતરીપૂર્વકનાં સદસદ્ બુદ્ધિથી સમલંકૃત બનીને ભરાયલાં પગલાં ભરીએ.

સુખ તથા દુઃખ બંનેના દ્રષ્ટા થઈએ. એમની પરિવર્તનશીલતાને પારખી લઈએ. સદાય વિચારીએ કે આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે. રૂપના, યૌવનના, પદના, પ્રતિષ્ઠાના, સત્તાના, અભ્યુત્થાન અને અવનતિના, હર્ષ તથા વિષાદના, જન્મ ને મૃત્યુના આ દિવસો પણ ચાલ્યા જશે. આપણે ઈચ્છીશું કે નહિ ઈચ્છીએ તો પણ ચાલ્યા જશે.

* * *

૩૨. પ્રોપર્ટી ટેક્સ

મકાનમાલિકોને સંપત્તિ વેરો-પ્રોપર્ટી ટેક્સ આપવો જ પડે છે. માનવ પોતાના મકાનમાં રહેતો હોય કે બીજાના મકાનમાં ભાડૂત તરીકે વસતો હોય તો પણ ટેક્સથી સર્વથા મુક્ત નથી હોતો. એક અથવા બીજા પ્રકારનો ટેક્સ એણે આપવો જ પડે છે. પંચમહાભૂતના પ્રાકૃતિક મકાનમાં વસનારા આત્માનું પણ એવું જ છે. એણે સંપત્તિ ને વિપત્તિ, હર્ષ ને શોક, લાભ ને હાનિ, ઉન્નતિ અને અવનતિ, વ્યાધી-વાર્ધક્ય-મરણ અને આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિના સ્વરૂપમાં જુદી જુદી જાતના ટેક્સ આપવા જ પડે છે. પ્રકૃતિ એની પાસેથી વેરાને વસૂલ કરે છે. પંચમહાભૂતના મકાનમાં રહેનાર કોઈ પણ શરીરધારી એ ટેક્સથી મુક્ત નથી. વિદ્વાન-અવિદ્વાન, યોગી-ભોગી, તપસ્વી-અતપસ્વી, અમીર-ગરીબ, આબાલ-વૃદ્ધ અને અવતારી પુરૂષો પણ એ ટેક્સમાંથી મુક્તિ મેળવી શકતા નથી. શરીર ધારણ કરે એટલે પ્રોપર્ટી ટેક્સ લાગે જ.

ભગવાન રામને રાજ્યાભિષેક કરવાનો હોવા છતાં એકાએક વનમાં જવું પડ્યું. ત્યાં સીતાનું હરણ થયું. એને શોધવા માટે કેટલાંય કષ્ટો વેઠીને વનમાં વ્યાકુળતાપૂર્વક વિહરવું પડ્યું. એ ઘટનાચક્રની પરાકાષ્ટા રૂપે રાવણ સાથે સંગ્રામે ચઢવું પડ્યું. સીતાની અગ્નિપરીક્ષા-પુનઃ રાજ્યાભિષેક, સીતાનો ત્યાગ ને પૃથ્વીપ્રવેશ : એ બધી ઘટનાઓ પ્રોપર્ટી ટેક્સની પરિચાયક હતી. ભગવાન કૃષ્ણે શરીર ધારણ કર્યું તો એમના સંબંધમાં પણ એવું જ થયું. એ જ વિધાન અન્ય મહાપુરૂષોના સંબંધમાં લાગુ પાડી શકાય. સાધારણ માનવને તો પ્રોપર્ટી ટેક્સ ભરવો જ પડે એમાં આશ્ચર્ય શું છે ?

ભગવાન શંકરાચાર્યને પણ ઉત્તરાવસ્થામાં વ્યાધિગ્રસ્ત બનવું પડેલું એમ કહેવાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી છેવટે ગોળીનો ભોગ બનેલા. ભગવાન રમણ મહર્ષિને ઓપરેશનની લાંબી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડેલું. રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવને ગળાનો વ્યાધિ થયેલો. ટેક્સ તો એની રીતે એમને પણ આપવો પડેલો. પરંતુ પ્રોપર્ટી ટેક્સ આપવાની પદ્ધતિમાં ફેર હોય છે. સામાન્ય રીતે એવું દેખાય છે કે કોઈક રડીને ટેક્સ ભરે છે ને કોઈ હસીને. કોઈક પ્રસન્ન બનીને તો કોઈક બિન્ન થઈને. કોઈ ટેક્સને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો કોઈક તેને છુપાવ્યા વગર જ ભરપાઈ કરે છે. મહાપુરૂષો જે પ્રોપર્ટી ટેક્સ આપે છે તે શાંતિપૂર્વક, સમજ સહિત, પ્રસન્નતા સાથે આપે છે. દુઃખ, કષ્ટ, વ્યાધિ કે પ્રતિકૂળતાની પ્રતિકૂળ પળોમાં પણ વ્યર્થ વિવાદમાં નથી પડતા, બબડાટ નથી કરતા, બીજાને અકારણ દોષ નથી દેતા, જીવનને અભિશાપરૂપ નથી સમજતા, ને સંપત્તિ, સાનુકૂળતા, સમૃદ્ધિની સુખદ ક્ષણોમાં છડી નથી જતા કે પથભ્રાંત અથવા વિપથગામી નથી બનતા. એ સદાય સ્વસ્થ, શાંત, સ્થિરબુદ્ધિ, સાક્ષી જેવા રહેતા હોય છે. ન્યાય, નીતિ, માનવતાનાં મૂલ્યોનો સંબંધવિચ્છેદ નથી કરતા. નિત્યનિરંતર હર પળે ને હર સ્થળે પરમાત્માપરાયણ રહી શકે છે. વ્યોમને વીંટી વળનારાં વાદળાં જેમ વ્યોમને કશું જ નથી કરી શકતાં, વ્યોમ એમનાથી સર્વથા અલિપ્ત રહે છે, તેમ એમના અંતરાત્મા બહારની ભૌતિક અથવા આધિભૌતિક પરિસ્થિતિથી અલિપ્ત અથવા મુક્ત રહે છે. એ પરિસ્થિતિનો પ્રભાવ એમના ઉપર અલ્પાંશે પણ નથી પડતો. પ્રોપર્ટી પોતાની છે એવું એ માનતા જ નથી.

પ્રોપર્ટી ટેક્સને ભરપાઈ કરવાની એ કળામાં આપણે પણ કુશળ થઈએ તો કેવું સારું ! જીવનના બધા જ બોજાઓ ઓછા થાય ને જીવન હળવું ફોરમવંતા ફૂલ જેવું બની જાય.

૩૩. ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ

ભગવાન કૃષ્ણે ભગવદ્ ગીતામાં ભક્તને માટે કેવી મોટી બહુમૂલ્ય બાંધધરી આપી દીધી ?

કૌન્તેય પ્રતિ જાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૧-૩૧॥

હે કુન્તીપુત્ર અર્જુન, તું સુચારુ રૂપે, નિશ્ચયાત્મક રીતે, શંકાકુશંકા રહિત બનીને સમજી લે, કે મારા ભક્તનો કદી પણ નાશ નથી થતો. ભગવાને એવા ઉદ્ ગારો દ્વારા પોતાના શરણાગત શ્રદ્ધાભક્તિ ભરપૂર ભક્તને અસાધારણ, અદ્ ભૂત અમોઘ અભયવચન આપ્યું છે.

ભગવાનના ભક્તનો કદી નાશ થતો નથી એટલે શું ? એમ કહીને ભગવાન શું સૂચવવા માગે છે એ વિચારવા જેવું છે. ભક્તના જીવનમાં ધન, વૈભવ, ઐશ્વર્ય, પદ, પ્રતિષ્ઠા, પૂજા, સત્તા, સૌંદર્ય, યૌવન બધું જ હોય, રિક્કિસિક્કિ પણ હોય, પરંતુ ભગવાનની ભક્તિ ના હોય તો ભક્તના જીવનમાં કશું જ નથી હોતું. ભક્તિ સિવાય સાચા ભક્તને પોતાનું જીવન અધૂરું લાગે છે, નીરસ અથવા નિરર્થક ભાસે છે. પરિમલ વિનાના પુષ્પનું, સલિલ સિવાયની સરિતાનું, ચાંદની વિનાના ચંદ્રનું, અને જ્યોતિ વગરના દીપકનું મૂલ્ય જેમ નહિવત્ હોય છે અથવા આત્મા વિનાના અંગની જેમ કશી વિસાત નથી હોતી, તેમ ભગવાનની પ્રીતિ વિના ભક્તના જીવનમાં શૂન્યાવકાશ સરજાય છે. ભક્તિ વિના ભક્ત મૃતઃપ્રાય બની જાય છે.

ભગવાન કહે છે કે, મારા ભક્તનો કદી પણ નાશ થતો નથી. એનો અર્થ એવો થયો કે ભક્ત જેનાથી વંચિત બનીને મૃતઃપ્રાય બની જાય છે તે ભગવદ્ ભક્તિ કે પરમાત્મપ્રીતિથી ભગવાન ભક્તના જીવનને સુસંપન્ન બનાવે છે. ભગવાન એને સદ્ બુદ્ધિ અર્પે છે, બુદ્ધિયોગનું દાન કરે છે. એ બુદ્ધિયોગ કે સદ્ બુદ્ધિની મદદથી ભક્ત પરમાત્માને પોતાના જીવનનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય સમજીને નિત્ય નિરંતર અવનવા ઉત્સાહથી આગળ વધે છે.

કેટલાય સાધકો સંસારના વિનાશશીલ વિષયોની વાસનાથી પ્રેરાઈને એમાં આસક્તિ કરી બેસે છે ને જીવનના આધ્યાત્મિક વિકાસધ્યેયને ભૂલી જાય છે. વિષયોની મમતા, મોહવૃત્તિ, આસક્તિ જીવનના અધઃપતન કે વિનાશનું કારણ બને છે. પોતાના શરણાગત સાધક કે ભક્તના જીવનના સંરક્ષક બનીને ભગવાન એને જે પતિતપાવની, સર્વસંતાપહારિણી, સંકટનાશિની, શાંતિપ્રદાયિની પ્રજ્ઞા સમર્પે છે તેને લીધે એ વિષયોની મોહવૃત્તિ કે આસક્તિમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. એનું આત્મિક અધઃપતન અટકે છે. એ સર્વનાશની ઊંડી ગર્તામાં નથી ધકેલાતો. પોતાની અંદર રહેનારી આસુરી સંપત્તિનો અંત આણીને ક્રમે ક્રમે શનૈઃ શનૈઃ છતાં ચોક્કસપણે દૈવી સંપત્તિ-સદ્ ગુણો, સદ્ વિચારો, સદ્ ભાવો, સ લ્કર્મોમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે.

ભગવાને ભગવદ્ ગીતામાં એ પ્રકારની બાંધધારી કોને આપી છે તે પણ યાદ રાખવા જેવું છે.

ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ - 'મારો ભક્ત કદી નાશ નથી પામતો' એવું જણાવીને સ્પષ્ટ રીતે સૂચવવામાં આવ્યું છે કે એ પ્રકારનું અભય વચન કેવળ ભક્તને માટે જ આપવામાં આવ્યું છે. ભક્તને માટે જ એવી ચોક્કસ બાંધધરી આપવામાં આવી છે. શરીર, મન, વચન અને હૃદયથી પળે પળે, પદે પદે, સ્થળે સ્થળે, જે ભગવાનને સમર્પિત બને છે, ભગવાનને માટે જ જીવે છે, ને ભગવાનને જ ભજે છે, તે ભક્ત કહેવાય છે. ભગવાન સાથે એક થવાની ઝંખનાવાળો પવિત્ર પ્રેમમય જીવ.

બાળકની સંભાળ સ્વાભાવિક રીતે જ માતા રાખે છે એમ જે સાધક ભક્ત શિશુસહજ સરળતા, નિર્દોષતા, શરણાગતભાવથી સંપન્ન બનીને પરમાત્મપરાયણ બને છે, તેની સંભાળ પરમાત્મારૂપી માતા પોતે રાખે છે. એ એનો નાશ નોતરવા દેતી નથી. ભક્તે કેવળ સરળ તથા નિર્દોષ બનવાનો પ્રયત્ન કરતાં સાચા દિલથી સર્વભાવે એનું શરણ લેવું જોઈએ.

* * *

૩૪. ગુરુમહિમા

ભારતના મહાન સ્વાનુભવસિદ્ધ આધ્યાત્મિક જ્યોતિર્ધર શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવે એમના ભક્તોને એકવાર કહેલું કે દીક્ષાગુરુ એક, શિક્ષાગુરુ અનેક. ભક્તોએ પ્રશ્ન પૂછેલો કે ગુરુ એક હોય કે અનેક હોય ? એના પ્રત્યુત્તરમાં એમણે એવું વિધાન કરેલું. પોતાના વિધાનના અનુસંધાનમાં, એને અધિક સ્પષ્ટ કરતાં એમણે જણાવેલું કે ભાગવતમાં ભગવાન દત્તાત્રેયના અનેક ગુરુઓની કથા આવે છે. એ બધા જ્ઞાત-અજ્ઞાત, સામાન્ય-અસામાન્ય ગુરુઓ પાસેથી એમણે એક અથવા બીજી જાતની જીવનોપયોગી શિક્ષા ગ્રહણ કરેલી. એવી રીતે માનવની આંખ ઉઘાડી હોય, માનવના કાન ખુલ્લા હોય અને એનું મન ગ્રહણશીલ હોય તો એ પોતાની આજુબાજુના જીવનમાંથી, નિર્સર્ગમાંથી, અને વિવિધ વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વમાંથી ઘણું ઘણું શીખી શકે છે. તેને માટે જગત વિશ્વવિદ્યાલય અથવા શાસ્ત્ર બને છે. ભગવાન દત્તાત્રેયના ચોવીસ ગુરુઓની કથાનો ભાગવતોક્તસાર એ જ છે. જીવનનું શિક્ષણ કદી પણ પૂરું નથી થતું અને શીખવા માગનાર જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી કાંઈ ને કાંઈ મહત્વનું મહામૂલ્યવાન શીખી શકે છે.

એ થઈ શિક્ષાગુરુની વાત. પરંતુ દીક્ષાગુરુ અધિકતર કોઈ વિરલ અવતારને બાદ કરતાં એક જ હોય છે. દીક્ષાગુરુ મંત્ર આપે છે, ધ્યાનની ગૂઢ કલ્યાણકારિણી પ્રક્રિયા બતાવે છે, આત્મજ્ઞાનનો ઊર્ધ્વગામી ઉપદેશ આપે છે અને આત્મસાક્ષાત્કારનો આદર્શ રજૂ કરીને શિષ્ય કે સાધકને એની પૂર્તિના પ્રયત્નોની પ્રામાણિક પ્રબળ પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. જીવનમાં આવશ્યકતાનુસાર પાવન પથપ્રદર્શન પૂરું પાડે છે. પ્રકાશ પહોંચાડે છે. સાધકના પરમકલ્યાણની કામના કરીને સાધકને સમુચિત સાધનાથી સુપરિચિત બનાવે છે.

એવા સદ્ ગુરુના અથવા દીક્ષાગુરુના જેટલાં ગુણગાન ગાઈએ એટલાં ઓછાં છે. સંતપુરુષોએ અથવા શાસ્ત્રોએ એમને કૃપા સિંધુ નરરૂપ હરિ કહ્યા છે. એ કૃપાના સાગર અને માનવરૂપે પ્રભુ પોતે હોય છે. સંતશિરોમણી તુલસીદાસ મહારાજે રામચરિતમાનસમાં એમની પ્રશસ્તિ કરતાં જણાવ્યું છે કે મહામોહ તમ પુંજ જાસુ બચન રબિ કર નિકર - મહામોહરૂપી અંધકારનો ભંડાર એમનાં સદ્ વચનોરૂપી સૂર્યકિરણોના પ્રભાવથી નાશ પામે છે. અંતરમાં અને અણુએ અણુમાં પ્રજ્ઞાનો પવિત્રતમ પ્રકાશ પથરાય છે.

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात् परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः ॥

ગુરુની પ્રશસ્તિ કે સ્તુતિનાં એ પ્રાચીન સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં સદ્ ગુરુને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર તથા પરબ્રહ્મની સાથે સરખાવ્યા છે. એનો સારસંદર્ભ સમજવા જેવો છે. બ્રહ્મા જગતને ઉત્પન્ન કરે છે એવું કહેવાય છે. વિષ્ણુ પોષણ કરે છે ને મહેશ સંહાર. સદ્ ગુરુ પણ એવી રીતે ત્રિવિધ કલ્યાણકાર્યને કરતા હોય છે. એ શાંતિ, મુક્તિ, પૂર્ણતા, સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારની અભિલાષાવાળા શરણાગત શિષ્ય કે સાધકના જીવનમાં સદ્ પ્રદેશ, સાધના કે મંત્રની અભિનવ સૃષ્ટિ સરજે છે. નવા વિચારો, ભાવો, સંસ્કારો, સિદ્ધાંતો, આદર્શો, વ્રતો કે નિયમોનું નિર્માણ કરે છે.

ગુરુ વિષ્ણુની પેઠે એ ભાવો, સંસ્કારો, વિચારો, આદર્શો કે સાધનાનાં બીજોનું પોષણ પણ કરે છે. માળી જેમ પોતાના તૈયાર કરેલા ઉદ્યાનની સુચારુરૂપે સંભાળ રાખે છે તેમ આદર્શ ગુરુ શિષ્યનો

પરમહિતચિંતક બનીને એને આત્મસાધનાના મંગલ માર્ગે અનવરત રીતે આગળ વધારે છે. પ્રલોભનો, વિઘ્નો, વિરોધ, પ્રમાદ, ભયસ્થાનોમાંથી રક્ષે છે. જ્યાં સુધી એ ધ્યેયપ્રપ્તિ દ્વારા ધન્ય બનતો નથી ત્યાં સુધી ગુરૂ નિરાંત અનુભવતા નથી.

મહેશ વિસર્જનના કે વિનાશના દેવ મનાય છે તેમ ગુરૂ પણ કઠોર બનીને શિષ્યના જીવનની ત્રુટિઓ, ક્ષતિઓ, નિર્બળતાઓ, મમતાઓ અને આસક્તિઓનો અંત આણે છે. એની ક્રમશઃ કાયાપલટ કરે છે. એના સર્વે અશુભનો નાશ નોતરે છે. પ્રેમાળ પિતા બનીને, મમતાળુ માતા બનીને, સન્મિત્ર કે સખા થઈને અને એથીએ અધિક બનીને, પરમાત્માના પ્રતીક કે પ્રતિનિધિ તરીકે એને આગળ વધારે છે. કલેશમુક્ત ને પ્રશાંત કરે છે. એટલે જ ગુરૂને સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યા છે. એમની જેટલી પણ પ્રશસ્તિ કરીએ એટલી ઓછી છે. એમના ઉપકારને કોઈએ કોઈ રીતે ના વર્ણવી શકે.

* * *

૩૫. રામનવમી

રામનવમી રામના પાર્શ્વ પૃથ્વી પરના પરમપવિત્ર પ્રાકૃત્યનો પર્વદિન છે. વરસો પહેલાં એમની પ્રાદુર્ભાવ પીડાગ્રસ્ત પૃથ્વીના પ્રાણને પ્રશાંતિ પ્રદાન કરવા માટે થયેલો. રામનવમીના પર્વ દિવસે એમની સ્મૃતિ સજીવ બને છે, જનતા ઉત્સવ કરે છે, મંદિરોમાં મંગલ આરતી, પૂજા આરાધના થાય છે કે તે દિવસે બપોરે બાર વાગે રામજન્મ થાય છે. પરંતુ એ હકીકત સાચી છે ? શું સાચેસાચ રામજન્મ થાય છે ? બહારના રામજન્મની વાત હું નથી કરતો, હું તો મંદિરના રામજન્મની વાત કરું છું. અંતરની અયોધ્યા છે— એમાં રામજન્મ થયો છે કે થાય છે ? ત્યાં કોનું શાસન ચાલે છે ? રામનું કે રાવણનું ! એ જીવન ધર્મપરાયણ હશે, નીતિ, ન્યાય, શુદ્ધિ, સંયમ, સદ્ ગુણ સાત્વિકત્વ સેવાની મર્યાદામાં રહીને ચાલતું હશે, રામમય બનતું હશે, તો તો રામનો જન્મોત્સવ મનાશે, એથી ઊલટું, જીવનમાં દુર્ગુણ, આસુરીસંપત્તિ, અધર્મ-અનાચાર વધતાં જતાં હશે, પરધનને પથ્થર માનવાની ને પરસ્ત્રીને માતા સમજવાની સદ્ વૃત્તિનો નાશ થયો હશે તો રાવણનો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે એવું નિશ્ચયાત્મક રીતે સમજી લેવું, રામ જે કંઈ શુભ, સત્ અને મંગલ છે એનાં અને રાવણ અશુભ અસત્ અને અમંગલનાં પ્રતીક છે. જીવનમાં ને જગતમાં રામની પ્રતિષ્ઠા થાય છે, રામ વધે છે, ત્યારે જીવન ને જગત સુખશાંતિથી સંપન્ન, સમૃદ્ધ તથા શક્તિશાળી બને છે ને રાવણત્વ અથવા રાવણોની સંખ્યા વધે છે ત્યારે જીવનને જગત દુઃખી, દીન, દાંભિક દાવાનળથી દગ્ધ બની બેસે છે. દર વર્ષે રામનવમીને દિવસે મંદિરોમાં અને ભાવિકોનાં સદનોમાં રામજન્મ થાય છે તેમ અંતરમાં-અણુએ અણુમાં, વિચારવૃત્તિ-વર્તનમાં પણ રામજન્મ થતો હોત ને રાવણના નાશનો નિશ્ચય બળવાન બનતો હોત તો ! સમાજને કેટલો બધો લાભ થાત ! હજુ પણ કશું મોડું થયું નથી ને થયું હોય તોપણ વધારે મોડું કરવાનું કારણ નથી.

રામનું જીવન આપણને શું શીખવે છે ? સત્યનો પ્રેમ, નિઃસ્વાર્થસેવા, નિર્વેરવૃત્તિ, પવિત્રતા, સમાજને પીડી રહેલાં અશાંત કરનારાં આસુરી પરિબળોનો પ્રતિકાર, શુભની સુરક્ષા, અશુભનો-અધર્મનો મુકાબલો, વિલાસ નહીં પણ સંયમ, લોભ નહીં પણ ત્યાગ, રાગ નહીં પણ અનાસક્તિ, દીનદુઃખી પદદલિત પછાત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ. રામનું જીવન શીખવે છે કે જીવન કેવળ વ્યક્તિગત સુખશાંતિ, સમુન્નતિ, સિદ્ધિ કે મુક્તિને માટે જ નથી, અન્યની ઉત્કાંતિ, સુખશાંતિ, સમુન્નતિ ને સિદ્ધિ-મુક્તિ માટે પણ છે. એનો ઉપયોગ એટલા માટે પણ થવો જોઈએ. રામનું જીવન કર્તવ્યના પંથ પર પ્રયાણ કરવાનો અને આવશ્યકતા હોય તો એને ખાતર ફના થવાનો પદાર્થપાઠ પૂરો પાડે છે. રામનું જીવન શીખવે છે કે જીવન બીજાને માટે મંગલમહોત્સવરૂપ, સુખદસ્મૃતિરૂપ, અલૌકિક અમોઘ આશીર્વાદરૂપ બનવું જોઈએ; અભિશાપરૂપ ના થવું ના થવું જોઈએ, અથવા વિસ્મૃતિને-અવજ્ઞાને પાત્ર ના થવું જોઈએ. રામનું જીવન શું શું સારું શ્રેયસ્કર નથી શીખવતું ?

સુવર્ણ મૃગની મોહિનીમાં પડેલાં સીતાએ રામને એને મેળવી આપવાનો મનોરથ કર્યો. રામ સીતાના હઠાગ્રહથી એની પાછળ ધનુષ્ય લઈને દોડ્યા. પરિણામે સીતાનો વિયોગ થયો. માયાના વિષયોરૂપી સુવર્ણ મૃગની સંમોહિનીમાં સપડાયેલા જીવાત્માને પણ એવી રીતે સદ્ બુદ્ધિ અને શાંતિરૂપી સીતાનો વિયોગ વેઠવો

પડે છે. રામનું જીવન શીખવે છે કે માનવે સંસારના બાહ્ય ચળકાટોમાં કે રૂપરંગોમાં લેશ પણ આસક્ત ના થવું. સંસારમાં સંમોહક સ્વરૂપો એની અંતઃસ્થ શાંતિને હરીને એને દુઃખી કર્યા વગર નહિ રહે.

દશરથ અને કૌશલ્યાને ત્યાં રામ પધાર્યા એ શું સૂચવે છે ? દશ ઈન્દ્રિયોના રથમાં વિરાજેલો ઈન્દ્રિયોનો અધીશ્વર આત્મા દશરથ છે. સદસદ વિવેકવાળી સાત્વિકી વૃત્તિ કે પ્રજ્ઞાશક્તિ, કૌશલ્યા છે. એ કુશળતાયુક્ત છે. એમને ત્યાં આત્મારામ આનંદરૂપી રામનો અવતાર અવશ્ય થાય. જનકવિદેહીને ત્યાં જગદંબા જન્મે. સનાતન શાંતિશીલની મૂર્તિ સીતા પણ પ્રકટે. રામ અને સીતાના પ્રાકટ્યને માટે જીવન દશરથને કૌશલ્યા જેવું ધર્મમય ને જનક જેવું આસક્તિરહિત પરમાત્મા પરાયણ જોઈએ. રાજા દશરથની કથાનો બીજો પણ સૂચિતાર્થ છે. દશરથને ત્રણ પત્ની હતી. એક પત્નીવાળો જીવ સુખી નથી થતો તો ત્રણ પત્નીવાળો ક્યાંથી થાય ? કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિનાં પ્રતિનિધી છે. સત્વ, રજ, તમ ત્રણ ગુણો છે. ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિમાં પડેલો જીવ સુખી ક્યાંથી હોય ? એવો જીવ બંધનોનો શિકાર બને છે. રામાયણ જીવમાત્રની કથા છે. દશરથ શરીરના રથનો સ્વામી છે, સત્વગુણ કૌશલ્યાનું સ્વરૂપ છે. જે નિર્ણય કરવામાં કુશળ છે. શુભ-અશુભ, આત્મા-અનાત્મા, જીવ-શિવના નિર્ણયમાં જે કુશળ છે તે સાત્વિક પ્રકૃતિ. સત્વગુણથી જ્ઞાન પેદા થાય છે, બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે, શુભ, અશુભની સમજણ આવે છે. સુમિત્રા રજોગુણનું સ્વરૂપ છે. કૈકેયી તમોગુણ છે, મોહનું પ્રતીક છે. કૈકેયી અવિદ્યાનો શિકાર બની હતી. એણે અજ્ઞાનથી રામનો વનવાસ આપ્યો. જીવને તમોગુણ ઘેરી વળે ત્યારે સારાસારનું ભાન ગુમાવી દે છે.

જેણે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિની સાથે લગ્ન કર્યું છે તે મહારાજા દશરથ શરીરમાં જીવાત્મારૂપે છે. એવા આત્માની પાસે રામ નથી રહી શકતા. એ આત્માનંદથી વંચિત બને છે. એ શાંતિરૂપી સીતાને પણ ખોઈ બેસે છે. દશરથની જીવનકથાનો એવો ધ્વનિ છે.

* * *

૩૬. સમતા

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં યોગની એક નાનીસરખી છતાં અત્યંત સુંદર વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે : સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૨-૪૮॥ એટલે કે સમત્વ અથવા સમતાને યોગ કહેવામાં આવે છે, યોગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો સમતા જ યોગનું મુખ્ય રહસ્ય છે. એ સમત્વ અથવા સમતા શું છે એ વિચારવા જેવું છે

સામાન્ય રીતે માનવના મનમાં જુદીજુદી જાતના સંકલ્પ-વિકલ્પો ઊઠ્યા કરે છે. એક ક્ષણને માટે પણ મન વિચાર વગરનું, શાંત નથી રહેતું. ભાવો, વૃત્તિઓ કે વિચારોના પરપોટા એમાં પ્રત્યેક પળે પેદા થયા કરે છે અને ફૂટ્યા કરે છે. એનું બંધારણ કે ઘડતર જ એવું છે. એ વૃત્તિઓ, વિચારો કે ભાવોને લીધે મન સ્વસ્થ, શાંત કે સમ નથી રહેતું પણ અસ્વસ્થ, અશાંત અને વિષમ રહે છે. એ અસ્વસ્થતા, અશાંતિ અને વિષમતા દૂર કરવા માટે અંદરની સાધનાનો આધાર લેવાનો છે. ધારણા તથા ધ્યાન જેવી અંદરની સાધનાની સહાય દ્વારા મનના સંકલ્પ-વિકલ્પો ધીમે ધીમે શાંત થાય છે, ને મન સ્વસ્થ કે સ્થિર બને છે. છેવટે એ અસીમ શાંતિનો અનુભવ કરે છે, અથવા તો ઊંડા આત્મિક સુખમાં ડૂબી જાય છે. એ વખતે મનની બધી જ ભેદભાવના અને વિષમતા દૂર થાય છે. વિષમતામાંથી મુક્તિ મેળવી સમતાની, એકતાની અથવા એકરસતાની એ અસાધારણ અંતરંગ અવસ્થાનો અનુભવ કરવો એનું નામ યોગ છે. યોગની સાધના, સમતાની એ અસામાન્ય અવસ્થામાં થતા પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ અનુભવને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ કરવામાં આવે છે, અને કરાવી જોઈએ. એટલા માટે જ ગીતાએ એવા વિશાળ સંદર્ભમાં જ કહી બતાવ્યું છે કે સમતા ને યોગ કહેવામાં આવે છે.

સમતાની એ વિચારણા તો યોગની અંતરંગ સાધનાની દૃષ્ટિએ થઈ, પરંતુ બાહ્ય સાધનાનું એનું એક બીજું પાસું પણ છે. ગીતામાં એનો ઉલ્લેખ પણ કરાયેલો હોવાથી એ પાસું ખાસ સમજવા જેવું છે. બાહ્ય રીતે જોતાં આ વિશાળ જગત ભાતભાતની વિભિન્નતાઓથી ભરેલું છે. એની અંદર એકતાનું નહિ પરંતુ અનેકતાનું દર્શન સ્વાભાવિક રીતે જ થયા કરે છે. સંવાદને બદલે વિસંવાદ એમાં સહેજે તરી આવે છે. છતાં પણ અનેક જાતનાં નામ અને રૂપથી ભરેલા આ પરિવર્તનશીલ જગતમાં, નાનામોટા બધા જ પદાર્થોમાં એક અપરિવર્તનશીલ, અજર, અમર, અજન્મા પરમાત્મતત્વનો પાવન પ્રકાશ પથરાયેલો છે. એ પ્રકાશને લીધે જગતનું સ્વરૂપ બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભેદભાવથી ભરેલું, ભિન્ન અને અનેક રંગો તથા વિસંવાદી દેખાતું હોવા છતાં, અંદરખાનેથી અભિન્ન, સંવાદી અને એક છે. પદાર્થોની એવી સ્વભાવસહજ મૂળભૂત એકતાનું અથવા તો એમાં રહેલા પરમાત્માના પરમ પ્રકાશનું જે દર્શન કરે છે તે જ સાચું જુએ છે, તેનું દર્શન જ સફળ ને ધન્ય છે. વિષમ પદાર્થોમાં સમાનરૂપે રહેલા એ પરમાત્માનું દર્શન કરવું તે સમદર્શન કહેવાય છે. એના પરિણામે સમતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. સમદર્શન યોગનું ભૂષણ છે.

સમત્વ અથવા સમતાનું એક બીજું વ્યાવહારિક રૂપ પણ છે. એ રૂપને જીવનના વ્યવહાર અને વ્યવહારિક સુખાકારી સાથે ખાસ સંબંધ છે. માનવ સંજોગોનો શિકાર કે પરિસ્થિતિનો દાસ કહેવાય છે, એ કથન તદ્દન આધાર વિનાનું નથી લાગતું. એના મનની સ્વસ્થતા કે શાંતિ ક્યાં લગી ટકે છે ? જ્યાં સુધી

સંજોગો અનુકૂળ હોય છે ત્યાં સુધી. જીવનમાં જરીક પણ મુસીબત, અવહેલના, અનાદર, અછત અથવા અસફળતાની પરિસ્થિતિ પેદા થતાં સમસ્ત ચિત્તતંત્ર હલી ઊઠે છે, અને અશાંતિ અનુભવે છે. જીવનની પ્રત્યેક પળ તથા પરિસ્થિતિ એના પર અસર કરે છે અને એને ચંચલ કે ચલાયમાન કરવાની શક્યતા ધરાવે છે. માન અને અપમાન, હર્ષ ને શોક, સુખ તથા દુઃખ તેમજ લાભ ને હાનિ અને ઉત્થાન તેમજ પતનના ઝૂલા પર એ ઝૂલ્યા કરે છે. રાગ અને દ્વેષ તથા અહંતા ને મમતાની અસર નીચે પણ એ આવ્યા કરે છે. એ બધી અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાની વચ્ચે રહીને, એમનાથી અલિપ્ત રહીને, પ્રત્યેક માનવ પોતાના મનને સ્વસ્થ, સંવાદી અને શાંત રાખવાની કળામાં કુશળ બને એ અત્યંત આવશ્યક છે. ઊંડા આત્મનિરીક્ષણ તેમજ સતત પુરૂષાર્થના પરિણામે એવી અનાસક્ત અવસ્થાની પ્રાપ્તિ સહેલી બનશે. અશક્ય તો નહિ જ રહે.

સમત્વના એ સર્વાંગીણ અર્કને જીવનમાં ઉતારવાનો સદા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. યોગની અથવા આધ્યાત્મિક સાધનાની એ મૂળભૂત મહામૂલ્યવાન આવશ્યકતા છે. વ્યવહારની વચ્ચે રહીને વિવિધ વ્યવસાયોથી વીંટળાયેલા રહેવા છતાં પણ સમતાની એ સાધના થઈ શકે છે અને થવી જોઈએ. વ્યવહાર અથવા પ્રવૃત્તિશીલ જીવન એને માટેની મોટામાં મોટી અકસીર પ્રયોગશાળા છે.

સમતાની એ અલૌકિક અવસ્થાનો નિર્દેશ ગીતામાં અવારનવાર કરવામાં આવ્યો છે. એમાંથી થોડાંક ઉદાહરણ જોઈ જઈએ :

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ ધ્યસિદ્ ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ (અધ્યાય 2, શ્લોક ૪૮)

'હે અર્જુન, તું આસક્તિનો ત્યાગ કરી, યોગમાં સ્થિતિ કરી, તથા સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં મનને સમાન રાખીને કર્મ કરતો રહે સમત્વને જ યોગ કહે છે'

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તનિ ।

શુનિ ચૈત્ર શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્ બ્રહ્મર્ષિ તે સ્થિતઃ ॥ (અધ્યાય ૫, શ્લોક ૧૮-૧૯.)

'વિદ્યા તથા વિનયથી યુક્ત બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, ફૂતરામાં અને ચાંડાળમાં પંડિતો સમાન રૂપે રહેલા પરમાત્માનું દર્શન કરે છે જેનું મન સમતામાં સ્થિર થયું છે એણે સંસારને જીતી લીધો, પરમાત્માની પેઠે નિર્દોષ અને સમ હોવાથી તેવા પુરૂષોએ પરમાત્મામાં જ સ્થિતિ કરી લીધી, એમ સમજી લેવું.'

સર્વં સર્વેષુ ભુતેષુ તિષ્ઠતં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ (અધ્યાય ૧૩, શ્લોક ૨૭)

'સંસારના વિનાશી પદાર્થોમાં સમાન રૂપે રહેનારા એકમાત્ર અવિનાશી પરમાત્માને જે જુએ છે તે જ સાચું જુએ છે, '

મહાત્મા મંગતરામ પોતાના સુંદર ગ્રંથ 'સમતા-પ્રકાશ' માં કહે છે કે—

સમતા ધરમ હિરદે રસે, વિષ મમતા હોવે નાશ,

સત સરૂપ પરમાત્મા, જલથલ પાઉં પરકાશ.
 સબ, જીવોસે પ્રેમ હો, તન-મન સેવા ધાર,
 સમતા સાધન પાયકે. નિત પરસા જયજયકાર.
 'મંગત' સમતા ધારકે, જીત ચલો સંસાર.

'સમતા ધર્મ હૃદયમાં પેદા થવાથી મમતારૂપી ઝેરનો નાશ થાય, સૌ પ્રત્યે પ્રેમ થાય, સૌની સેવા થાય, સત્યરૂપી પરમાત્માનો પ્રકાશ બધે અનુભવી શકાય. એવી રીતે સંસારને જીતી લેવાય,'

સમતાના સંબંધમાં એક બીજી વાત પણ સમજવા જેવી છે. મન પર કાબૂ થતાં સુખ અને દુઃખ, માન અને અપમાન, લાભ અને હાનિ, પતન અને ઉત્થાન તથા જય અને પરાજયમાં સ્વસ્થ રહી શકાય છે. કોઈ પણ પ્રકારની શુભાશુભ પરિસ્થિતિમાં ધમંડી નથી બનાતું કે નાસીપાસ નથી થવાતું. વળી એથી આગળ વધીને, જ્યારે મન તદ્દન નિર્મળ બને છે અને દૈવી સંપત્તિથી સંપન્ન થાય છે ત્યારે ચરાચરમાં પ્રસરેલા પરમાત્માના પરમ પ્રકાશનો પરિચય અથવા તો અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે. એને સર્વાત્મભાવ પણ કહેવામાં આવે છે. સંસારના સઘળા પદાર્થોમાં પરમાત્માની પરમ સત્તાની ઝાંખી થતાં વિભિન્નતામાં અભિન્નતા અથવા અનેકતામાં એકતાની અનુભૂતિ સહજ બને છે.

પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે એવી સમત્વ દર્શનની દશાએ પહોંચેલા માનવનો વ્યવહાર પણ સૌની સાથે એકસરખો થતો હોય છે. સૌની અંદર પરમાત્માની ઝાંખી કરીને એ એકતાનો અનુભવ અવશ્ય કરે છે, પરંતુ વ્યવહાર તો જેની સાથે જેવો કરવા જેવો હોય તેવો જ કરે છે. એટલે કે એકતાનો અનુભવ થયા પછી સદસદ્ વિવેકનો ત્યાગ નથી થતો, પરંતુ એ વિવેક વધારે પ્રબળ અને વિશુદ્ધ બને છે. એ સંબંધમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવે કહ્યું છે કે, 'ગંગાના પાણીમાં પણ પરમાત્મા છે અને ગટરના પાણીમાં પણ. પરંતુ ગટરનાં પાણીને પીવાના કે રસોઈ કરવાના કામમાં કોઈ નથી લેતું.' વાઘ અને સાપમાં પણ ઈશ્વર હોવા છતાં એમને ભેટવા કરતાં એમનાથી દૂર રહેવું જ સારું મનાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ સર્વત્ર બ્રહ્મનું દર્શન કરવા છતાં જેની સાથે જેવો આહાર કરવો ઉચિત હોય તેવો કરે છે. પોતાની પત્ની સાથેનો વ્યવહાર બીજાની પત્ની સાથે નથી કરી શકાતો.

એટલે સમતાનો ઉદય મનમાં કરીને, સંસારમાં ભેદભાવથી પર થઈને, કોઈ પણ પ્રકારના રાગદ્વેષ વિના, કર્તવ્યપાલન કરતા રહેવાની જરૂર છે. એવા કર્તવ્યપાલનને લીધે સમાજમાં અવ્યવસ્થા નથી થતી અને નીતિ તથા ધર્મની મર્યાદા સચવાઈ રહે છે. કોઈક વિરલ અપવાદરૂપ પુરુષ એવી મર્યાદાથી પર જણાય, તેથી સર્વ સાધારણને માટે એવો નિયમ નથી કરી શકાતો અને ના કરાય તે જ શ્રેયસ્કર છે.

* * *

૩૭. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે -

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૭-૨॥

વળી નવમા અધ્યાયના આરંભમાં પણ કહ્યું છે કે -

'હે અર્જુન, એ જ્ઞાન હું તને વિજ્ઞાનની સાથે પૂરેપૂરું કહી બતાવું છું. એ જાણી લીધા પછી આ જગતમાં બીજું જાણવા જેવું કશું જ નહિ રહે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને બરાબર જાણવાથી અશુભમાંથી છૂટી શકીશ.'

ઉપનિષદ પણ કહે છે કે :

તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગच्छેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોતિયં બ્રહ્મર્નિષ્ઠમ્ ॥ (મુળ્કકોપનિષદ્ ૧,૨,૧૨)

'એ પરમાત્માના વિજ્ઞાન માટે ગુરૂની પાસે જવું'

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બંને શબ્દોનો પ્રયોગ એવી રીતે ગીતા તથા ઉપનિષદે પોતાની આગવી શૈલીમાં કરી બતાવ્યો છે. એક જ્ઞાન છે અને બીજું વિજ્ઞાન-એટલે કે વિશેષ જ્ઞાન છે. વિશેષ જ્ઞાન એટલે અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન. માણસ સ્વતંત્ર ચિંતન-મનન તથા શાસ્ત્રાધ્યનને પરિણામે જે જ્ઞાન મેળવે છે તેને કેવળ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એને એક પ્રકારની બૌદ્ધિક માહિતી, પંડિતાઈ કે વિદ્વત્તા પણ કહી શકાય. એ જ્ઞાન બુદ્ધિ અથવા મગજમાં કેદ થઈ રહેવાને બદલે જીવનમાં વ્યવહારમાં સાકાર બને અથવા માણસના રોજબરોજના અનુભવનું અવિભાજ્ય અંગ બને, એના લોહીમાં, ધમનીના ઘડકારમાં કે શ્વાસોચ્છ્વાસમાં ભળી જાય અને જીવન સાથે સંમિશ્રિત થાય ત્યારે વિજ્ઞાન બને છે. વિજ્ઞાન એટલે સાક્ષાત્કાર કરાયેલું અનુભવજ્ઞાન. એ બંનેમાં આસમાન-જમીનનો તફાવત છે. જે માણસ જ્ઞાન મેળવીને અટકી જાય છે અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ નથી કરતો તેને જરૂરી શાંતિ નથી મળતી. એના જીવનમાં સંવાદિતાની સ્થાપના નથી થતી, એના મનની શુભાશુભ વૃત્તિનાં ગજગ્રાહનો અંત નથી આવતો અને એનું ઘર્ષણ નથી ટળતું. વિદ્વત્તા, પંડિતાઈ કે બૌદ્ધિક પ્રતિભાથી એકબીજાને ચકિત કરી કે આંજી શકે છે ખરો, જીવનમાં અમુક જાતનો આનંદ પણ અનુભવી શકે છે, પરંતુ એથી આગળ વધીને જીવન અને આદર્શ જીવન જીવ્યાનો સાચો સંતોષ નથી મેળવી શકતો. જીવનની અલ્પતા, પરવશતા, મલિનતા અને વૃદ્ધાવસ્થામાંથી મુક્તિ મેળવવાનું કામ એને માટે આકાશ-કુસુમ સમાન અશક્ય બની જાય છે. એ જીવનની સફળતાનો ઉત્સવ નથી કરી શકતો. એટલા માટે જ જ્ઞાન મેળવીને બેસી રહેવાને બદલે માણસ વિજ્ઞાની બને અથવા અનુભવજ્ઞાનમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય ને એ જ્ઞાનને આચારમાં ઉતારે એ અત્યંત આવશ્યક છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિએ એના ઉષ્કાળથી જ એ વિચારને વહેતો કર્યો છે. એને સમજવા માટે ઉપનિષદમાં આવતા એક પ્રસંગ પર દૃષ્ટિપાત કરી જઈએ. એ પ્રસંગના પ્રારંભમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે, એક વાર નારદજી સનત્કુમાર ઋષિ પાસે પહોંચી ગયા ને કહેવા માંડ્યાં કે, 'ભગવાન, મને જ્ઞાન આપો. મારી પાસે જે જ્ઞાન છે તેથી મને શાંતિ નથી.'

સનત્કુમારે પૂછ્યું કે, ' તમે અત્યાર સુધી કઈ જાતનું ને કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું છે ?'

નારદજી બોલ્યાં કે, 'હું ચારે વેદ જાણું છું. દર્શનશાસ્ત્રો પણ જાણું છું. એ ઉપરાંત નક્ષત્રવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, ખગોળશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ, સર્પવિદ્યા, નૃત્ય, શિલ્પ, સંગીત, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ભૂસ્તરવિદ્યા, બધામાં મેં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી છે. વિદ્યાની એવી એકે શાખા-પ્રશાખા નથી કે જેમાં મારો પ્રવેશ ના હોય. એ બધું હોવા છતાં મારા અંતરની અશાંતિ નથી મટી. એ અશાંતિની જ્વાળા શી રીતે શાંત થાય તે મને નથી સમજાતું. માટે જ હું તમારી પાસે આવી પહોંચ્યો છું.'

સનત્કુમારે સ્મિત કરીને કહ્યું કે, 'તમે જે વિદ્યાની ગણતરી કરી બતાવી તે તો અપરાવિદ્યા અથવા સાધારણ વિદ્યા છે. એમાં પરાવિદ્યા અથવા સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાનો સમાવેશ નથી થતો. પરા અને અપરા બંને વિદ્યાઓ જાણવા જેવી છે, પરંતુ શાંતિની પ્રાપ્તિ તો માત્ર પરાવિદ્યાથી જ થઈ શકે છે. અપરાવિદ્યાથી નથી થતી. પરાવિદ્યા એટલે આત્મવિદ્યા-આત્માનુભૂતિ. અથવા તો પરમાત્માનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કે સાક્ષાત્કાર. યેન તદક્ષરમ ધિગમ્યતે । જેની મદદથી અવિનાશી પરમાત્માનો પરિચય કરી શકાય તે વિદ્યા અથવા સાધના. એ સાધનામાં તમે કાચા છો. તમે તો કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞાન ને લૌકિક જ્ઞાન જ મેળવ્યું છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારીને, જીવનને નિર્મળ કરીને, આત્માના સાક્ષાત્કારને માટે એકધારી, ચોક્કસ, સતત સાધના નથી કરી. એવી સાધનામાં લાગી જાઓ તો સનાતન શાંતિનો અનુભવ જરૂર થશે.'

સનત્કુમારની સૂચના પ્રમાણે કહે છે કે નારદજીએ સાધનાપરાયણ થઈને શાંતિ મેળવી લીધી. એ જ્ઞાની તો હતા જ, પણ હવે વિજ્ઞાની બન્યા, ને કૃતાર્થ થઈને વિચરણ કરવા લાગ્યા.

આપણી વર્તમાન પ્રજાને માટે એ નાનકડા પ્રસંગમાં ઘણો મોટો બોધપાઠ સમાયેલો છે. આપણે ત્યાં જ્ઞાનની કેટલીય શાખા-પ્રશાખાઓ ખૂલતી જાય છે, વિદ્યાનાં વિવિધ ક્ષેત્રો ખેડાતાં જાય છે, બહારનું જ્ઞાન વધતું જાય છે, ને માણસ માહિતીના ભંડાર કે કેન્દ્ર જેવો બનતો જાય છે. ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોનું અધ્યયન અથવા ચિંતન-મનન પણ ઓછું નથી થતું. પુસ્તકો, પુસ્તકાલયો, કથા-કીર્તનો, સંમેલનો ને સત્સંગો દ્વારા પણ જ્ઞાનનું વિતરણ થતું જાય છે. છતાં પણ માણસના મનમાં શાંતિ નથી, સંવાદ નથી, સ્થિરતા નથી અને એના જીવનમાં પણ ઘર્ષણ, ગડમથલ, કટુતા, સ્વાર્થ, લોલુપતા, વાસના અને અશાંતિ છે. એ બધું તો ઠીક, પણ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનમાં પશુતાની સ્મૃતિ કરાવનારી ને પશુને પણ શરમાવનારી કેટલીક મલિન અપ્રામાણિક પદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવાય છે અને કેટલાંય દૂષણોનું દર્શન થાય છે ત્યારે ઘડીભરને માટે પ્રશ્ન થાય છે કે એનું કારણ શું ?

એનાં બીજાં કારણો ગમે તે હોઈ શકે, પરંતુ એક મોટું કારણ એ પણ છે કે સંસારમાં જ્ઞાન વધતું જાય છે, પરંતુ વિજ્ઞાન નથી વધતું. વિચાર ને આચાર અથવા આદર્શ ને વ્યવહારની એકવાક્યતાનો અભાવ છે. માણસ જેને સત્ય, શુભ કે શ્રેયસ્કર સમજે છે એને કાયમ માટે આચરણમાં નથી ઉતારી શકતો, એનો વ્યવહારમાં અનુવાદ નથી કરી શકતો. એની પાસે જે જ્ઞાન છે તે એના જીવનને જ્યોતિર્મય કરવા અને એને સુખશાંતિ આપવા માટે પૂરતું છે. પરંતુ એ જ્ઞાનનો અમલ કરવામાં એક યા બીજા કારણે એ પાછો પડે છે. મહાભારતના દુર્યોધનની જેમ એ ધર્મને જાણે છે, પરંતુ એમાં એની પ્રવૃત્તિ નથી. અધર્મ શું છે અથવા શું નથી કરવા જેવું અથવા અહિતકર છે એ પણ સમજે છે, છતાં એમાંથી એ નિવૃત્ત નથી થઈ શકતો. વિચાર

અને આચાર વચ્ચેની આ મોટી ખાઈ, આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેનું આ મોટું અંતર અને એના પરિણામે પેદા થયેલો કાયમનો ગજગ્રાહ આજના બુદ્ધિમાન માનવના જીવનની એક સમસ્યા છે. એનો ઉકેલ ના થાય ત્યાં સુધી શાંતિ નહિ મળી શકે. મનની શાંતિ માટે બહુ મોટી વિદ્વત્તા, પંડિતાઈ, બૌદ્ધિક પ્રતિભા કે તર્કશક્તિ નથી જોઈતી. જે થોડું જ્ઞાન આપણી પાસે છે તે પર્યાપ્ત છે. પરંતુ એ જ્ઞાન આપણા જીવનમાં ઊતરે એ આવશ્યક છે. એને માટે જેટલો પણ પ્રયાસ થાય એટલો ઓછો અને આશીર્વાદરૂપ છે.

ક્રોધ કરવો ખરાબ છે ને ક્રોધ કરવાથી નુકસાન થાય છે એ આપણે જાણીએ છીએ, છતાં પણ ક્રોધ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે આપણું એ જ્ઞાન પલાયન થઈ જાય છે. કામવાસના, અભિમાન, રાગ અને દ્વેષ પણ ઠીક નથી, એની આપણને ખબર હોય છે. છતાં એના સંક્રાંતિ છૂટવાનો પ્રાથમિક પ્રયાસ ભાગ્યે જ કરવામાં આવે છે. કુકર્મોના શિકાર પણ કેટલાય લોકો બનતા જ જાય છે. માનવજીવન ઘણું મૂલ્યવાન છે, પળોપળો પસાર થઈ રહ્યું છે, અને એક દિવસ એના પર કામચલાઉ પડદો પડી જશે, એ જાણવા છતાં પણ એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને જીવનમાં વધારે ને વધારે વિશુદ્ધ, સેવાભાવી ને ઈશ્વરપરાયણ બનવાના પરિશ્રમ થોડાંક જ કરતા હોય છે. બીજાને ઉપદેશ આપવામાં, પ્રવચન કરવામાં ને લખવામાં માણસોની કુશળતા સહેલાઈથી દેખાઈ આવે છે. એમાં એ જરાક પણ પાછા નથી પડતા. પરંતુ એ જ ઉપદેશોનો કે આદર્શોનો અમલ કરવાનો વખત આવે ત્યારે પંગુ સાબિત થાય છે. અનુભૂતિ સિવાયની એવી સમજ કોઈનુંવે કલ્યાણ નથી કરી શકતી.

શ્વેતકેતુ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને પોતાના પિતા ઉદ્દાલકની પાસે આવ્યો ત્યારે એના મુખ પર અહંકાર હતો. પિતાને થયું કે શ્વેતકેતુની વિદ્યા કાચી છે, નહિ તો એ અહંકારી બનવાને બદલે નમ્ર બની જાત. ઉદ્દાલકે એને પૂછ્યું કે, 'યજ્ઞાત્વા સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ ' જે જાણવાથી સર્વ કાંઈ જાણી શકાય છે તે તે જાણ્યું ?'

શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે, 'એ જ્ઞાન તો મને નથી મળ્યું.'

ઉદ્દાલકે એને વડનો ટેટો લાવવાની આજ્ઞા કરી.

એ ટેટાને શ્વેતકેતુ પાસે તોડાવીને ઉદ્દાલકે પૂછ્યું કે, 'તારી પાસે શું છે ?'

શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે, 'અત્યંત સૂક્ષ્મ એવું બીજ છે.'

ઉદ્દાલકે કહ્યું, 'એ બીજમાંથી વિશાળ વટવૃક્ષનું નિર્માણ થઈ શકે તેમ છે. એટલે એ બીજમાં વૃક્ષ રહેલું છે તે તું જાણે છે ?'

શ્વેતકેતુએ કહ્યું, 'હા'

એટલે ઉદ્દાલકે આગળ કહ્યું કે, 'એવી જ રીતે પરમાત્મામાંથી સૃષ્ટિનું સર્જન થયું છે. એ પરમાત્મા અવિનાશી છે.'

શ્વેતકેતુની પાસે ઉદ્દાલકે પાણીનું પાત્ર મંગાવ્યું, અને એમાં મીઠાનો ગાંગડો નાખવા કહ્યું.

બીજે દિવસે એ પાત્ર પાછું મંગાવ્યું ને પૂછ્યું, 'મીઠાનો ગાંગડો ક્યાં ગયો ?

'ઓગળી ગયો.' શ્વેતકેતુએ ઉત્તર આપ્યો.

'હવે પાણીને ઉપરથી ચાખીને કહે કે કેવું લાગે છે ?'

'ખારું લાગે છે'

'વચ્ચેથી ?'

'વચ્ચેથી પણ ખાડું છે'

'નીચેથી ?'

'નીચેથી પણ ખાડું છે'

'એના પરથી ખાતરીપૂર્વક સમજાય છે કે મીઠું પાણીમાં મળીને એકાકાર થઈ ગયું છે. એવી રીતે પરમાત્મા પણ સંસારમાં સર્વત્ર છે. સંસારમાં જે પ્રેમ, શાંતિ, સત્ય છે એમનાં જ છે. એ પરમાત્માને જાણવાથી બીજું બધું જ જાણી શકાય છે.'

પુત્રનો અહંકાર ઓગળી ગયો. પરમાત્માને ઓળખીને એ વધારે નમ્ર બન્યો.

ઉપનિષદ એ ઉદાહરણ દ્વારા કહેવા માગે છે કે વિજ્ઞાન માનવને નમ્રાતિનમ્ર બનાવી દે છે.

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાથી બૌદ્ધિક સમાધાન મળી શકશે, પરંતુ જીવનું શ્રેય તો વિજ્ઞાનથી જ થઈ શકશે. માટે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય કરવાની આવશ્યકતા છે. વિજ્ઞાન દ્વારા પરમાત્માનો પોતાની અંદર અને બહાર બધે જ અનુભવ થવાને લીધે જીવનમાં ક્રાંતિ થશે. સૌ પર પ્રેમ થશે, એમાં સુખ અને સૌની શાંતિની વૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિ થશે, તથા રાગદ્વેષ, અહંતા, મમતા અને આસક્તિનો અંત આવી, સમસ્ત જીવન જ્યોતિર્મય, પવિત્ર, પારદર્શક ને પ્રભુમય બની જશે. જીવનની એવી કૃતકૃત્યતા તથા વ્યવહારિક સફળતાને માટે પણ વિજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. જ્ઞાનનું લક્ષ્ય એ જ હોવું ઘટે. આજે આપણે ચારિત્ર્યનિર્માણને મહત્વનું માનીએ છીએ ત્યારે જ્ઞાનની સાથે વિજ્ઞાનનો આદર પણ કરવો પડશે. પ્રજા બાહ્ય વિકાસની દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી આગળ વધે પણ જો ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ પછાત હોય તો શક્તિશાળી નથી બની શકતી અને એની સમૃદ્ધિ પણ કાયમને માટે ટકીને એને તથા બીજાને માટે આશીર્વાદરૂપ નથી થતી.

જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ કર્મ એ ચારે સાધનમાર્ગમાં વિજ્ઞાન એટલે કે વિશેષ અનુભવજ્ઞાનનું મહત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. યોગમાં આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર અને ધારણા પછી ધ્યાન અને સમાધિ મારફત પરમાત્માનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરવાનો આદેશ અપાયેલો છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં વિવેકાદિ ષટ્સંપત્તિની પ્રાપ્તિ કરી, સદ્ ગુરુ દ્વારા પરમાત્મતત્વનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી, એકાંત-સેવન દ્વારા સાધનાપરાયણ બનીને એ પરમાત્માનો પોતાની અંદર ને બહાર બધે સાક્ષાત્કાર કરવાનો સ્વીકાર કરાયેલો છે.

ભક્તિમાં પણ કેવળ બહારની ઉપાસનામાં ઈતિકર્તવ્યતા માનીને બેસી રહેવાને બદલે એ ઉપાસનાનો આધાર લઈ, આગળ વધી, છેવટે ઈશ્વરને માટેનો પરમપ્રેમ પેદા કરી, ઈશ્વરનું દર્શન કરવાનું છે. અને કર્મમાર્ગમાં પણ કર્મોનાં અનુષ્ઠાનથી ઉત્તરોત્તર હૃદયશુદ્ધિ સાધતા રહી, સૌના હિતમાં રત રહી, હૃદયમાં ઈશ્વરાનુગ્રહને લીધે જાગેલી જ્ઞાનજ્યોતિની મદદથી ચરાચરમાં રહેલા પરમાત્માનો અનુભવ કરવાનો છે. જીવનવિકાસના એ ચાર માર્ગોમાંથી કોઈયે માર્ગ બાહ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને બેસી રહેવાનો આદેશ નથી આપતો. એ ચારે માર્ગો માણસને જ્ઞાનમાંથી વિજ્ઞાનમાં પ્રવેશવાની સૂચના કરે છે. ઉપનિષદ તો સાફ શબ્દોમાં કહે છે કે તદેવ ધ્યાનં પુનરપિ વિશિનષ્ટિ નાયમ્ આત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુધા શ્રુતેન। પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી પ્રવચનોથી થતી, નથી બુદ્ધિથી થતી, કે નથી ઘણું સાંભળવાથી થતી. એને માટે તો વિશેષ જ્ઞાન અથવા અનુભૂતિના પ્રદેશમાં જ પ્રવેશવું પડે છે.

૩૮. નિર્વેરભાવ

નિર્વેરનો પરિચય કરાવતાં શ્રી હરિદાસજીએ એક પદમાં કહ્યું છે :

अब हौं कासों बैर करौं ।

कहत पुकारत प्रभु निज मुख सों घट-घट हौं बिहरौं ।

आपु समान सखै जग लेखौं, भक्तन अधिक डरौं ।

श्री हरिदास कृपा तैं हरिकी नित निर्भय विचरौं ।

હવે મારે કોઈની પ્રત્યે પણ શા માટે વેર કરવું જોઈએ ? પ્રભુ પોતે જ પોતાના શ્રીમુખે કહી ગયા છે કે સૌની અંદર મારી જ સત્તા વ્યાપી રહી છે. તો પછી શા માટે વેર કરું ? સમસ્ત જગતને મારા જેવું માનું છું, છતાં પણ ભક્તો તરફ વધારે આદરભાવ રાખું છું. શ્રી હરિદાસ કહે છે કે ભગવાનની કૃપાથી સંસારમાં સર્વત્ર નિર્ભય થઈને ફરું છું. મને કોઈની સાથે વેરભાવ નથી ને કોઈનો ભય પણ નથી.

ગીતાના બારમાં અધ્યાયમાં આદર્શ ભક્તનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતી વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે 'अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च' કહીને ભક્ત સૌ જીવો તરફ દ્વેષભાવ વગરનો તથા મિત્રતા ને દયાથી સંપન્ન હોય છે એમ કહીને ત્યાં પણ ભક્તની નિર્વેરતા તરફ ધ્યાન દોર્યું છે.

નિર્વેરતા અથવા વેરરહિત દશાનો મહિમા એવી રીતે ઘણો મોટો માનવામાં આવ્યો છે. ભક્ત તથા જ્ઞાની પુરૂષોના જીવનમાં એવી નિર્વેરતા આપોઆપ જ પ્રકટે છે તેનું કારણ તેમની અંદર જાગેલો વિવેક હોય છે. એ વિવેકને લીધે તે જાણે છે કે સંસારમાં સર્વત્ર પરમાત્મા વિલસી રહ્યા છે. સંસારના રૂપમાં જે કાંઈ દેખાય છે તે પરમાત્માનું જ સાકાર સ્વરૂપ છે. સૌમાં એમનો પરમપ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યો છે. અને એ પ્રકાશ એની પોતાની અંદર પણ હોવાથી સૌની સાથે એનો અખંડ-અતુટ આત્મિક સંબંધ છે. માટે કોઈની સાથે વેર કરવું બરાબર નથી. બીજા પર વેરભાવ રાખવાનો અર્થ પ્રકારાંતરે પરમાત્મા પર અથવા પોતાના પર વેર રાખવું એવો જ થાય. એટલે ભક્ત કે જ્ઞાની પુરૂષ સૌના પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે.

બીજા સામાન્ય મનુષ્યો જ્ઞાન કે ભક્તિની એવી અસાધારણ અવસ્થાએ એટલા જલદી નથી પહોંચી શકતા, છતાં પણ એમને માટે નિર્વેરતાનું મહત્વ સારી પેઠે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, જીવનને સુખી કરવા, સંવાદી બનાવવા, શાંતિથી ભરવા ને શ્રેયસ્કર કરવા માટે માણસે વેરભાવમાંથી મુક્તિ મેળવવી જ જોઈએ એવી ભલામણ સંતપુરૂષો તથા ધર્મશાસ્ત્રો તરફથી વારંવાર કરવામાં આવી છે. વેરભાવ દૂષણ છે ને નિર્વેરભાવ ભૂષણ છે. વેરભાવના દૂષણમાંથી છૂટીને માણસે નિર્વેરભાવના ભૂષણને ધારણ કરવું જોઈએ એવું અવારનવાર કહેવામાં આવ્યું છે.

કહે છે કે પશુ કરતાં માનવ અનંત ગણો આગળ વધીને સુધારાના સર્વોચ્ચ શિખર પર પહોંચતો જાય છે. છતાં પણ એક વાતમાં એ પશુ કરતાં વધારે આગળ નથી લાગતો. પશુઓમાં પરસ્પર વેરવૃત્તિ દેખાય છે અને એ વેરવૃત્તિના શમનના ઉપાયો પણ એ અજમાવતાં હોય છે. માનવ પણ વ્યક્તિગત કે સામૂહિક રીતે વેરની ભાવનાથી પ્રેરાઈને ના બોલવાનું બોલે છે, ના કરવાનું કરી નાખે છે, જુદી જુદી જાતની યોજનાઓ ઘડે છે, અને જીવલેણ સાધનો કે શસ્ત્રોનો આધાર લે છે. સુધરેલા મનાતા માનવને માટે એ

પરિસ્થિતિ ગૌરવ લેવા જેવી તો નથી જ. પશુઓ વેરભાવથી પ્રેરાઈને પરસ્પર ધૂરકિયાં કરે છે, લડે છે, લોહીલુહાણ બને છે, અને છેલ્લા શ્વાસ લગી જંગ ખેલીને મારે છે કે મરે છે. માનવ પણ વેરથી વીંટળાઈને એ જ પંથે પ્રયાણ કરે છે એ હકીકત આપણી આજુબાજુની દુનિયાનું દર્શન કરવાથી સહેજે સમજી શકાય છે.

વેરભાવ શાથી થાય છે ? કોઈ માણસે આપણને નુકશાન પહોંચાડ્યું હોય અથવા આપણું કાંઈ બગાડ્યું હોય તો એને માટે આપણા દિલમાં વેરભાવ પેદા થાય છે. એનો બદલો લેવાની અને એને નુકશાન પહોંચાડવાની વૃત્તિ આપણામાં પ્રબળ બને છે. કોઈ વાર આપણા કરતાં કોઈ વધારે સુખી હોય તો તેને જોઈને પણ અંતરમાં અકારણ દ્વેષભાવ પેદા થાય છે. કોઈનું સારું ના જોઈ શકવાથી, કોઈની સંપત્તિ-સાહેબી કે સમુદ્ગતિ ના સાંખી શકવાથી પણ એની પ્રતિક્રિયારૂપે હૃદયમાં દ્વેષભાવની જ્વાળા જાગી ઊઠે છે અને એના અંગારા વાણી, વર્તન તથા દૃષ્ટિમાં બધે જ ઊડે છે. એ પોતાને તો દઝાડે છે, પરંતુ બીજાને પણ દઝાડવા પ્રયત્ન કરે છે. એક વાર એ વેરભાવ જાગ્યા પછી એને ઓલવવાનું કામ ઘણું કપરું બની જાય છે. કેટલીક વાર તો એ આખી જિંદગી સુધી ટકે છે ને કોઈ વાર શરીર છૂટ્યા પછી પણ સાથ કરે છે.

વેરભાવનાનાં કારણો નાનામોટાં અનેક હોઈ શકે છે. પરંતુ કારણો ગમે તે હોય તે છતાં વેરભાવ પોતાને કે બીજાને માટે મંગલકારક નથી એ તો સાચું જ છે. માણસની શાંતિનો એ નાશ કરે છે, એની ઊંઘને પણ ઉડાડી દે છે. એને ચિંતાતુર, ભયભીત તથા કોપી બનાવે છે, અને બીજી રીતે નુકશાન કરે છે. વેરભાવને લીધે માણસની બુદ્ધિ અને વિવેકશક્તિ બહેર મારી જાય છે, અને ના કરવાનું કામ પણ એ કરી નાખે છે, વેરભાવ નાનાંમોટાં ઘર્ષણ અને યુદ્ધમાં પણ પરિણમે છે ને ભારે ખુવારી અને ખાનાખરાબી કરે છે. એ માણસનો પોતાનો તથા સમય આવ્યે સામ્રાજ્યનો પણ નાશ કરી નાખે છે.

મહાપુરુષો કહી ગયા છે કે આગ વધારે આગથી નથી ઓલવાતી, તેમ વેર વેરથી નથી શમતું પરંતુ પ્રેમથી જ શમે છે. માટે કોઈ આપણા પર વેરભાવ રાખે તો પણ આપણે એનો બદલો વાળવાની વૃત્તિથી એના પ્રત્યે વેરભાવ રાખવાની જરૂર નથી. મહાપુરુષો એવું કહી ગયા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના જીવનવ્યવહાર દ્વારા એ કથનની સિદ્ધિ કરીને એના પર સ્વાનુભવની મહોર મારી ગયા છે. એ બાબત ઈશુ, સોક્રેટિસ, મહર્ષિ દયાનંદ તથા મહાત્મા ગાંધીજી જેવાનાં ઉદાહરણો જાણીતાં છે.

ઈશુને વધસ્તંભ પર ચડાવવામાં આવ્યા તે પહેલાં એમના માથાનું મુંડન કરાવી, એમને ગધેડા પર બેસાડી, કાંટાવાળો મુકુટ પહેરાવી, જુઓ આ 'ઈશ્વરનો પુત્ર છે,' એવું પોકારી પોકારીને શહેરમાં બધે ફેરવવામાં આવ્યા તો પણ એ અપમાનની એમના પર કશીયે અસર ના થઈ. એમના પદ્મશિષ્યોમાંના એક જુડાસે જ એમના ગુપ્ત નિવાસસ્થાનની માહિતી પૂરી પાડીને એમને પકડાવવામાં મદદ કરેલી, છતાં પણ એના પર એ લેશ પણ રોષે ના ભરાયા ને એનો બદલો લેવાની વૃત્તિ એમના મનમાં ના ઊઠી. વધસ્તંભ પર લટકાવીને એમના શરીર પર ખીલા ઠોકવામાં આવ્યા, ત્યારે પણ ઈશ્વરના એ મહાન પ્રતાપી પુત્રે, 'હે પ્રભુ, આ લોકોને માફ કરજો, કેમ કે એમને ખબર નથી કે પોતે શું કરી રહ્યા છે !' એમ કહીને પોતાના ઉદાર, વિશાળ અંતરનો અને પોતાની ક્ષમા તથા નિર્વેરતાનો પરિચય આપ્યો. એમનું અંતર કેટલું બધું ઉદાત્ત હશે !

સોક્રેટિસને ઝેરનો પ્યાલો પાવામાં આવ્યો ત્યારે એ પણ શાંત ને સ્વસ્થ રહ્યા ને વેરની જરા પણ ભાવનાથી પ્રેરાયા વિના કહેવા માંડ્યા કે, 'મિત્રો, હું એક માર્ગે જઉં છું ને તમે બીજા માર્ગે જાઓ છો. બેમાંથી કયો માર્ગ વધારે સારો છે તે તો ઈશ્વર જ જાણે છે.'

પ્રહ્ લાદ, મીરાં, નરસિંહ મહેતા તથા સંત જ્ઞાનેશ્વર જેવા ભક્તો પર એમનાં કુટુંબીઓ અને સ્વજનોએ ભાતભાતનાં કષ્ટો નાંખ્યાં અને એમને હેરાન કરવામાં બાકી ના રાખ્યું, તો પણ એ કષ્ટોની વચ્ચે એ હસતાં જ રહ્યાં. એમણે પોતાના સત્ય માર્ગને મૂક્યો નહિ, અને કષ્ટો વરસાવનારને માટે એમના મનમાં બૂરા ભાવો પણ પેદા ના થયા. એમના પ્રત્યે એમને વેરભાવના ના થઈ. એમનું પણ એમણે ભલું જ ચાહ્યું. એ સમજતા હતા કે એમનામાં સાચી સમજ હોત તો એ એવું ના કરત. માટે એમના પ્રત્યે વેર નહિ પરંતુ અનુકંપા જ કરવા જેવી છે.

મહર્ષિ દયાનંદને એમના જ રસોઈયા જગન્નાથ દ્વારા ઝેર આપવામાં આવ્યું. તો પણ પરિસ્થિતિને પિછાનીને એ સ્વસ્થ જ રહ્યા. અને એક ડગલું આગળ વધીને એ મહાન શક્તિશાળી સંતે રસોઈયાને બચાવી લેવા માટે પૈસાની મદદ કરી, વહેલી તકે રાતોરાત નાસી છૂટવાની આજ્ઞા કરી. એવું કરવાની શક્તિ કેટલા માણસોમાં છે ? મહાત્મા ગાંધીજીની નિર્વેરતા તો પ્રસિદ્ધ જ છે. એમના પર બોમ્બ નાખીને એમનો જાન લેવા માગનાર માણસને પણ છોડી મૂકવાની એમણે ભલામણ કરેલી. એવી ભલામણ ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકે.

એવી શક્તિ મહાપુરુષોમાં ક્યાંથી આવી ? ઈશ્વરની અચળ શ્રદ્ધાભક્તિથી. એમના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે એવી શ્રદ્ધા વ્યાપક હતી કે ઈશ્વરની ઈચ્છા વિના કોઈનાથી કોઈનો વાળ પણ વાંકો થઈ શકતો નથી. આપણામાં પણ જો એવી શ્રદ્ધા પેદા થાય તો ઘણું મોટું કામ થઈ જાય. ઈશ્વરની ઈચ્છા વિના કશું જ નથી થતું અને એ આપણી રક્ષા કરવા સદાય તૈયાર છે એવો વિશ્વાસ જો જાગી જાય તો આપણી પ્રતિફળતાઓ, આફતો કે પીડાઓને માટે આપણે કોઈને પણ દોષ ના દઈએ. આપણે સમજીએ કે બધું ઈશ્વરની ઈચ્છાનુસાર જ બની રહ્યું છે અને બીજા તો તેમાં, તેની નિશ્ચિત કરેલી યોજનામાં, નિમિત્તમાત્ર છે. જો એમ જ છે તો પછી કોઈના પર દ્વેષ કે વેરભાવ શા માટે રાખવો ?

ઈશ્વર આપણા જીવનમાં નિંદાના, વિરોધના, પીડાના, પ્રતિફળતાના, અથવા આપત્તિ અને અપમાનના પ્રસંગો પેદા કરે છે એ પણ આપણે માટે કલ્યાણકારક જ છે, કેમ કે એથી સંસારનો રહ્યોસહ્યો આપણો મોહ મટી જાય છે, આપણી મમતા હળવી થાય છે, અને આપણો વૈરાગ્ય વધારે પ્રબળ બને છે. એને લીધે આપણા મનને ઈશ્વરના ચરણમાં વધારે ને વધારે લગાડવાનું ને ઈશ્વરનું સર્વભાવે શરણ લેવાનું આપણે માટે સહેલું બને છે. આથી જ આપણે દુન્યવી આસક્તિનો અંત આણીને ઈશ્વરની વધારે ને વધારે પાસે પહોંચી શકીએ છીએ. એ રીતે વિચારતાં એ બધું આપણે માટે આશીર્વાદરૂપ જ ઠરે છે અને આપણને તપાવીને કંચન કરે છે, માટે ઈશ્વર જે કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે એ શ્રદ્ધા ના ખોઈએ. અને વેરભાવથી દૂર રહીને ઈશ્વરને વળગી રહીએ એ જ ઉત્તમ છે. પેલા ભક્તના જેવી શ્રદ્ધા કેળવીએ કે -

'હું હરિનો, હરિ છે મમ રક્ષક, એહ ભરોસો જાય નહીં,
જે હરિ કરશે તે મમ હિતનું એ વિશ્વાસ તજાય નહીં.'

હા, વેરભાવ રાખનાર પ્રત્યે વેરભાવ રાખવાને બદલે, કરવી હોય તો આપણે એમને માટે પ્રાર્થના કરી શકીએ કે, 'હે પ્રભુ, એમને માટે મારા મનમાં જરા પણ વેરભાવ ના જાગે. તમે એટલું અવશ્ય કરજો અને એ ઉપરાંત એમને સદ્ બુદ્ધિ આપજો કે જેથી એ વેરનો રસ્તો છોડીને પ્રેમના મંગલ માર્ગને અપનાવી શકે.' એટલું જરૂર કરી શકાય.

વેર રાખનાર માણસ અજ્ઞાનને લીધે જ પોતાના વિચારો ને ભાવોને વળગી રહીને વેર રાખતો હોય છે. જો એનામાં જ્ઞાન પ્રકટે કે સત્યાસત્ય અને શુભાશુભનો વિવેક જાગે તો એ પણ જરૂર સમજે કે વેર રાખવામાં પશુતા છે ને પ્રેમમાં જ માનવતા છે. વેરની અમંગલતાને સમજ્યા પછીથી એ એમાંથી છૂટી શકે. પરંતુ મોટા ભાગના માણસોમાં જ્ઞાનના એવા અજવાળાનો અભાવ હોય છે એને લીધે એમને વેરભાવમાં આનંદ આવે છે અને એમનું સમસ્ત જીવન વેરભાવમાં ને વેરભાવથી પ્રેરાઈને જાતજાતના કાવાદાવા કરવામાં જ વીતી જાય છે. માનવજીવનનો સાચો આનંદ એ નથી લૂંટી શકતા અને એનો સાચો ઉપયોગ પણ નથી કરી શકતા. માનવમનની એ નબળાઈને એક વાર જાણી લઈશું તો વેર રાખનાર પર આપણને વેર નહિ થાય, પરંતુ કડુણા થશે. એમની પામરતા તથા પ્રકૃતિની પરવશતા માટે આપણને દયા આવશે. આપણને એમ થશે કે આવી પરિસ્થિતિ અને અજ્ઞાનની અંધકાર ભરેલી અવસ્થામાં એ બીજું કરે પણ શું ? એમને માટે આપણને દ્રેષ તો શું પણ ધિક્કારની ભાવનાયે નહિ થાય.

વેર રાખનાર પર પણ પ્રેમ રાખીને જો આપણે એની સાથે સારો વ્યવહાર કરીશું અને એનું સાટું જ ચાહીશું, તો આજે નહિ તો કાલે, એના પર એની અસર જરૂર થશે. એને પોતાની ભૂલ માટે પશ્ચાતાપ થતાં પોતાની ભૂલને સુધારવાનો પ્રયાસ કરીને એ પ્રેમભાવને પણ ધારણ કરી લેશે, વહેલો કે મોડો, અંતરના અંતરતમમાં પણ, એને પોતાની ભૂલને માટે અફસોસ થયા વિના નહિ રહે. વળી, આપણે એની પ્રત્યે એક આદર્શ માનવને છાજે તેવું આપણી સમજ પ્રમાણેનું સારામાં સાટું વર્તન રાખ્યું છે, અને આપણે એની જેમ ભૂરી લાગણીના પ્રવાહમાં નથી તણાઈ ગયા, પરંતુ દાનવ બનવાને બદલે માનવ જ રહ્યા છીએ એ વાતનો આપણને સંતોષ રહેશે. આપણા દિલમાં કોઈ ડંખ નહિ હોય. વેરભાવવાળા માણસના વર્તનમાં પરિવર્તન નહિ થાય તો પણ એક સમજ માણસ તરીકે સંસારમાં જે વેરભાવ છે તેમાં વધારો કરીને સંસારને આપણે વધારે વિષમય, વિસંવાદી કે કટુતા નહિ જ કરીએ. માણસ તરીકે આપણી અને આપણી આજુબાજુના સમાજની એટલી સેવા પણ કાંઈ ઓછી નથી.

એક કવિએ સાચું જ કહ્યું છે કે બીજાં ઝેર તો એનું સેવન કરનારને બહારથી મારે છે, પરંતુ વેરરૂપી ઝેર તો માનવના તનને, મનને અને અંતરને બાળી નાખે છે, અથવા એમ કહો કે એને જીવતો છતાં મરેલો કરી દે છે. એનો સર્વનાશ કરે છે. વેરરૂપી એ ઝેરથી સદાને માટે દૂર રહીએ એ જ શ્રેયસ્કર છે.

કોઈના પર વેર રાખવાને બદલે કોઈના પર પ્રેમ રાખવાનો પ્રયાસ કરીએ. કોઈની સુખસાહેબી, શાંતિ ને સમુન્નતિ જોઈને જલવાને બદલે અથવા અકારણ દ્રેષ રાખવાને બદલે કરવી હોય તો એની હરીફાઈ કરીએ. એના સદ્ ગુણો, એની સમજ, એની સદ્ બુદ્ધિ, સેવા, શીલસંપત્તિ અને એના સત્કર્મોની સ્પર્ધામાં પડીએ. એને તોડી પાડવાનો, અપમાનિત કરવાનો, નુકશાન પહોંચાડવાનો, નિંદવાનો ને દુઃખ દેવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે એના કરતાં વધારે સારા મનુષ્યો થઈએ, આગળ વધીએ અથવા ઉન્નત બનીએ, એ

રસ્તો તંદુરસ્ત અને ઉપકારક છે. એવી પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિ આપણે માટે, બીજાને માટે અને સમસ્ત સમાજને માટે આશીર્વાદ સાબિત થશે. એ કોઈનો નાશ નહિ નોતરે, પરંતુ સૌનું શુભ કરશે. એમ કરવામાં બુદ્ધિમાની, માણસાઈ ને બહાદુરી છે. આ સંસારને વેરવિખેર કરી નાખવા કરતાં એને વ્યવસ્થિત કરવામાં જ સાચું ગૌરવ છે.

* * *

૩૯. અભય

અભયની આવશ્યકતા વિશે મેં એક ભાઈને વાત કરી કે તરત જ તે બોલી ઊઠ્યા: 'તમે પણ અભયમાં માનો છો અને અભયને જીવનમાં જરૂરી ગણો છો ?'

મેં કહ્યું : 'કેમ, એમાં નવાઈ જેવું શું લાગે છે ?'

એમણે કહ્યું : 'શાસ્ત્રોમાં તો ભયનો મહિમા બતાવવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, 'એના ભયથી સૂર્ય તપે છે, વાયુ વાય છે, પૃથ્વી, અગ્નિ ને મૃત્યુ પોતપોતાનું કામ કરે છે. વળી નરકનો ભય, જન્મમરણના ચક્રમાં ફરવાનો ભય, એવા એવા કેટલાય ભય શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યા છે. છતાં તમે અભયનો મહિમા ગાઈ રહ્યા છો, એટલે નવાઈ તો લાગે જ ને !'

એમના દૃષ્ટિબિંદુને સમજતાં વાર ન લાગી. તો પણ શાસ્ત્રોનો આધાર લઈને કહ્યું કે, વેદમાં 'મા ભી:' કહીને કોઈનો પણ ભય ના રાખવાનો આદેશ આપ્યો છે. તમારા દૃષ્ટિબિંદુ વિશે પાછળથી ચર્ચા કરીશ, પરંતુ અત્યારે તો એટલું જ કહીશ કે મહાપુરુષો અને શાસ્ત્રોએ સૌને ભયભીત નહિ પણ નિર્ભય બનવાની જ આજ્ઞા આપી છે. પણ સોળમા અધ્યાયમાં દૈવીસંપત્તિનું વર્ણન કરતી વખતે કૃષ્ણે અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિ થી આરંભીને ભયને નહિ પરંતુ અભયને જ કેળવવાની ભલામણ કરી છે.

દૈવીસંપત્તિનું વર્ણન કરતી વખતે અભયને સૌથી પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે એ આકસ્મિક છે કે ઈરાદાપૂર્વક એની ચર્ચામાં ના ઊતરીએ તો પણ, એટલી વાત તો સાચી જ છે કે, અભયની આવશ્યકતા જીવનમાં ઘણી મોટી છે. ભય, કાયરતા કે ડરપોકપણાને કોઈ પસંદ નથી કરતું. અને એ હોય ત્યાં સુધી કોઈ કામ સારી રીતે નથી થઈ શકતું. આત્મોન્નતિનું અગત્યનું કામ તો નહિ જ નહિ. એટલે દુન્યવી તેમજ આત્મિક વિકાસની દૃષ્ટિએ વધારે ને વધારે નિર્ભય બનવાની આવશ્યકતા છે.

સંસારનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ તો ભયનું સામ્રાજ્ય દેખાય છે. ચોરનો ભય, ડાકુનો ભય, દુર્જનોનો ભય, નિરાશા કે નિષ્ફળતાનો ભય, મૃત્યુ તથા રોગનો ભય, સાપ તથા બીજાં હિંસક પ્રાણીઓનો ભય-એવા એવા અનેક ભયો માનવને વીંટી વળ્યા છે. છતાં પણ જીવનમાં અભયને કેળવ્યા વગર છૂટકો નથી એ પણ એટલું જ સાચું છે. નિર્ભય માણસ જ સુખી બને છે, હિંમતપૂર્વક કોઈ કામ કરી શકે છે, ને આગળ વધે છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ભયમાંથી મુક્તિ મેળવીને નિર્ભયતામાં પ્રતિષ્ઠિત થવાય શી રીતે ? નિર્ભય બનવા માટે માણસે સત્યના ઉપાસક બનવું જોઈએ. જે સત્યને વળગી રહે છે ને સત્યમય જીવન જીવે છે એ સદાય નિર્ભય હોય છે. એને સ્વાભાવિક રીતે જ કોઈનો ભય નથી લાગતો. બૂરા માર્ગે પગલાં ભરનારને તથા બૂરાં કર્મ કરનારને ડગલે ને પગલે ભય, ચિંતા ને શંકા સતાવે છે. એટલે જીવનને નિર્ભય કરવા માટે એ આવશ્યક છે કે માણસ સન્માર્ગગામી બની બૂરાઈનો આશ્રય ભૂલેયુકે ના લે.

નિર્ભય થવામાં મદદરૂપ થનારી બીજી વસ્તુ ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધાભક્તિ છે. જેની અંદર ઈશ્વરની શ્રદ્ધાભક્તિ છે તે જાણે છે કે ઈશ્વર એની રક્ષા કરવા માટે સર્વ સ્થળે અને સર્વ સંજોગોમાં તૈયાર છે. એવી પ્રતીતિને પરિણામે એને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી લાગતો. સીતાને અશોકવાટિકામાં રાખવામાં આવેલી. ત્યાં એની આજુબાજુ રાક્ષસીઓ હતી તો પણ એ નિર્ભય રહી, કારણ કે એનું મન રામમાં લાગેલું હતું.

ઈશ્વરની એવી શ્રદ્ધાભક્તિથી સંપન્ન થઈને જ ઊંચી કોટિના ભક્તો તથા સાધકો હિંસક પશુઓથી ભરેલાં એકાંત સ્થાનોમાં સાધનાપરાયણ થઈને નિવાસ કરતા અને ક્યાંક ક્યાંક આજે પણ કરી રહ્યાં છે. જેને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા છે તેને ભયભીત થવાનું કોઈ કારણ નથી રહેતું.

સ્વામી વિવેકાનંદે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, 'જેનામાં સત્ય, નિર્ભયતા ને પવિત્રતા છે તે માણસ સંસારના ગમે તે ખૂણામાં રહેતો હોય તો પણ સલામત છે. ત્રણે ગુણોથી સંપન્ન થયેલો એક જ આત્મા ત્રિલોકને પણ વશ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.'

એમના શબ્દોને જરાક જુદી રીતે કહી શકીએ કે, 'જેનામાં સત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ તથા પવિત્રતા છે તે નિર્ભય અથવા સલામત બનીને ગમે ત્યાં રહી શકે છે.' સત્યનો પ્રેમ અથવા આગ્રહ અને પવિત્રતા માણસને નિર્ભય બનાવે છે એ તો સાચું જ, પરંતુ એ ઉપરાંત એ પણ એટલું જ સાચું છે કે જેનામાં લૌકિક લાલચ અને પરાવલંબનનો અભાવ હોય છે એ પણ નિર્ભય બની શકે છે. જે બીજા પાસેથી કાંઈક કરાવવા, કઢાવવા કે કમાવા માગે છે અને બીજા પર નિર્ભર છે તે પોતાના વિચારોને નિર્ભયતાપૂર્વક વ્યક્ત નથી કરી શકતા. પરંતુ એથી ઊલટું જે નિષ્કામ ને નિઃસ્વાર્થભાવથી ભરપૂર છે, સ્વમાની ને સ્વાશ્રયી છે, એ કોઈનાથી પણ ડર્યા વિના, કશાથી ડગ્યા વિના, પોતાના અભિપ્રાયને છડેચોક જાહેર કરી શકે છે. જે યોગ્ય લાગે છે તે કરીને જ રહે છે. ઉપનિષદમાં જે કહ્યું છે કે એના ભયથી સૂર્ય તપે છે, વાયુ વાય છે, ને મૃત્યુ કાર્ય કરે છે, એ તો પરમાત્માના અનંત સામર્થ્યનો અને એમની સર્વોપરિતાનો પરિચય કરાવવા માટે કહેલું છે. એમાં કરાયેલો ભય, શબ્દનો પ્રયોગ ભીતિના અર્થમાં નહિ, પરંતુ શક્તિના અથવા નિયંત્રણના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે પરમાત્માની શક્તિથી કે પરમાત્માના નિયંત્રણને લીધે સૂર્ય તપે છે અને બીજા પદાર્થો પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહે છે.

કેટલાક લોકો 'ભય વિના પ્રીત નહિ'ના સિદ્ધાંતમાં માનતા હોય છે. એ સંબંધી અમારી હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલે આપેલા એક દ્રષ્ટાંતનું હજુયે મને સ્મરણ થાય છે. એમણે કહેલું કે આફ્રિકામાં એક ઠેકાણે ત્રણ-ચાર છોકરાઓ રમી રહેલા. એમાં એક અંગ્રેજ છોકરો પણ હતો. રમતાં રમતાં કોઈ મતભેદ ઊભો થતાં અંગ્રેજ છોકરાએ આફ્રિકન છોકરાને ગાલે તમાચો મારી દીધો અને એને ગાળો દેતાં ધમકી આપવા માંડી. આફ્રિકન છોકરો આરંભમાં તો એ આકસ્મિક બનાવથી ડઘાઈ જ ગયો, પરંતુ પાછળથી તરત એણે પોતાની બધી જ હિંમત એકઠી કરીને એ અંગ્રેજ છોકરાને વળતા બે તમાચા લગાવી દીધા. અંગ્રેજ છોકરા પર એની અત્યંત અણધારી અને ભારે અસર થઈ. એણે ગાલને પંપાળતાં પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો, પેલા આફ્રિકન છોકરાના હાથ સાથે હાથ મિલાવ્યો, ને મોંને મલકાવવાનો અભિનય કરતાં કહ્યું : 'હવે મિત્રો છીએ.'

દુનિયામાં એવું દેખાય છે પણ ખરું. જ્યાં બળ હોય છે ત્યાં સહેલાઈથી વશ થઈ જાય છે. બળવાન બીજા પર શાસન કરે છે. શિક્ષણ આપતી વખતે પણ છોકરાઓની ઉપર બળપ્રયોગ કરવાની ફિલસુફીમાં માનનારા વડીલો ને શિક્ષકો આપણે ત્યાં સારી સંખ્યામાં મળી આવે છે. પરંતુ એમણે એક વાત યાદ રાખવાની છે કે ભય કે બળપ્રયોગથી કદાચ પ્રીત થતી હોય કે થતી દેખાતી હોય તો પણ એ પ્રીત સમજપૂર્વકની, અંતરના ઉમળકાવાળી, સાચી કે સ્થાયી નથી હોતી. એ પ્રીત પરવશ થઈને થયેલી લાચારીને લીધે જાગેલી, ઉપરચોટિયા, તકલાદી તથા તકવાદી હોય છે. એ પ્રીત ક્યારે અપ્રીતમાં પરિણમે

ને સંજોગો બદલાતાં શત્રુભાવે બહાર પડે એ વિશે કશું જ ચોક્કસ નથી કહી શકાતું. એટલે એવી પ્રીતના પિતા ભય કે બળપ્રયોગની તરફેણ કે હિમાયત આપણે નથી કરી શકતા.

સમાજમાં જો બધા સત્યપરાયણ, સદાચારી, સત્કર્મી, સેવાભાવી ને સ્નેહમય જીવન જીવતા થઈ જાય તો જુદી જુદી જાતના ભયોનો અને એમને પેદા કરનારાં કારણોનો કાયમ માટે લોપ થઈ જાય. માનવસમાજની એ કડુણતા છે કે મોટા ભાગના માનવો એવું જીવન નથી જીવતાં. એટલે સમાજમાં અનેક જાતના ભયોની ભૂતાવળ દેખાયા કરે છે. માનવમન પારસકૃત નહિ થાય ત્યાં સુધી ભયમુક્ત બનવાની કોઈયે આશા નહિ રહે. જગતમાં સંશોધનના ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાન આગળ વધતું જાય છે અને અવનવા આવિષ્કારો કરે છે. પરંતુ એની સાથે માનવનું મન સાત્વિક, સદાચારી ને સંયમી નહિ થતું જાય તો ભય રહેવાનો જ, એનું અંતર અશાંત રહેવાનું. વિજ્ઞાનની સાથે મનોવિજ્ઞાન અને આત્મવિજ્ઞાનનો વિકાસ પણ થવો જ જોઈએ. તંદુરસ્ત, સુસંસ્કૃત, સમૃદ્ધ સમાજને માટે એ આવશ્યક છે. પરંતુ એ આવશ્યકતાનું સ્મરણ જોઈએ તેટલું ના રહેવાથી, પશ્ચિમના દેશોમાં દેખાય છે તેમ, પ્રજા એક પ્રકારની અસ્વસ્થતા, ઉદ્વિગ્નતા અને ભીતિમાં જીવી રહી છે. ભયની એ લાગણી જીવનને માટે આશીર્વાદરૂપ તો નથી જ. ભય માનવના ચિત્તતંત્ર પર ઘણી અસર કરે છે, અંતરને અસ્વસ્થ બનાવે છે, અને પ્રાણમાં ખળભળાટ મચાવી, જ્ઞાનતંતુઓમાં નિર્બળતા લાવી, શરીરને નબળું કરે છે. જે વ્યક્તિ કે સમષ્ટિને સતત ભયની નીચે જીવવું પડે છે તે નરકયાતના ભોગવે છે અથવા મૃતપ્રાય બનીને જીવે છે એવું કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી થતી.

ભયનાં કેટલાંક સ્વરૂપો ઉદાત્ત, આશીર્વાદરૂપ અને વિકાસમાં સાધક પણ છે એ ફકીકત ખાસ યાદ રાખવાની છે. જેમ કે, લોકાપવાદનો ભય, ઈશ્વરનો ભય, પાપનો ભય, મરણનો ને પછીની દુર્ગતિનો ભય, અને સન્માર્ગમાંથી ચલિત થવાનો ભય. લોકાપવાદનો ભય માણસને હંમેશા જાગૃત રાખે છે ને લોકોમાં નિંદાપાત્ર ના થવાય તેવાં કર્મો કરવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. ઈશ્વરનો ભય રાખીને માણસ પાપ નથી કરતો. પાપના ભયથી સત્કર્મપરાયણ બને છે. મરણના ભયથી મરણ મહોત્સવરૂપ બની રહે એ માટે ડગલે ને પગલે સાવધ રહીને સાધન કરી છૂટે છે. મરણ પછીની દુર્ગતિના ભયને લીધે એવી દુર્ગતિ ના થાય તે માટે દુષ્કર્મોથી મુક્ત રહે છે ને સન્માર્ગમાંથી ચલિત થવાના ભયને લીધે પળેપળે જાગૃત રહે છે, સંભાળીને ચાલે છે. એ ભયો મનને નિર્બળ બનાવતા હોય તો બાધક પણ ઠરે છે.

લોકાપવાદના ભયથી કેટલીક વાર માણસ લોકોમાં અપ્રિય ના થવા માટે સાચું કહેતાં કે કરતાં ડરે છે. ઈશ્વરનો ભય માત્ર નામનો જ રાખે છે. પાપનો ભય પોતાની દુર્બળતાને દબાવવા કે પોષવા માટે જ સેવતો હોય છે. મરણનો ભય રાખીને ડરપોક બને છે ને જીવન પ્રત્યેનો પ્રેમ અને રસ ખોઈ બેસે છે. મરણ પછીની દુર્ગતિનો ભય રાખીને સત્કર્મોનું અનુષ્ઠાન નથી કરતો, અને સન્માર્ગમાંથી ચલિત થવાના ભયથી સાશંક, અસ્વસ્થ અને ચિંતિત બની જાય છે. એવી પ્રતિકૂળ અસરોમાંથી બચીને જો ભયનો ઉપયોગ માણસ પોતાના જીવનને વિશુદ્ધ કે વિકસિત બનાવવા કરતો હોય તો તે ભયો આવકારદાયક છે. કવિ કાલિદાસના શબ્દોમાં કહીએ તો એ સંજોગોમાં 'વિષમધ્યમૃતં ભવેત્' એ ભયનું વિષ એને માટે અમૃતરૂપ થઈ રહેશે. નહિ તો 'અમૃતં વા વિષમ્' અમૃતને બદલે વિષ બનીને વિઘાતક ઠરશે. પરંતુ ઉપર વર્ણવેલા વિવિધ ભય એ ભય નથી પરંતુ ખ્યાલો કે વિચારો છે એમ કહેવું ઉચિત છે. ભય તો માણસ સંસારમાં કોઈનો પણ શા માટે

રાખે અને એ ભય રાખે એવી ભલામણ પણ આપણે શા માટે કરીએ ? સંસારમાં ભયનું નહિ, અભયનું; વેરનું નહિ, પ્રેમનું; શોકનું નહિ, હર્ષનું; કપટનું નહિ, નિષ્કપટતાનું; અશાંતિનું નહિ, શાંતિનું; ને આસુરી સંપત્તિનું નહિ, દૈવી સંપત્તિનું સામ્રાજ્ય ફેલાય એવી ઈચ્છા જ આપણે તો રાખવી જોઈએ.

ભયની વૃત્તિ પર વિજય મેળવવા માટે ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતા ને સર્વસમર્થતાનો વારંવારનો વિચાર ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે એ વાત અગાઉ કહી દીધી છે. ઈશ્વર સર્વવ્યાપક છે એવું જાણ્યા પછી કોઈનો પણ ભય શા માટે રહે ? ઈશ્વર સર્વત્ર છે ને સૌમાં છે, એમના વિના સંસારના પ્રેરક-નિયામક બીજા કોઈ જ નથી, પછી કોઈનોય ભય રાખવાનું કારણ ક્યાં છે ? ઉપનિષદ એ જ અર્થમાં કહ્યું છે કે, 'દ્વિતી યાદૈ ભયં ભવતિ' ભેદભાવમાંથી, દ્વૈતની ભાવનામાંથી જ ભય જન્મે છે; ઈશ્વરના દર્શનમાંથી નહિ. પ્રહ્ લાદ બધે ઈશ્વરને જોતા એથી નિર્ભય હતા. મીરાંનું પણ એવું જ હતું. સાચા જ્ઞાની કે ભક્તના સંબંધમાં એવું જ સમજવાનું છે. ઈશ્વર સર્વવ્યાપક છે તેમ સર્વસમર્થ પણ છે એવું જણાઈ જાય તો બધી જાતની ચિંતા, વ્યથા તથા ભીતિનો અંત આવે. સર્વસમર્થ ઈશ્વરનું શરણ લેવાથી ને સ્મરણ કરવાથી બધાં જ વિધ્નો દૂર થઈ જશે ને જીવન સલામત તેમજ ઉજ્જવળ બનશે એવી શ્રદ્ધાનો ઉદય થતાં અને એ બળવાન બનતાં માનવ નિશ્ચિત અને નિર્ભય બને છે. સાથેસાથે, આત્મસ્વરૂપના વિચારથી પણ નિર્ભયતા કેળવી શકાય છે. આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન-મનન કરનાર જાણે છે કે પોતે શુદ્ધ, બુદ્ધ, આત્મા છે, રાગદ્વેષ, કામક્રોધ તથા ભયાદિથી મુક્ત છે. આત્મજ્ઞાનની એવી વિચારણાથી આત્મભાવ દ્રઢ બનતાં માણસ નિર્ભય બને છે. એવી રીતે ભક્તિભાવને વધારીને તથા આત્મજ્ઞાનનો આધાર લઈને બંને રીતે ભયની વૃત્તિમાંથી મુક્તિ મેળવી શકાય છે.

તાજેતરમાં થઈ ગયેલા મંગતરામ એક વાર કાશ્મીરના પર્વતોની એક ગુફામાં રહેલા. એક દિવસ રાતે પોતાના નિત્યનિયમ પ્રમાણે સેવક બનારસીદાસને રાતે એક વાગે ઉઠાડ્યા ને જ્ઞાનસ કરીને પોતે જ લખાવે તે લખવા કહ્યું.

બનારસીદાસ રોજ તો લખવા મંડી જતા, પરંતુ એ દિવસે એમની હિંમત ના ચાલી, કારણ કે ગુફાના દ્વાર પાસેથી વાઘનો અવાજ આવતો'તો !

એમણે મહાત્મા મંગતરામને પોતાનો ભય કહી બતાવ્યો. મંગતરામ હસીને બોલ્યા : 'હજુ તને ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતામાં ને રક્ષકતામાં વિશ્વાસ નથી ?'

ઊભા થઈને દ્વાર પાસે એ પહોંચ્યા ને વાઘના શરીરે હાથ ફેરવતા બોલ્યા : 'બેટા, હવે ચાલ્યો જા. બનારસી ડરે છે. એનો પ્રેમ અને વૈરાગ્ય હજુ કાચો છે.'

આજ્ઞાંકિત સેવકની જેમ વાઘ જતો રહ્યો એટલે એ અંદર આવ્યા. બનારસીદાસ તો એ જોઈને આભા જ બની ગયા. મંગતરામની મહાન શક્તિના અનુભવથી એમને માટેનો આદરભાવ વધી પડ્યો.

ઈશ્વરની મંગલમયતામાં વિશ્વાસ થવાથી પણ અભયની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પછી ભૂત કે ભાવિ કશાનો ભય નથી રહેતો, ગ્રહ કે નક્ષત્રનો પણ નહિ. માણસ જાણે છે કે ઈશ્વર મંગલમય હોવાથી એણે જે કર્યું છે, એ જે કરે છે ને કરશે તે પણ મંગલને માટે જ હતું, છે ને હશે. એટલે એ સંબંધી ભીતિ રાખવાનું કે દુઃખી થવાનું કોઈ જ કારણ નથી. કેટલાક ભયો કલ્પિત અથવા માની લીધેલા હોય છે, ને કેટલાક વાસ્તવિક

અથવા કારણયુક્ત. માની લીધેલા, વજૂદ વગરના, ભયોમાંથી છૂટવાનું અશક્ય થઈ પડે છે. ઈશ્વરકૃપા ને મજબૂત મનોબળ હોય તો જ એમાંથી છૂટી શકાય છે, બાકી કારણયુક્ત નાનામોટા ભયો, એમના ઉપાયો અજમાવીને, દૂર કરી શકાય છે. એકદમ અભયની અવસ્થામાં કદાચ ના રહી શકાય તો પણ વધારેમાં વધારે અભયની અવસ્થામાં તો જીવી જ શકાય છે. એવી રીતે જિવાય તો પણ ઓછું નથી.

* * *

૪૦. એકતાની આવશ્યકતા

રાષ્ટ્રીય એકતાનાં પરિબળોને પરિપુષ્ટ કરવાનું કાર્ય અત્યંત આવશ્યક અને આશીર્વાદરૂપ છે એમાં શંકા નથી. લાંબા વખતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ પછી દેશના નેતાઓનું અને એ નેતાઓના શિરમુકુટસમા મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનનું સ્વાતંત્ર્યનું સ્વપ્ન ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સિદ્ધ થયું ત્યારે દેશને-અલબત્ત શેષ રહેલ દેશને-અખંડ, અવિભાજ્ય અથવા એક રાખવાની પ્રક્રિયા પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે જ ધ્યાન ગયું. સરદાર પટેલે એ પ્રક્રિયા એમની દીર્ઘદૃષ્ટિ તથા અસાધારણ કુનેહથી પાર પાડી. એ સૌને પરિણામે દેશની આગળ એકત્વના મંગલમય મંત્રનું ગુંજન થયું. એ મધુર ગૌરવાન્વિત ગુંજન હજુ શાંત થયું ના થયું ત્યાં તો વિભાજનના નવાં પરિબળો કામ કરવા માંડ્યાં. એમનો સ્વાંગ નવો છતાં પ્રાણ પુરાતન હતો. દેશમાં એકતાને બદલે અનેકતાના ખ્યાલો પ્રચલિત થવા લાગ્યા. એ અવસ્થામાં રાષ્ટ્રના હિતચિંતકોને રાષ્ટ્રીય એકતાની ચિંતા થઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. એનું જ પરિણામ છે કે દેશમાં ભેદભાવયુક્ત માનસની સાથેસાથે, અભેદનિષ્ઠ, એકત્રિત કરવા માગનારા, સંગઠનપ્રિય પરિબળોનું આજે ઠેરઠેર દર્શન થાય છે અને એ પરિબળો પોતાની રીતે કાર્ય કરી રહ્યાં છે. ગાંધી શતાબ્દીના સુઅવસર પર એ કીમતી લોકોપકારક કાર્ય પ્રત્યે જેટલું પણ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે એટલું ઓછું છે. અને એ કાર્ય પ્રત્યે જેટલો પણ રસ કેળવવામાં આવે એટલો ઉપયોગી છે. ગાંધીજી આજીવન દેશને એક કરવા, એક રાખવા, અને સુદ્રઢ બનાવવા મથ્યા હતા. એવા મહાપુરુષના શતાબ્દી સમયે એમના એ પ્રિય જીવનકાર્યમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે એ આવશ્યક છે.

રાષ્ટ્રીય એકતામાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિની સમજ ખૂબ જ મહત્વનો, મહામૂલ્યવાન ભાગ ભજવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રાતઃસ્મરણીય મહાપુરુષોએ સંગચ્છદ્વં સં વો મનાંસિ જાનતામ્ । સૌ સાથે મળીને આગળ વધો, વિકાસ કરો, સૌ સાથે મળીને એક સ્વરે બોલવાની ટેવ પાડો, અને સર્વેના મન એક પ્રકારની ભાવનાથી ભરપૂર બનો, એકમેકનાં સુખદુઃખનો અનુભવ કરો, એવો આદેશ આપીને એકતાનો સંદેશ જ પૂરો પાડ્યો છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાને એકલપેટા, સ્વાર્થી થવાની શિક્ષા આપવાને બદલે સૌના હિતમાં પોતાનું હિત સમજવાની, બીજાના સેવાકાર્યમાં પોતાની સમગ્ર શક્તિ અને સંપત્તિ સાથે પ્રેમપૂર્વક લાગી જવાની ને બીજાને માટે ફના થવાની પ્રેરણા પહોંચાડી છે. ઉપનિષદના શાંતિપાઠમાં એના પ્રતિધ્વનિ પડે છે. ઐં સહનાવવતુ સહનૌભુનક્તુ જેવા પ્રતિધ્વનિ ભેદમાં નહિ પરંતુ અભેદમાં, સ્વાર્થમાં નહિ પરંતુ નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિમાં, વેરમાં નહિ પરંતુ પ્રેમમાં, વિભાજનમાં નહિ પરંતુ એકીકરણમાં પ્રવેશવાનો પ્રકાશ પૂરો પાડે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ-સાહિત્યમાં એવા અનેક અસાધારણ મંત્રો છે. પરંતુ મંત્રો જ્યાં સુધી મંત્રો જ રહે, ગ્રંથો પૂરતા જ સીમિત બને, પારાયણ કે રટણનો વિષય બને, ને જીવનમાં અમલી બનીને નવજીવનનો સંચાર ના કરે ત્યાં સુધી જરૂરી લાભ ભાગ્યે જ થઈ શકે. પ્રજાની દૃષ્ટિ આગળ એ મંગલમય મંત્રોને લાવવાની ને એને અનુપ્રાણિત કરવાની આવશ્યકતા છે. પ્રજા એમાંથી પ્રેરણાની પ્રાપ્તિ કરે તો રાષ્ટ્રીય એકતામાં અગત્યનો ફાળો મળી શકે. એ મંત્રોને વધારે ને વધારે પ્રચલિત કરવાની જરૂર છે. એ કાર્યમાં સંતો, ધર્માચાર્યો, પંડિતો ને વિદ્વાનો કીમતી સહયોગ આપી શકે. એકતા ઉપરથી નથી આવતી, કોઈના પર લાદી નથી શકાતી, ભય,

પ્રલોભન કે દબાણથી નથી જળવાતી. એને માટે સમજપૂર્વકની સદ્ ભાવનાની આવશ્યકતા હોય છે. શાસ્ત્રાધ્યયન અથવા સંસ્કૃતિના મંગલમય મંત્રોનો પ્રસાર એ આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરવાનું મહત્વનું કામ કરી શકે.

બીજું મહત્વનું કાર્ય રાજપુરુષોએ કરવાનું છે. એમણે પોતાના જીવનને રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય હિતની ભાવનાના પ્રતીકરૂપ બનાવતાં શીખવાનું છે. અધિકાર, પ્રતિષ્ઠા તથા સત્તાને માટે અંદર અંદર લડવાને બદલે એમણે નિષ્કામ સેવાના ને રાષ્ટ્રપ્રેમના પ્રતીક બનવું રહેશે. ત્યારે જ તે પ્રજાને માટે એક પ્રેરક બની શકશે. સાહિત્યકારો, વર્તમાનપત્રોના સંચાલકો, કેળવણીકારો ને કેળવણીની સંસ્થાઓની જવાબદારી પણ એ દિશામાં મોટી છે. રાષ્ટ્રીય ગૌરવ, સ્નેહ ને સેવાવૃત્તિના પાઠો શીખવીને યુવાન પેઢીમાં એ ઘણું ઉપયોગી સેવાકાર્ય કરી શકે. ધનિકોએ પણ એમાં મદદરૂપ થવા આગળ આવવાનું છે. સમાજનાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં એ ભાવનાના પુનિત પ્રવાહને વહેતો કરવાનો છે. એવી રીતે બધે મોરચે કાર્ય થાય તો વાતાવરણ સંવાદી બને. વિભાજનવાદી, અલગતામાં માનનારી વૃત્તિઓનું વિસર્જન થાય, એમનો સંયુક્ત વિરોધ સ્વાભાવિક બની જાય, અને દેશ પ્રગતિ તથા પ્રશાંતિના પથ પર નિરંતર પ્રયાણ કરતો રહે. ગાંધી શતાબ્દી દરમિયાન અને એ પછી એવી પ્રવૃત્તિ કરવાનો ખ્યાલ રાખીએ અને એ માટેનો સમુચિત સામુદાયિક કાર્યક્રમ બનાવીએ તો ઘણો લાભ થાય. આજે ચારે તરફ જે અંધકાર દેખાય છે એ ગાઢ અંધકારના ઓળાઓ અદ્રશ્ય થાય ને સૌની શક્તિ રચનાત્મક કાર્યમાં વપરાતી થાય. ભંજનાત્મક નહીં પરંતુ મંડનાત્મક, બાધક નહીં પરંતુ સાધક વૃત્તિઓ વધતી જાય અને વિજયી થાય. એના વિના આપણને સાંપડેલી સ્વતંત્રતા સર્વોપયોગી નહિ બને, સફળ કે સાર્થક નહિ ઠરે, ને સ્વાર્થ, સંકુચિતતા, શોષણ, કુસંપ કે ક્લેશથી મુક્ત નહિ કરે. ઈશ્વર આપણને એ માટેની સદ્ ભાવના તથા સદ્ બુદ્ધિથી સંપન્ન બનાવો અને રાષ્ટ્રનું ઉત્તરોત્તર અભ્યુત્થાન કરો એવું ઈચ્છીશું.

૦૦૦

આપણા દેશની આઝાદી પછી આપણે ત્યાં ભાવાત્મક એકતાની વાતો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં થવા માંડી છે એ આવકારદાયક છે. પ્રજા પોતાની એકતા વિશે વિચારતી ને વાતો કરતી થાય એ અત્યંત આવશ્યક છે. અલબત્ત એ વાતો કેવળ વાતો રહેવાને બદલે જીવનવ્યવહારમાં મૂર્તિમંત બને એ ઈચ્છવાયોગ્ય છે.

ભાવાત્મક એકતાના સંદેશને ભારતના અતીતકાળના પ્રાતઃસ્મરણીય મહાપુરુષોએ ધાર્મિક વિધિવિધાનો સાથે સાંકળી લીધો છે. કેટલીક ધાર્મિક પ્રથાઓમાં પણ એનો પડઘો પડે છે. એ વિધિવિધાનો ને પ્રથાઓને પરંપરાગત કે રૂઢ રીતે કરવાને બદલે એમનું વિવેકપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો એ સંદેશને સમજીને જીવનમાં આત્મસાત્ કરી શકાય. પરંતુ આપણી મોટા ભાગની ધાર્મિક પ્રથાઓ વિવેકરહિત ને મૃતપ્રાય બની ગઈ છે.

એવી એક સુંદર પરંપરાગત પ્રથા વિશે વાત કરું :

આપણે ત્યાં લાંબા સમયથી એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે ગંગાના પવિત્ર પાણીને રામેશ્વર સુધી લઈ જઈને ત્યાંના સુપ્રસિદ્ધ શિવમંદિરના લિંગ પર ચઢાવવામાં આવે તો માનવની મુક્તિ થાય છે. દર વરસે

કેટલાય ભાવિક ભક્તો ગંગાજલ લઈને દક્ષિણની યાત્રા કરે છે ને રામેશ્વરના લિંગ પર એને ચઢાવીને કૃતકૃત્યતાનો અનુભવ કરે છે. આજના કેટલાક સુશિક્ષિતોને એ પ્રથા હાસ્યાસ્પદ અથવા અવિશ્વાસના નમૂનારૂપ લાગે છે. એમાં એમનો દોષ પણ નથી. છતાં પણ એની પાછળ જે જીવનવિકાસની ભવ્ય દૃષ્ટિ છે એનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

ગંગા હિમાલયની પ્રશાંત પર્વતમાળામાંથી પ્રકટીને આગળ વધે છે. ભાવિક ભક્તો એનું પવિત્ર પાણી લેવા માટે હિમાલયના ગંગોત્રી ધામમાં કે હરદ્વાર, હષીકેશ જેવાં સ્થાનમાં જતા. કોઈ કાશીની યાત્રા કરતા. એ યાત્રા દ્વારા દેશના એક દૂર-સુદૂરના પ્રદેશનો એમનો પરિચય થતો. યાતાયાતનાં સાધનોની અછત હતી ત્યારે એ ગંગાજલ લઈને પ્રવાસીઓ પગપાળા આગળ વધતા. દેશના વિભિન્ન પ્રદેશોમાંથી પસાર થઈને એ લાંબે વખતે રામેશ્વર પહોંચતા. એ દરમિયાન જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વસતા પ્રતાપી પરમાત્માપ્રેમી સંતપુરુષોના દર્શન-સમાગમનો એમને લાભ મળતો. એમની પાસેથી એમના અસાધારણ અનુભવવાળી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વાતોનું શ્રવણ કરવાનો સુ-અવસર સાંપડતો, અને એમના ઉપદેશાનુસાર ચાલવાનું બળ મળતું. યાત્રાના દિવસોમાં ઘરથી ને કુટુંબીજનોથી છૂટા પડેલા યાત્રીઓને એ સૌની મમતા કે આસક્તિ ઘટાડવાની કે ઓગાળી નાખવાની તક મળતી. એ વધારે ને વધારે ઈશ્વરપરાયણ, ઉજ્જવળ, પવિત્ર ને સંયમી બનાવનારા નિયમોનું પાલન કરતો. એને લીધે એના આત્મબળની અભિવૃદ્ધિ થતી.

એ ઉપરાંત, દેશના વિવિધ વિભાગોને વિલોકીને એ વિચારતો કે પૃથક્ પૃથક્ પ્રદેશોમાં ભાષા જુદી છે, પહેરવેશ જુદા છે, રીતરિવાજ પણ જુદા છે, પરંતુ દિલ એક છે, સંસ્કૃતિ સરખી છે. એકસરખાં ધર્મશાસ્ત્રો ને કર્મકાંડની પરિપાટી બધે જ ઐતિહાસિક રીતે એક છે. એ અનુભવને લીધે એ સમસ્ત દેશની પ્રજા સાથે આત્મીયતાનો અનુભવ કરી શકતો ને એ પ્રજાને માટે જીવનનું સમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કરતો. એવી રીતે હિમાલયના પવિત્ર ઉત્તરીય પ્રદેશમાંથી એ દક્ષિણમાં રામેશ્વર પહોંચતો ત્યાં સુધીમાં એની કાયાપલટ થઈ જતી. એના સ્વભાવનું રૂપાંતર ને વૃત્તિઓનું વિશુદ્ધિકરણ થતું. એટલે ગંગાનું પાણી રામેશ્વરમાં ભગવાન શંકરને ચઢાવતી વખતે એની મુક્તિ જરૂર થતી. એ મુક્તિ મોહમાંથી, સંકુચિતતામાંથી, સ્વાર્થભાવમાંથી, દોષોમાંથી અને અજ્ઞાનમાંથી થનારી મુક્તિ હતી. એ વિશે કોઈ સંદેહ નથી. ભક્તના પ્રાણમાં પરમાત્માનો પ્રેમ પરાકાષ્ટાએ પહોંચતા એને પરમાત્મદર્શનનો પરમ લાભ પણ મળી રહેતો.

એવી રીતે વિચારીએ તો એ સુંદર પરંપરાગત પ્રથાની પાછળ રહેલી જીવનશુદ્ધિની ને રાષ્ટ્રીય ભાવાત્મક એકતાની ભાવનાનું સ્પષ્ટ દર્શન થઈ રહે છે. આજે પણ એ પ્રથાનો આધાર લઈને કેટલાય પ્રવાસીઓ કે ભાવિક ભક્તો ઉત્તરમાંથી ગંગાજલ લઈને દક્ષિણમાં જતા હશે. એ સૌ એ પ્રથાની પાછળની આ સુંદર ભાવનાને સમજે અને અનુસરે તો ? એ પ્રથા એમને પોતાને ને બીજાને માટે કેટલી બધી આશીર્વાદરૂપ બની જાય ? પ્રથા કેવળ પ્રથા રહેવાને બદલે જીવનપયોગી સુંદર સાધના થાય.

રાષ્ટ્રીય એકતાની સિદ્ધિ તથા સુદ્રઢતામાં ધર્મનો ફાળો ઘણો મહત્વનો છે. પ્રત્યેક સુસંસ્કૃત ધર્મ સાચા અર્થમાં માનવીની મૂળભૂત આત્મિક અલૌકિકતામાં અને એના ઉપર આધારિત એકતામાં માને છે. વેદ પણ ઉદ્ બોધે છે કે, 'હે માનવો, તમે અમૃતના પુત્રો છો.' ધર્મની પુરસ્કૃત, સુસંસ્કૃત દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક માનવ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ છે, સત્ય-શિવ ને સુંદર પ્રેમનિધિ પરમાત્માનો પાવન પ્રકાશ

એની અંદર પથરાયલો છે. શરીરોનાં કલેવર બહારથી જુદાં જુદાં રૂપરંગવાળા છતાં પણ પંચમહાભૂતનાં અને એમની અંદર આવૃત્ત થયેલી આત્માની આભા એક જ છે. માનવોમાં જ નહિ, સમસ્ત ભૂતોમાં પરમાત્માનો પરમ પ્રકાશ પથરાયલો છે. એ સનાતન સત્યનો નિર્દેશ કરીને શાસ્ત્રોએ ઉપદેશ્યું છે કે આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ । સર્વે જીવોને પોતાના આત્મા જેવા જાણવા. સૌ પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, સમભાવ સેવવો ને સૌની સેવા કરવા તૈયાર રહેવું. ભેદભાવોની માનસિક નિવૃત્તિ કરીને આત્મિક અભેદભાવમાં પ્રતિષ્ઠિત થવાની કૌશિશ કરવી ને માનવ માનવ વચ્ચેના ને સમાજમાં બીજે દેખાતા ભેદભાવોને તિલાંજલિ આપવા માટે તૈયાર રહેવું ને એને માટેના સમ્યક પ્રામાણિક સમજપૂર્વકના પુરૂષાર્થનો આધાર લેવો.

પ્રેમભાવનાની પરિધિને વિસ્તારીને વિરાટ વિશ્વ સાથે પહોંચાડવાનો ને વિશ્વનાં સઘળાં પ્રાણીઓ સાથે આત્મીયતા અનુભવવાનો સ્વર્ણસંદેશ ધર્મે પૂરો પાડ્યો છે. અને એના અનુસંધાનમાં જ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ નો નિનાદ વહેતો કર્યો છે. એ નિનાદને સાચા અર્થમાં સાંભળવાની શક્તિથી માનવ સંપન્ન બને તો એ એક આદર્શ માનવ બને. પોતાની સેવા કરવાને બદલે બીજાની સેવામાં પણ સહાયક બને: ને સૌ ધર્મો પ્રત્યે સ્વાભાવિક સ્નેહ, સદ્ ભાવ ને સમદર્શીતાને ધારણ કરીને ધર્મને નામે તે માટે બીજાની સાથે લડે કે ઝઘડે નહિ ને કોઈયે પ્રકારની કટુતા પેદા ના કરે. એ અક્ષમતાવાદી નહિ પરંતુ સમુચ્ચયવાદી, સમન્વયાત્મક, સર્વહિતકારી માનસ કેળવતો રહે.

ગાંધીજીના વિરાટ જીવનમાં આપણને એ સત્યનું દર્શન થાય છે. સત્યની એ શક્તિની અસર એટલી બધી બળવાન બનેલી કે એમના અસાધારણ પ્રભાવ તળે દેશવાસીઓ એકતાના શાંતિમય સંવાદી સૂત્રે બંધાયેલા. ઉત્તરથી દક્ષિણ ને પૂર્વથી પશ્ચિમમાં સંપ, સેવા, સ્નેહ ને સ્વાર્પણના મધુર મંત્રો ગૂંજી રહેલા. એ ગૂંજન ધીમે ધીમે બંધ પડ્યું છે. એમના જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈને આપણે એ મંત્રગૂંજન પુનઃ શરૂ કરવાનું છે, અને એકતાની સ્થાપના, સુસ્થિરતા ને સુરક્ષા માટે બનતું બધું જ કરી છૂટવાનું છે.

* * *

૪૧. ભાવાત્મક એકતામંત્ર

ભાવાત્મક એકતાની વાતો આજે જોરશોરથી કરવામાં આવે છે. અને કેટલાક માણસો એનો પ્રચાર પણ કરી રહ્યા છે, એ ખરેખર આનંદદાયક છે. એવે વખતે પ્રાચીન ભારતમાં ભાવાત્મક એકતાને કેટલું બધું મહત્વ અપાતું, અને એને માટે રોજિંદા જીવનમાં કેવા ઉચ્ચ પ્રકારના ચોક્કસ શિક્ષામંત્રોને વણી લેવામાં આવેલા, એના તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરું તો તે અસ્થાને નહિ લેખાય.

ભારતના પ્રાતઃ સ્મરણીય ઋષિવરોએ જીવનવ્યવહારની એવી ઉત્તમ પદ્ધતિ નક્કી કરી હતી કે જેને પરિણામે પ્રભાતના પ્રથમ પ્રહરમાં જ સમસ્ત દેશ સાથેની અંતરંગ એકતાનો ખ્યાલ આવી જાય અને અનુભવ થાય. એમાં મદદ મળે એટલા માટે એમણે સ્નાન કરતી વખતે બોલવાનો એક શ્લોક તૈયાર કરી દીધો. એ શ્લોક કેટલો બધો સાદો, સરળ છતાં સરસ અને સારગર્ભિત છે. આ રહ્યો એ શ્લોક :

ગંગે ચ યમુને ચૈવ ગોદાવરિ સરસ્વતી ।

નર્મદે સિંધુ કાવેરી જલેઽસ્મિન્ સન્નિધિં કુરુ ॥

‘હે ગંગા, હે યમુના, ગોદાવરી સરસ્વતી ! હે નર્મદા, સિંધુ તથા કાવેરી ! આ પાણીમાં તમે વાસ કરો.’ ઉપરથી જોતાં તો આ શ્લોક અને એનો અર્થ અત્યંત સીધો અને સાધારણ લાગે છે, પરંતુ જરા સૂક્ષ્મતાથી અથવા અંદરખાનેથી વિચારીએ તો એવું નહિ લાગે. એથી ઊલટું, એના અલૌકિક આત્માની પ્રતીતિ થશે. સ્નાન કરતાં પહેલાં પોતાની પાસે પડેલા પાણીને નજર સમક્ષ રાખીને એ શ્લોક બોલવાનો હોય છે. એ શ્લોક દ્વારા બધી નદીઓને સ્નાન કરવા માટે તૈયાર કરેલા પાણીમાં વાસ કરવાનું કહેવામાં આવે છે.

એમાં શો મર્મ સમાયેલો છે તે જાણો છો ? સિંધુ નદી હિમાલયના તુષારાચ્છાદિત ઉત્તર પ્રદેશમાંથી પ્રકટ થઈને ઉત્તરીય પ્રદેશમાં જ વહ્યા કરે છે. ગંગા અને યમુના પણ આવિર્ભાવ પામે છે તો હિમાલયમાંથી જ, પરંતુ એમના પ્રસાર થવાના પ્રદેશો જુદા છે. સરસ્વતી જેમ બદરીનાથમાં તેમ ગુજરાતના સિદ્ધપુર ક્ષેત્રમાં પણ વહે છે. નર્મદા મધ્ય પ્રદેશ અને ગુજરાત એટલે કે ભારતના કટિ પ્રદેશમાં થઈને પસાર થાય છે, ગોદાવરી મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્રમાં વહ્યા કરે છે, ને કાવેરી દક્ષિણના સુંદર પ્રદેશને પોતાનું ક્રીડાસ્થાન કરતી આગળ વધે છે. એ સરિતાઓનું સ્મરણ કરવાથી આખા દેશનું સ્મરણ થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ સમસ્ત દેશ એક છે, એની સંસ્કૃતિ એક, અભિન્ન અથવા અવિભાજ્ય છે, એવું ભાન થાય છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા ચાર વિભાગો ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કે વ્યાવહારિક સગવડને ખાતર કરવામાં આવ્યા હોય તે ભલે, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે દેશ ચાર છે કે ચાર વિભાગોમાં વહેંચાયેલો છે. ના, દેશ તો એક જ છે અને એક જ રહેશે.

ભારત અનેક ભાષાઓનો દેશ છે. એની પ્રજામાં પૃથક્ પૃથક્ રિવાજો, પરંપરાઓ કે પ્રથાઓ છે. એની રુચિ, જીવનપદ્ધતિ, એની સમસ્યાઓ, અને એના પ્રશ્નોમાં પણ ભેદ છે. છતાં પણ એનું લોહી એક છે, ધ્યેય એક છે, હૃદય એક છે, અને એનો સાંસ્કૃતિક વારસો પણ એક છે. જુદી જુદી નદીઓના તટપ્રદેશ પર

અને એમની વચ્ચે વસનારી પ્રજા એક જ છે - ભારતીય. નદીઓએ એના વિભાગો નથી કર્યા, પરંતુ એને એકતાના અસાધારણ સૂત્રે સાંધવાનું કામ કર્યું છે.

સ્નાન કરતી વખતે બોલવાના એ શ્લોકમાં એવી રીતે ઊંડુ રહસ્ય રહેલું છે. એ શ્લોકને બોલતી વખતે આ બધી વસ્તુઓનું સ્મરણ થાય છે અને થવું જોઈએ. પોતાની અંતર-આંખ આગળ એ શ્લોકના શબ્દોચ્ચારના પરિણામરૂપે, સમસ્ત ભારતનું રેખાચિત્ર ઊપસી આવવું જોઈએ, અને સમસ્ત રાષ્ટ્રની સાથેની પોતાની આત્મીયતા, અંતરંગ એકતા, અથવા તો એકાત્મતાનો અનુભવ થવો જોઈએ, ભાવાત્મક એકતાનો આથી વધારે ઉત્તમ પદાર્થપાઠ બીજો કયો હોઈ શકે ! ભારતના પ્રાતઃસ્મરણીય ઋષિવરોએ ભાવાત્મક એકતાની જરા પણ બુમરાણ મચાવ્યા વગર, અત્યંત શાંતિપૂર્વક તથા સરળ ને કળાત્મક રીતે, એકતાના એ મંગલમય, મહામૂલ્યવાન મંત્રને રોજના જીવનવ્યવહારમાં એવી રીતે સ્નાન કરવાની ક્રિયા સાથે ગૂંથી લીધો હતો. ભાવાત્મક એકતાની ભાવના એ રીતે ભારતની રોજની અને પ્રાચીન ભાવના હતી. પરંતુ વખતના વીતવા સાથે, ધીરે ધીરે, પ્રજા પોતાના સાંસ્કૃતિક પ્રાણધન જેવી એ અનેરી અને આશીર્વાદરૂપ ભાવનાને ભૂલી ગઈ, એ ભાવનાના અનુવાદ પરથી હાથ ધોઈ બેઠી, અંદર ભેદભાવની દીવાલો રચીને લડવા લાગી ને નિસ્તેજ બનતી ગઈ. કેટલી બધી મૂલ્યવાન, સર્વોત્તમ, સુંદર સંસ્કૃતિ, અને એનો કેવો ધોર અનાદર.

એટલા માટે તો આજે ભાવાત્મક એકતાના પાઠો ફરી શીખવવા પડે છે. મારો ઉદ્દેશ એની વિશેષ ચર્ચાવિચારણા કરવાનો નથી, મારો કહેવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો એટલો જ છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિના આ રહસ્યમય મંત્રનો અને એને પ્રકટ કરનાર શ્લોકનો લાભ લઈને સ્નાન કરતી વખતે તમે સ્નાનની સાધારણ લાગતી ક્રિયાને અસાધારણ સાધનામય કરી શકો છો. એમ કરશો તો સ્નાનાગાર તમારે માટે મહાન પાઠશાળા બની રહેશે. સ્નાન કરવાની ક્રિયા તમને અજબ આનંદ આપશે. એ ક્રિયા કેવળ શરીરની શુદ્ધિ માટેની જડ ક્રિયા જ નહિ રહે, પરંતુ મન અથવા અંતરને ઉદાત્ત કરનારી તેમજ નવા ભાવે ભરનારી ચિન્મય પ્રક્રિયા બની રહેશે. દેશની સાથેની ભાવાત્મક એકતાની સાથે સાથે, જો તમે જીવનશુદ્ધિના સાધક પણ હશો તો, જુદી જુદી સરિતામાં ભાવાત્મક સ્નાન કરીને જીવનની વિશુદ્ધિની પ્રેરણા પણ મેળવી શકશો. અને સમસ્ત દેશની સાથે એકતાનો અનુભવ કર્યા પછી કાંઈ નિષ્ક્રિય બનીને બેસી રહેશો કે ? એ દેશને બેઠો કરવા ને બળવાન બનાવવા તમારાથી બનતું બધું જ કરી છૂટશો. નિષ્કામ કર્મયોગ એમાંથી આપોઆપ ફલિત થશે.

* * *

૪૨. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ ।
 દેવકીપરમાનન્દં કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ ગુરૂમ્ ॥

આ શ્લોકમાં ભગવાન કૃષ્ણને વંદના કરતાં 'જગદ્ ગુરૂ' કહેવામાં આવ્યા છે. એમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી, પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના લોકોપકારી વ્યક્તિત્વને આપવામાં આવેલી સાચી, અનુરાગભરી અંતઃકરણપૂર્વકની અંજલિ છે. એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ખરા અર્થમાં જગદ્ ગુરૂ છે. એમનો પ્રભાવ કેવળ ભારતવર્ષ પૂરતો મર્યાદિત નથી રહ્યો, ભારતની બહાર આખી દુનિયામાં એમના સદ્ગુણોની સુવાસ પ્રસરી ચૂકી છે. સંસારના સઘળા સુસંસ્કૃત દેશોમાં એમની અમૃતવાણી જેવી ગીતાનું અધ્યયન થાય છે. લોકો એમાંથી પ્રેરણા ને પ્રકાશ મેળવે છે. ભારતના જ નહિ, પરંતુ ભારતની બહારના વિદ્વાનો ને પંડિતોએ એની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. એમને એમાંથી જીવનવિકાસની સર્વોત્તમ સામગ્રી સાંપડી છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં શ્રીકૃષ્ણને અપાયેલી જગદ્ ગુરૂની અંજલિ સાચી ઠરે છે.

કુરૂક્ષેત્રના મેદાનમાં, અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને, એમણે વહાવેલી ભગવદ્ ગીતાની ગંગા વરસોથી જનતાનું કલ્યાણ કરી રહી છે, અને કલ્યાણ કરતી રહેશે. એ ગીતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જીવનના સાર અથવા પ્રતિબિંબરૂપ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતાના જ્ઞાનની, સિદ્ધાંતો કે આદર્શોની મૂર્તિરૂપ હતા. અને જે જાતનું જીવન એ જીવતા તેની જ પ્રતિચ્છબી એમણે એમાં પાડી બતાવી છે. ગીતામાં જે ધર્મનો ઉપદેશ અપાયો છે તે ધર્મ કોઈ મંદિર, મસ્જિદ કે ગિરજાઘરનો ધર્મ નથી. શાસ્ત્રોનું શુષ્ક અધ્યયન, કર્મકાંડ યા બહારનાં પૂજાપાઠ પણ નથી; ધર, કુટુંબ, ફરજનો બહારનો ત્યાગ પણ નથી. નામ-વેશનો પલટો પણ નહિ. એ ધર્મ તો માનવમનને સર્વ પ્રકારની મલિનતામાંથી મુક્ત કરી સાત્વિક કરવાની શિક્ષા આપે છે; ફરજના પાલનનો પાઠ પૂરો પાડે છે, સંસારમાં વસવા છતાં એથી અલિપ્ત રહી, આત્માને કમળદળની પેઠે રાખવાનો સંદેશ આપે છે; દ્વંદ્વોથી પર થઈને, નમ્રતાની મૂર્તિ બની, ઈશ્વરપરાયણ બનવાની પ્રેરણા પહોંચાડે છે અને પોતાની પાસે જે કાંઈ છે તેનો ઉપયોગ પોતાના જ સુખભોગને માટે કરવાને બદલે બીજાને સુખશાંતિ આપવામાં એનો વિનિયોગ કરવાનો મંત્ર શીખવાડે છે. એનું મુખ્ય લક્ષ્ય માનવના પોતાના અંદરના પરિવર્તન અને અંદરના વિકાસ તરફ છે. એ ધર્મ કાચમને માટે બધાંને કામનો હોવાથી શાશ્વત રહેશે, અને તેના સંદેશવાહક શ્રીકૃષ્ણ પણ જગદ્ ગુરૂ તરીકે અમર રહેશે.

શ્રીકૃષ્ણની અસર

લોકોત્તર મહાપુરૂષો બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રકારના મહાપુરૂષો પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન પ્રજા પર પોતાની અસર પાડે છે; પરંતુ એમના મરણ પછી એ અસર ઘટતી જાય છે અથવા એકદમ અદ્રશ્ય થાય છે. પ્રજા એમને ઇતિહાસના અધ્યયન પૂરતી અથવા જયંતીઓ કે ઉત્સવો પૂરતી યાદ કરે છે એટલું જ. જ્યારે બીજી જાતના મહાપુરૂષો એમની જીવનલીલા સંકેલાયા પછી પણ, પ્રજા પર પોતાનો પ્રભાવ પાડતા રહે છે, પ્રકાશ પાથરતા રહે છે ને પ્રજાના પથપ્રદર્શક બને છે. એ દેશ તથા કાળના બંધનથી પર હોય છે. એ કોઈ એક જ કાળના નથી હોતા પણ સર્વકાલીન હોય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં એવું જ છે. પોતાના

જીવનકાળ પછી પણ પ્રજા પર પડેલી એમની અસર અસાધારણ અને અદ્ ભૂત છે. એમને થયે વરસો વીતી ગયાં છે તો પણ, એમનો પ્રભાવ લેશ પણ ઓછો નથી થયો. પ્રજાના પ્રાણમાં એ એવા તો વણાઈ ગયા છે કે વાત નહિ. એમને અલગ નથી કરી શકાયા તેમ એમના જીવનકાળ પછી આટલાં બધાં વરસોમાં ભક્તો ને કવિઓએ એમના પર કેટલાં બધાં પદો લખ્યાં છે, એમને અંજલિ આપતાં કેટલાં સ્તવનો કર્યાં છે, કેટલાં મંદિરો રચ્યાં છે, અને લોકોના મનમાં એમની કેટલી બધી પ્રેમપ્રતિષ્ઠા થઈ છે, એના તાગ કોણ કાઢી શકે તેમ છે ? કેટલાક ભક્તો, સાધકો, યોગીઓ ને જ્ઞાનીઓએ એમનામાંથી પ્રેરણા મેળવી છે અને એમનો આશ્રય લઈને કેટકેટલા નાનામોટા અર્જુનો જીવનના જટિલ સંગ્રામમાં, સંકટોની વચ્ચે પણ, સ્મિત સાથે સફળતાપૂર્વક ઝઝૂમી શક્યા છે, એનો અથથી ઈતિ સુધીનો ઈતિહાસ તો જ્યારે આલેખાય ત્યારે ખરો; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એમનો પ્રભાવ પ્રજાજીવનમાં ઘણો પ્રબળ છે. એ આજે પણ અમર છે અને અમર રહેવા સર્જાયેલા છે.

સર્વશ્રેષ્ઠ પુરૂષ તરીકે

એક પ્રોફેસર ભાઈએ તાજેતરમાં મારી મુલાકાત લઈને મને પૂછ્યું : ' શ્રીકૃષ્ણને અવતાર તરીકે ક્યારથી બેસાડવામાં આવ્યા તે કહી શકશો ? મનુષ્ય તરીકે એમની કાંઈ કિંમત ખરી કે નહિ ?'

મેં એમને ઉત્તર આપ્યો : 'શ્રીમદ્ ભાગવતમાં અવતારોનું વિસ્તૃત વર્ણન આવે છે અને ગીતામાં પણ એનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. એમની વિશેષ શક્તિ અને એમના જીવનમાં જોવા મળતી સર્વજ્ઞતાને લીધે એમને ઈશ્વરના અવતારરૂપે માનવામાં આવ્યા હોય તે સ્વાભાવિક છે. મહર્ષિ વ્યાસે પણ એના પરથી જ એમને અંજલિ આપતાં કહ્યું છે કે, કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન સ્વયમ્ - કૃષ્ણ તો ભગવાન પોતે છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે મનુષ્ય તરીકે એમની કાંઈ કિંમત જ નથી, અથવા એ મનુષ્ય મટી ગયા હતા. શ્રીકૃષ્ણના જીવનકાળ દરમિયાન, એમને એક આદર્શ પુરૂષ તરીકે પણ માનવામાં આવેલા. મહાભારતના યુદ્ધ પછી યુધિષ્ઠિરે કરેલા રાજસૂય યજ્ઞ દરમિયાન એ જમાનાના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરૂષની પૂજા કરવાનો વિચાર રજૂ થયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ જ આપણા યુગના સર્વશ્રેષ્ઠ મહાપુરૂષ છે એવો અભિપ્રાય મહર્ષિ વ્યાસે વ્યક્ત કરેલો એવી રીતે એમનું સન્માન કરવામાં આવેલું પરંતુ એવા અપ્રતિમ સન્માન વખતે એમની દશા તો જુઓ : એ આગંતુકોનું સ્વાગત કરતા હતા. એમનામાં અહંકારનો અંશ પણ નહોતો. એમનો પ્રજાપ્રેમ, ગોપ્રેમ, એમની વીરતા, મિત્રતા, રાજનીતિની કુશળતા, નિર્મળતા અને અનાસક્તિ આદર્શ હતી.

મહર્ષિ પતંજલિએ 'યોગદર્શન'માં કહ્યું છે : 'કેટલાક માણસોને જન્મથી પણ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે' એટલે કે માણસો જન્મની સાથે જ અમુક વિશેષ શક્તિઓ લઈને આવતા હોય છે. સંત જ્ઞાનેશ્વર તથા શંકરાચાર્યની જેમ એ હકીકત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં સાચી ઠરે છે. એમનામાં જન્મથી જ સર્વજ્ઞતા તથા અસાધારણ શક્તિમત્તાનો આલેખાય થયો હતો એટલે એ નાની ઉંમરમાં પણ અનેક અદ્ ભૂત કામો કરી શક્યા. એમના એ જીવનકાર્યોનું આલેખન મહાભારત તથા ભાગવત જેવા પુરાણોમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે.

માખણ અને વાંસળીનું રહસ્ય

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ગોપીઓનું માખણ ઘણું પ્રિય હતું એ વાત ભાગવત વાંચનાર-સાંભળનાર જાણે છે. એ માખણ અને ગોપીનો આધ્યાત્મિક અર્થ સમજવા જેવો છે. ગોપીઓ મનની અસંખ્ય વૃત્તિઓ છે. એ વૃત્તિઓ જ્યારે નિર્મળ બને ત્યારે એમની અંદર પરમાત્માનો પવિત્ર પ્રેમ પ્રગટ થાય છે. એ પ્રેમ માખણ જેવો મુલાયમ ને મધુર હોય છે. એવો પ્રેમ પ્રગટે એટલે પરમાત્મા સમસ્ત સંસારનું આકર્ષણ કરનારા કૃષ્ણ દૂર નથી રહી શકતા. એ જ્યાં હોય છે ત્યાંથી ભક્તનું પ્રેમ રૂપી માખણ ખાવા માટે દોડી આવે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની માખણલીલાનો એ સાર સારી પેઠે સમજી લઈને, ભક્તે એવો પ્રેમ પેદા કરવાની અને એ પહેલાં જીવનને પવિત્ર કરવાની જરૂર છે. એટલું થશે તો માખણલીલા એના જીવનમાં પ્રત્યેક પળે થયા કરશે ને જીવન ધન્ય બનશે.

વાંસળીનું પણ એવું જ છે. વાંસળી વાંસનો ટુકડો છે પણ તે પોલો છે, એટલે એમાંથી સુમધુર સ્વર નીકળે છે. માણસને ભારે ક્રોધ કરે છે ? અભિમાન. નમ્રતાથી એ ફલકો બને છે એવી રીતે નિરાભિમાન બની આપણે ફલકા થઈશું ત્યારે ભગવાન આપણને અપનાવી લઈને પોતાના કરશે, અને એમના સુધામય સ્પર્શથી આપણા જીવનમાં જાદુ ભરશે. એ જીવનમાં એવા સુમધુર શાંતિસ્વર ઊઠશે. જે આપણને તો આનંદ આપશે જ, પરંતુ બીજાને પણ સુખ ધરશે. વાંસળીના વાદનનો એ મહિમા છે.

રાધા ને કૃષ્ણ

રાધા ને કૃષ્ણના નામે કેટલીય વાતો વહેતી થઈ છે ને કેટલીય કથાઓ કહેવાઈ ગઈ છે. એ બધાની ચર્ચામાં ઊતરવાનું આવશ્યક નથી લાગતું. અહીં તો એક જુદી જ વાતનો નિર્દેશ કરવા માગું છું કે રાધાકૃષ્ણની એ કથાઓનો મધ્યવર્તી વિચાર જો આપણે યાદ રાખીએ તો આપણે માટે એ શ્રેયસ્કર થાય તેમ છે. રાધા જીવ છે ને કૃષ્ણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શિવ છે. રાધાની પેઠે પ્રત્યેક જીવે શિવના ચિંતન-મનનમાં મશગુલ બનીને તથા પોતાનું જીવનધન શિવના ચરણે ધરી જીવન કૃતાર્થ કરવા તૈયાર થવાનું છે. જીવનની કૃતાર્થતા એમાં જ સમાયેલી છે. રાધા પ્રેમની પ્રતિમા અથવા પવિત્ર પ્રબળ પ્રેમનું પ્રતીક છે. જીવ પણ એવો પવિત્ર પ્રબળ પ્રેમ પેદા કરે તો શિવની સાથેની એકતાનો અનુભવ કરી શકે ને શિવના સંપૂર્ણ અનુગ્રહનો આસ્વાદ પામે. એ સનાતન સંદેશ એમાંથી શીખવાનો છે. જીવનની એ ધન્યતા અથવા પરમાત્મા સાથેની એકતાના અગત્યના સાધનનો સમાવેશ પણ રાધા શબ્દમાં કરવામાં આવ્યો છે. રાધાને ઊલટાવીએ તો ધારા થાય છે. ધારા એટલે ચિત્તની વૃત્તિઓની, ભાવો કે ઊર્મિઓની ધારા. સંસારના વિવિધ વિષયોમાં દિન-રાત વહેતી એ ધારાને ઊલટાવી પરમાત્માના શ્રીચરણમાં જોડી દેવાની અથવા પરમાત્માના સ્વરૂપ તરફ વહેતી કરવાની છે. રાધાના ચિત્તની સમગ્રવૃત્તિ એવી રીતે એકાગ્ર બનીને કૃષ્ણમાં કેન્દ્રિત થઈ હતી. પરમાત્માના નામ ને રૂપમાં એવી રીતે ચિત્તવૃત્તિ કેન્દ્રિત થતાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર સહજ બની શકે છે.

રામ અને કૃષ્ણનો સમન્વય

આપણે જે જમાનામાં જીવીએ છીએ તે જમાનામાં રામની જરૂર છે કે કૃષ્ણની ? અથવા તો વર્તમાન પ્રજાને રામની વધારે જરૂર છે કે કૃષ્ણની ? એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મારે એ જ કહેવાનું છે કે રામ અને કૃષ્ણ બંનેની જરૂર છે. બંનેના જીવનમાં આપણે માટે પ્રેરણાની સામગ્રીનો સ્ત્રોત ભરેલો છે. એનો સદુપયોગ કરીએ તો જીવન જ્યોતિર્મય થાય અને આદર્શ બની જાય. આપણી મોટામાં મોટી ત્રુટિ એ જ છે કે આપણે રામ

અને કૃષ્ણને ઈશ્વરના અવતાર માન્યા છે, એમનાં મંદિરો કર્યાં છે; પરંતુ એમના જીવનમાંથી પ્રકાશપ્રાપ્તિ કરી જીવનને ઉત્તરોત્તર ઊજ્જવળ કરવાનું કીમતી કામ છોડી દીધું છે.

આપણે એમની આરતી ઉતારીએ, પૂજાપ્રશસ્તિ કરીએ, જ્યંતી ઊજવીએ, એમને ભોગ ધરીએ, એમની મૂર્તિને શણગારીએ અને એના નામની જે બોલીને એમની લીલાની નાટકીય નકલ કરીએ, એટલે આપણું કામ પૂરું થયું એવું નથી સમજવાનું. એમનો આધાર લઈને આપણે આદર્શ માનવ થવા, જીવનને જીવન કરવા, અને એમના આદર્શોને આત્મસાત્ કરવા પ્રયાસ કરવાનો છે. અને એવો પ્રયાસ આપણે ન કરતા હોવાથી, અથવા કરતા હોઈએ તો અત્યંત ઓછા પ્રમાણમાં કરતા હોવાથી, રામ ને કૃષ્ણ આપણે માટે દેવતા કે ઈશ્વરાવતાર જ રહ્યા છે પણ જીવનના પ્રેરકબળ નથી બન્યા.

આપણા સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં જે સ્વાર્થ, ચડસાચડસી, કટુતા, અપ્રામાણિકતા, સત્તા તથા પદની સ્પર્ધા, લાલસા, છળકપટ વગેરે દેખાય છે તેને દૂર કરવા માટે નીતિ અને સદાચારની મૂર્તિ જેવા, દીનદુઃખી પ્રત્યે હમદર્દી ધરાવનારા, મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવવાની છે અને અન્યાય, અધર્મ, આતંક અને અત્યાચારરૂપી કૌરવદળનો સામનો કરવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જેમ કટિબદ્ધ થવાનું છે. સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સલામતી અને સમૃદ્ધિ માટે અભિશાપરૂપ તત્વોનો સામનો કરી, એમને નિર્મળ કરવા એ મહાપુરુષની જેમ જીવનભર ઝઝૂમવાનું છે. લોકહિતની એમની ભાવનાને હૃદયમાં ધારણ કરવાની છે. ઉપરાંત એમના ગીતાના સંદેશને જીવનમાં સાકાર કરવા કોશિષ કરવાની છે. એવી રીતે મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામને ગીતાગાયક અસુરવિનાશક શ્રીકૃષ્ણનો સમન્વય કરવાનો છે.

* * *

૪૩. શ્રીકૃષ્ણનું શરીરધારણ અને તિરોધાન

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે :

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥૪-૯॥

'હે અર્જુન, મારો જન્મ અને મારાં કર્મ અલૌકિક છે એવું જે તાત્વિક રીતે જાણી લે છે તે શરીરમાંથી છૂટ્યા પછી ફરીવાર જન્મવાને બદલે મારી પ્રાપ્તિ કરી લે છે'

એ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના જન્મની દિવ્યતા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરી બતાવ્યો છે. એમનો એ અંગુલિનિર્દેશ અથવા ઉલ્લેખ એમના પ્રાકટ્ય કે અવતરણનો વિચાર કરવાથી સાચો ઠરે છે. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ કોઈ પ્રાકૃત પુરુષની પેઠે નથી થયો એ વાતની યાદ દેવડાવતાં ગોપીઓએ ભાગવતના દસમા સ્કંધના એકત્રીસમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહ્યું છે કે, 'તમે કેવળ યશોદાનંદન નથી, પરંતુ સમસ્ત શરીરધારીઓના હૃદયમાં રહેનાર સાક્ષી અથવા અંતર્યામી છો. બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાને લક્ષમાં લઈને, વિશ્વની રક્ષા કરવાના એકમાત્ર હેતુથી પ્રેરાઈને તમે યદુકુળમાં પ્રકટ થયા છો.'

न खलु गोपीकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।

विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान्सात्वतां कुले ॥૦૪॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય જન્મ, પ્રાકટ્ય કે અવતરણનો ઉલ્લેખ કરતાં ભાગવતમાં શુકદેવે પરિક્ષિતને કહ્યું છે, 'હે' સર્વ પ્રકારના શુભ ગુણોથી સંપન્ન સુંદર સમય આવી પહોંચ્યો. રોહિણી નક્ષત્ર હતું. આકાશના બધા ગ્રહો, નક્ષત્રો તથા તારાઓ શાંત દેખાતા'તા. દિશાઓ પ્રસન્ન હતી. નિર્મળ આકાશમાં તારા ટમકી રહેલા. સમસ્ત સૃષ્ટિ મંગલમય લાગતી'તી. નદીઓનું નીર નિર્મળ થઈ ગયું. રાત્રીના વખતે પણ સરોવરમાં કમળ ખીલી રહેલાં. વનમાં વૃક્ષોની પંક્તિ રંગબેરંગી ફૂલોની હારથી સુશોભિત બની ઊઠેલી. શીતળ, મંદ, સુગંધીદાર વાયુ બધે સુખ આપતો વાયા કરતો'તો. સંતપુરુષોનાં મન એ વખતે એકાએક પ્રસન્નતાથી ભરાઈ ગયાં. ભગવાનના આવિર્ભાવનો અવસર આવતાં સ્વર્ગમાં દેવતાઓ વાદ્યો વગાડવા લાગ્યા. કિન્નર ને ગંધર્વ સુમધુર સ્વરમાં ગાવા લાગ્યા તથા સિદ્ધ અને ચારણ ભગવાનના મંગલમય ગુણોની સ્તુતિ કરવા માંડ્યા. વિદ્યાધારી અપ્સરાઓ સાથે નાચવા લાગી. મોટામોટા ઋષિમુની ને દેવતાઓ આનંદથી ભરાઈને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. મધ્યરાત્રિનો વખત હોવાથી ચારેતરફ અંધકારનું સામ્રાજ્ય હતું. એ વખતે પૂર્વ દિશામાં સોળે કળાયુક્ત પૂર્ણ ચંદ્રનો ઉદય થાય તેમ, સૌના હૃદયમાં બિરાજમાન ભગવાન વિષ્ણુ, દેવકીમાતાની ફૂપથી પ્રકટ થયા.

વસુદેવે કંસના કારાગારના પોતાના કામચલાઉ નિવાસસ્થાનમાં, પોતાની આગળ ઊભેલા એક અદ્ભુત બાળકનું દર્શન કર્યું. એ અલૌકિક અસાધારણ આશ્ચર્યકારક બાળકનાં નેત્ર કમળ જેવાં કોમળ ને વિશાળ હતા. એના ચાર હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા ને પદ્મ હતાં. વક્ષઃસ્થળ પર અત્યંત સુંદર સુવર્ણમયી રેખા હતી, ગળામાં કૌસ્તુભમણિ હતો. વર્ષાકાલીન વાદળ જેવા પરમ સુંદર શ્યામલ શરીર પર પીતાંબર ધારણ કરેલું. બહુમૂલ્ય વૈદ્યમણિના કિરીટ અને કુંડળની કાંતિથી સુંદર દેખાતા વાંકડિયા વાળ સૂર્યનાં કિરણની પેઠે

ચમકી રહેલા. કમર પર કંદોરો તથા બાહુ પર બાજુબંધ દેખાતા એ આભૂષણોથી અલંકૃત બાળકના અંગની શોભા એકદમ અદ્ ભૂત હતી.

વસુદેવને ખબર પડી કે મારે ત્યાં પુત્રના રૂપમાં ભગવાન પોતે જ પધાર્યા છે ત્યારે સૌથી પહેલાં તો એમના આશ્ચર્યનો પાર ના રહ્યો. પછી એ આશ્ચર્ય આનંદમાં પરિણમ્યું. એમનું રોમેરોમ પરમાનંદથી પરિભાવિત બની ગયું. શ્રીકૃષ્ણના જન્મના ઉત્સવના આનંદાતિરેકમાં એમણે એ જ વખતે બ્રાહ્મણોને દસ હજાર ગાયોનું દાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. વસુદેવને ત્યાં પરમ પુરુષ પરમાત્મા પધાર્યા છે એવી માહિતી મળતાં દેવો સર્વે પ્રકારના ભયથી મુક્ત બની ગયા. મનને સ્થિર કરીને ભગવાનના ચરણમાં મસ્તક નમાવી, બે હાથ જોડીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં.

દેવકી પણ પોતાના પુત્રમાં પુરુષોત્તમ પરમાત્માનાં સઘળાં લક્ષણો જોઈને વિસ્મય પામી. એને કંસનો ભય તો લાગ્યો જ, પરંતુ પછી પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્તુતિ કરવા માંડી.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકટ્યનો પ્રસંગ એવો અનેરો હતો. વસુદેવ તથા દેવકીના પુત્રરૂપે એ પ્રકટ થયા તેનું કારણ શું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વસુદેવ ને દેવકીની પ્રાર્થનાની પૂર્ણાહુતિ પછી એમણે કહેલાં વચનોમાંથી સહેલાઈથી મળી રહે છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પ્રાર્થનાના પ્રત્યુત્તરમાં સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું :

'સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં તમારો પ્રથમ જન્મ થયો ત્યારે તમારું નામ પશ્ચિ હતું અને વસુદેવ સુતપા નામના પ્રજાપતિ હતા. તમારા બંનેનાં હૃદય શુદ્ધ હતાં, બ્રહ્માએ તમને પ્રજોત્પત્તિ માટે આદેશ આપ્યો ત્યારે તમે બંનેએ ઈન્દ્રિયોનું દમન કરીને તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરી. વરસાદ, પવન, ઠંડી, ગરમીનાં વિવિધ કષ્ટો સહન કરતાં, તમે પ્રાણાયામની સાધના દ્વારા મનના મેલને ઘોઈ કાઢ્યા. કોઈ વાર સૂકાં પાંદડા ખાઈને તો કોઈ વાર વાયુભક્ષણ કરીને તમે સમય પસાર કરતાં. તમારું મન પણ શાંત હતું. એવી રીતે મારી કૃપાની કામનાથી તમે મારી આરાધના કરી. મારામાં મન લગાડીને એવું તીવ્ર તપ કરતાં દેવતાઓનાં બાર હજાર વરસ વીતી ગયાં. એ તપથી હું તમારા બંને પર પ્રસન્ન થયો. તમને વરદાન આપવા માટે હું તમારી સામે આ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયો. મેં તમને વરદાન માગવા કહ્યું ત્યારે તમે બંનેએ મારા જેવા પુત્રની માગણી કરી.

ત્યાં સુધી તમે વિષય ભોગોથી મુક્ત હતાં ને તમારે કોઈ સંતાન પણ ન હતું. એટલે મારી માયાથી મોહિત થઈને તમે મોક્ષની માગણી ના કરી. તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે મેં તમને વરદાન આપ્યું. મેં જોયું કે દુનિયામાં શીલ, સ્વભાવ, ઉદારતા તથા બીજા ગુણોમાં તમારાં જેવું બીજું કોઈ નથી, તેથી હું જ તમારો પુત્ર થયો. એ વખતે મારું નામ પશ્ચિગર્ભ હતું.

બીજા જન્મમાં તમે અદિતિ અને વસુદેવ કશ્યપ થયા. એ વખતે પણ હું તમારો પુત્ર થયો. એ વખતે મારું નામ ઉપેન્દ્ર હતું. નાનું શરીર હોવાથી લોકો મને વામન કહેતા. આ તમારા ત્રીજા જન્મમાં પણ હું તમારો પુત્ર થયો છું. મારી વાણી સદા સાચી હોય છે. તમને મારું આ રૂપ હું એટલા માટે બતાવી રહ્યો છું કે તમને મારા પહેલાંના અવતારોનું સ્મરણ થઈ જાય. કેવળ માનવ શરીરથી તમને મારા અવતારની ખાતરી ના થાત.'

એ પછી ભગવાને પોતાની યોગમાયાથી પોતાનું દિવ્યરૂપ સંકેલી લઈને તરત જ એક સાધારણ શિશુનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું. એવી રીતે એમનો જન્મ ખરેખર અલૌકિક હતો.

આ વર્ણનથી આગળ વધીને જુદી રીતે વિચારીએ તો પણ, જન્મીને એમણે જે કર્મો કર્યા તે કર્મો પણ કાંઈ સાધારણ ન હતાં. એ કર્મોનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં પ્રકટેલી વિભૂતિ કોઈ સામાન્ય વિભૂતિ ન હતી. એમનો જન્મ કેવળ યદુકુળ અથવા ગોકુળ-વૃંદાવનને માટે જ નહિ પરંતુ સમસ્ત સંસારને માટે આશીર્વાદરૂપ હતો. એમની અસર એ વખતના સમાજ પર જ નહિ પરંતુ સર્વકાળના સમાજ પર પડી છે. એ એમના જન્મની અસાધારણતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

બીજો વિષય એમના શરીરત્યાગનો અથવા તિરોધાનની છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સામાન્ય માનવીની પેઠે પોતાના શરીરને છોડી ગયા હતા એવું વર્ણન શ્રીમદ્ ભાગવતમાં નથી મળતું. ભાગવતમાં તો જુદી જ જાતનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ સશરીર આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી ગયા હતા, અદ્રશ્ય થઈ ગયા કે તિરોધાન થયા હતા એવો ઉલ્લેખ એમાંથી મળી આવે છે.

યોગી પુરૂષોને માટે એવી રીતે અદ્રશ્ય થવાનું અશક્ય નથી હોતું. પોતાનાં શરીર, મન તથા ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ પર એમણે સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોવાથી શરીર ધારવામાં, છોડવામાં અને અદ્રશ્ય થવામાં કે પ્રકટ બનવામાં એ સર્વ તંત્ર સ્વતંત્ર હોય છે. સિદ્ધ યોગીમાં એવી શક્તિ હોઈ શકે છે તો પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો યોગીઓના પણ યોગી હતા. એમનું શરીર એમની ઈચ્છાનુસાર અંતર્ધાન થયું હોય એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અંતર્ધાનના પ્રસંગની પુષ્ટિ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના એકત્રીસમાં અધ્યાયનું અવલોકન કરવાથી સહેલાઈથી થઈ રહે છે. એ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ' ભગવાનના સારથિ દારૂકની વિદાય પછી બ્રહ્મા, શિવપાર્વતી, બ્રહ્માદિ લોકપાલ, મરીચિ જેવા પ્રજાપતિ, મોટા મોટા ઋષિ મુનિ, સિદ્ધ, પિતૃ, ગંધર્વ તથા વિદ્યાધર, નાગ, ચારણ, યક્ષ-રાક્ષસ, કિન્નર-અપ્સરા, તેમજ મૈત્રેય વગેરે મહા પ્રતાપી સંતપુરૂષો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમધાન ગમનને જોવા માટે આવી પહોંચ્યા. એ બધા ભગવાનના જન્મ અને કર્મનું જયગાન કરી રહ્યા હતા. આકાશ એમનાં વિમાનોથી ભરાઈ ગયેલું. ખૂબ જ શ્રદ્ધાભક્તિથી એ ભગવાન પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહેલા.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બ્રહ્માને તથા પોતાની વિભૂતિરૂપ દેવતાને જોઈને પોતાના આત્માની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી અને કમલસદૃશ નેત્રો બંધ કરી દીધાં. ભગવાનનો શ્રીવિગ્રહ ઉપાસકોની ધ્યાનધારણાના મંગલમય આધારરૂપ અને બ્રહ્માંડના એકમાત્ર આશ્રયરૂપ છે. એટલા માટે યોગીઓની પેઠે એમણે એને અગ્નિ દેવતાસંબંધી ધારણા કરીને બાળી નાખવાને બદલે, પોતે સશરીર પોતાના ધામમાં ચાલ્યા ગયા.

એ વખતે સ્વર્ગમાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં અને આકાશમાંથી ફૂલોની વર્ષા થવા માંડી. ભગવાનની ગતિ મન તથા વાણીથી પર હોવાથી, એ પોતાના ધામમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા ત્યારે બ્રહ્માદિ દેવ પણ એમને ના જોઈ શક્યા. મેઘમંડળને મૂકીને આકાશમાં પ્રવેશનારી ચપલાની ચાલને મનુષ્ય નથી જોઈ શકતા, તેવી રીતે મોટામોટા દેવતાઓ પણ એમની ગતિ સંબંધમાં કશું ના સમજી શક્યા. બ્રહ્મા તથા શંકર જેવા દેવો

ભગવાનની એ પરમયોગમયી ગતિ જોઈને અત્યંત વિસ્મયપૂર્વક એમની પ્રશંસા કરતા પોતપોતાના લોકોમાં ચાલ્યા ગયા.'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું શરીર સામાન્ય શરીર ન હતું પણ યોગાન્નિમય ભાગવતીતનું હતું અને એ પોતે સર્વેશ્વર હતા એટલે એમને માટે એવી રીતે સદેહે અંતર્ધાન થવાનું અસંભવ અથવા અઘરું ન હતું.

* * *

૪૪. ગીતાનો અમર ઉપદેશ

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२-२॥

અર્જુન! કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં કૌરવોની સામે લડવા માટે તું મને તારા રથનો સારથિ બનાવીને શસ્ત્રસજ્જ થઈને હજુ તો હમણાં જ આવ્યો છે અને એટલામાં, કૌરવ સેના તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાંવેંત જ, આ અનાર્યને છાજે એવો, સ્વર્ગને ન આપનારો તથા અપયશનો ભાગી કરનારો, શોક તને ક્યાંથી થયો ? અરે, તારા જેવા શૂરવીરને શું આવો શોક છાજે છે ? તું શબ્દો તો પંડિતના જેવા બોલે છે પરંતુ તને ખબર નથી કે પંડિત આવી રીતે મિથ્યા વિષાદ કે વ્યામોહમાં નથી પડતા. તે તો ફરજ, જવાબદારી કે સ્વધર્મનો વિચાર કરીને, કર્તવ્યના પાલન માટે જ તૈયાર રહે છે. કોઈ લાગણીમાં અટવાઈ જઈને કે ક્ષણિક મોહવૃત્તિના શિકાર બનીને, કર્તવ્યવિમુખ થવાને બદલે, બધા સંજોગોમાં કર્તવ્યને જ વફાદાર રહે છે. માટે કાયરતાનો ત્યાગ કર અને હૃદયની ક્ષુલ્લક દુર્બળતાને છોડી દઈને, યુદ્ધના મેદાનમાં એક મહારથીને છાજે એવી રીતે લડવા માટે તૈયાર થઈ જા.

તારે અહીં એકલા અર્જુન તરીકે નથી લડવાનું : પરંતુ પાંડવોના પ્રતિનિધિ તરીકે લડવાનું છે. ન્યાય ને નીતિના પુરસ્કર્તા કે પક્ષપાતી તરીકે લડવાનું છે, અને જેની સામે લડવાનું છે તે પક્ષમાં એકલો દુર્યોધન કે કૌરવો નથી, પરંતુ અન્યાય, અનીતિ, અસત્ય, અનાચાર, અધર્મ, અથવા છલકપટ છે. કુરુક્ષેત્રના રણમેદાનમાં એકઠી થયેલી અઢાર અક્ષૌહિણી સેના કૌરવ ને પાંડવની સેના નથી, પરંતુ ધર્મ વિરુદ્ધ અધર્મ, નીતિ વિરુદ્ધ અનીતિ, અને પ્રામાણિકતા વિરુદ્ધ અપ્રામાણિકતાની સંમિશ્રિત સેના છે. આ યુદ્ધ, તે અને તારા સાથીઓએ માગેલું નથી, પરંતુ તારા પર ઠોકી બેસાડવામાં કે લાદવામાં આવેલું છે અને સ્વધર્મની રક્ષા માટે તે તારે લડવું પડશે. તારો ધર્મ તને એ માટે હાકલ કરી રહ્યો છે. આવે વખતે તારા મૂળ ધર્મને મૂકી દઈને, તું ભિક્ષુ કે પરિવ્રાજકનો વેશ લઈને નારાયણ હરિ કરીને પેટ ભરવાનો વિચાર કરે, તે હું નહિ સાંખી શકું. કદાપિ નહિ. એવું પેટ તો કાગડા પણ ભરે છે. તો તારામાં અને એમનામાં શું ફેર ? તું વીર અર્જુન છે તેનો વિચાર કર અને આ ક્ષણિક, વચગાળાના વ્યામોહનો ત્યાગ કર. મારા હાથમાં હથિયાર બનીને આતંકકારી કૌરવદળનો નાશ કર ને વિજયને વરી લે.

કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલી આ વાણી ગીતા ને મહાભારતમાં આજે પણ અમર છે. યુગો વીતી ગયા છતાં પણ એ એવી જ તાજી છે, કારણ કે એ જે કટોકટીમાં કહેવાઈ છે તે કટોકટી અવારનવાર આવતી જ રહી છે, અને જે અર્જુનને કહેવાઈ છે તે અર્જુનના જેવા શૂન્યમનસ્ક, કિંકર્તવ્યવિમૂઢ, વિષાદમગ્ન, કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવામાં અકુશળ, એવા માનવો પૃથ્વી પર થતા જ રહ્યા છે. અનંત કાળથી તે છેક આજ લગી એમનો પ્રવાહ ચાલુ જ રહ્યો છે, અને ચાલુ જ રહેવાનો છે. એટલે એ વાણી માનવના મનને પ્રેરણા આપનારી સનાતન વાણી બની ગઈ છે.

અર્જુન આવેલો તો લડવા પરંતુ યુદ્ધના મેદાનમાં મિત્રો ને સ્નેહીજનોને જોઈને એનો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો અને એના પગ ઢીલા થઈ ગયા. જો એ એકલો જ હોત તો, ગાંડીવને મૂકીને રણમેદાનમાંથી વિદાય

થાત. તેમાં કશી હરકત ન હતી. પરંતુ તેને માથે તો મોટી જવાબદારી હતી. એ જવાબદારીના ભાન સાથે તો એ કુટુંબની ભૂમિમાં ભગવાન કૃષ્ણને પોતાના રથના સારથિ બનાવીને આવી પહોંચેલો. હવે એ ક્ષણિક વ્યામોહને વશ થઈને યુદ્ધનો ત્યાગ કરવાની વાત કરે એ કૃષ્ણ કેવી રીતે સાંખી લે ?

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના જન્મનું કારણ એ જ છે. એ સમસ્યામાંથી જ એનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. ગીતાની એ પ્રેરક વાણીને સાંભળીને અર્જુનનો વ્યામોહ દૂર થયો, એની ભ્રમણા ટળી ગઈ, અને એને કર્તવ્યનો સાચો પંથ સાધી ગયો. અર્જુને કહ્યું પણ ખરું કે મારો મોહ મટી ગયો છે. તમારા અનુગ્રહને પરિણામે મને પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થઈ છે. મને કોઈ પ્રકારનો સંદેહ નથી રહ્યો. તમારા આદેશ પ્રમાણેનું વર્તન કરવા હું કૃતસંકલ્પ બનીને ઊભો છું.

જ્યારે જ્યારે કર્તવ્યના ક્ષેત્રમાં પ્રમાદ થાય, બુદ્ધિ ભ્રાંત બની જાય, અને સારાસારનો વિવેક ખોઈ બેસે, ત્યારે ગીતા પ્રકાશ પૂરો પાડે છે, પ્રેરણા પહોંચાડે છે, સાચા માર્ગનું દર્શન કરાવે છે. કર્તવ્યપાલન કરતાં, ન્યાય ને નેકીને માર્ગે ચાલતાં શીખવે છે. એમ કરતાં મરણને શરણ થવું પડે તો પણ ભલે. એ મરણ માનવંત કે કલ્યાણકારક છે; પરંતુ સ્વધર્મ, ફરજ કે કર્તવ્યનો ત્યાગ સદા ભયંકર છે, હાનિકારક છે, અમંગલ છે. ગીતાનો એ ઉપદેશ વ્યક્તિ તથા સમષ્ટિને નવું બળ પૂરું પાડે છે. આજે પણ એ સંદેશ એટલો જ અસરકારક છે.

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરમધર્મો ભયાવહ - કર્તવ્ય કરતાં કરતાં ખપી જવું કલ્યાણકારક; એથી ઊલટું અકલ્યાણકારક.

* * *

૪૫. મતભેદ

યક્ષ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાં યુધિષ્ઠિરે મહાભારતમાં કહ્યું છે :

શ્રુતિઓ જુદી જુદી છે, સ્મૃતિઓના આદર્શોનાં અર્થઘટનો પણ અલગ અલગ કરવામાં આવે છે. એવો એક પણ મુનિ નથી જેના વચનોને પ્રમાણભૂત માની શકાય.

શ્રુતિર્વિભિન્ના સ્મૃતયો વિભિન્ના નૈકો મુનિર્યસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્ ।

એ શબ્દોનો સૂચિતાર્થ એ છે કે વિશ્વમાં વિચારોની વિવિધતા રહેવાની અને એને પરિણામે ઉદ્ભવતા મતમતાંતરો પણ રહેવાના. બધા એક જ સરખા વિચારોમાં, સિદ્ધાંતોમાં, આદર્શોમાં વિશ્વાસ રાખતા અને માનતા થઈ જાય એવું ભાગ્યે જ બનવાનું. વિવિધતા એ જ વિશ્વ છે. વિવિધતા વિશ્વની વિશેષતા છે. જુદા જુદા વિષયો પરત્વે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જુદા જુદા માનવો વચ્ચે મતભેદ રહેવાના.

તુંકે તુંકે મતિર્ભિન્ના - માનવે માનવે જુદું જુદું મસ્તિષ્ક અને મસ્તિષ્કે મસ્તિષ્કે જુદી જુદી મતિ. સંસારના એ સ્વાભાવિક સ્વરૂપને સુચારુરૂપે સમજી જઈએ તો મતભેદ થતા હોય ત્યારે મનભેદ ના કરીએ. આપણો મત જુદો પડતો હોય તો તેને આદર્શ માનવને છાજે તેવી રીતે સહેજ પણ ઉત્તેજીત થયા વિના, કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વિના સ્વસ્થતા તથા શાંતિપૂર્વક રજૂ કરીએ, બીજાને સહેજ પણ ઉશ્કેર્યાં સિવાય એને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરીએ, અને બીજાના વિચારો, સિદ્ધાંતો, મતો અથવા આદર્શો આપણાથી અલગ પડતા હોય ત્યારે પણ તેમને શાંતિથી, સહાનુભૂતિપૂર્વક, કોઈ પણ પ્રકારની અહંતા, મમતા કે કશા રાગદ્વેષ કે પૂર્વગ્રહથી પીડાયા વિના સાંભળવાની, સમજવાની ને શક્ય હોય તો સ્વીકારવાની આપણે તૈયારી રાખવી જોઈએ. બીજાને પણ આપણી જેમ જ વિચારવાની ને નિર્ણયો બાંધવાની સ્વતંત્રતા છે એવું સમજીને એના વિચારો આપણાથી જુદા પડતા હોય તેથી જ તેના પ્રત્યે વિદ્વેષ રાખવાની વૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિને આપણે સેવવી ના જોઈએ.

એક સુપ્રસિદ્ધ લોકસેવકના સંનિષ્ઠ મિત્રે એકવાર એની પાસે પહોંચીને પોતાના પૃથક્ અભિપ્રાયને પ્રકટ કર્યો, અને અલગ પડવાની માંગણી કરી. લોકસેવકે સહેજ પણ ઉશ્કેરાયા વિના એના શબ્દોને શાંતિથી સાંભળીને એને સમજાવવાની કોશિષ કરી કિન્તુ એની કોશિષ નિષ્ફળ નીવડી અને પેલા મિત્રે છૂટા પડવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો ત્યારે કહ્યું : આપણાં અંતર તો અલગ નહિ થઈ શકે. આપણી કાર્યપદ્ધતિ ને પ્રવૃત્તિનાં ક્ષેત્રો છૂટાં પડશે તો પણ આપણી મિત્રતા કદાપિ નહિ છૂટે, નહિ તૂટે. આપણે મિત્રો તરીકે મળતા રહીશું. મિત્રની આંખમાં એ સાંભળીને અશ્રુ આવી ગયાં. લોકસેવકની મહાનતા પર એ મુગ્ધ થયો.

આપણે તો બીજાના પ્રામાણિક સાત્વિક વિચાર-વિરોધને પણ ભાગ્યે જ ચલાવી લઈએ છીએ. વિરોધી વિચારવાળાને માટે કેટલીક વાર આપણામાં વેરભાવ પણ જાગે છે. આપણે એનું અમંગલ ઈચ્છીએ છીએ, અપમાન કરીએ છીએ. આપણે બીજાનો વિરોધ કરીએ છીએ પણ કોઈ આપણો વિરોધ કરે તેને પસંદ નથી કરતા, તેથી અકળાઈ ઊઠીએ છીએ. વ્યવહારમાં વિરોધી વિચારો તો રહેવાના જ. પતિપત્ની વચ્ચે, માતાપિતા વચ્ચે, વડીલ, શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે, મજૂર અને મહાજન વચ્ચે, પ્રજા અને પાલક વચ્ચે મતભેદ થયા કરવાના, પરંતુ એ મતભેદમાં ના પરિણામે એનું ધ્યાન રાખવાનું છે. વિરોધી વિચારસરણી કે

મતવાળાને વેરી નથી માનવાનો, એનું અમંગલ નથી તાકવાનું અને એને પીડા નથી પહોંચાડવાની. સ્વસ્થ સમાજજીવનને માટે એવી સંસ્કારિતાથી સંપન્ન બનવાનું છે. એ કળામાં કુશળ થવાનું છે.

* * *

૪૬. મધમાખી બનો

મેં પસંદ કરેલા વિષયનું શીર્ષક વાંચીને કોઈને થશે કે શું આપણે ફરીવાર મધમાખી બનવાનું છે અથવા તો મધમાખીના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો છે ? માનવશરીરનો મહિમા સત્પુરુષો તથા સત્શાસ્ત્રોએ વિવિધ રીતે વર્ણવી બતાવ્યો છે. એ શરીર જેને તેને અને જ્યારે ત્યારે નથી મળતું. એની શક્તિ અને શક્યતા ઘણી મોટી છે. તુલસીદાસે રામાયણમાં એને 'સાધનધામ' તથા 'મોક્ષનું દ્વાર' કહ્યું છે. એની મદદથી પોતાના અને બીજાના હિત માટેનો પુરુષાર્થ કરી શકાય છે. એવા સુંદર, સર્વોત્તમ શરીરનો ત્યાગ કરીને મધમાખીના કે એવા બીજા કોઈ હીન ગણાતા શરીરનો સ્વીકાર કરવાના પ્રસ્તાવ પર વિચાર પણ કોણ કરે ?

સાચું છે. એવા વિચારો કે મનોભાવોની સાથે આપણે અવશ્ય સંમત થઈશું. આપણે પોતે પણ માનવશરીરને મૂકીને મધમાખીના શરીરમાં પ્રવેશવાના પ્રસ્તાવ કોઈની આગળ રજૂ નથી કરતા. આપણે તો મધમાખી બનતાં શીખવાની વાત જ કરી રહ્યા છીએ. એટલે માનવ તરીકે શ્વાસ લેતા રહીને, માનવ તરીકેનું અલગ અસ્તિત્વ મટાડી દીધા વિના, મધમાખી પાસેથી ગુણ ગ્રહણ કરી, એની જેમ જીવનમાં જરૂરી ફેરફાર કરવાની સૂચના જ આપી રહ્યા છીએ. એટલે એ સંબંધી અન્યથા ને નિરર્થક ભય રાખવાનું કોઈ કારણ નથી.

ત્યારે મધમાખી પાસેથી આપણે સૌએ કયો ગુણ ગ્રહણ કરવાનો છે ? કોઈ વળી બોલી ઊઠશે કે તમે પણ ખરા નીકળ્યા ! માણસ જેવો માણસ મધમાખી જેવા તુચ્છ જંતુ પાસેથી કોઈ વિશેષ ગુણ કે ઉપદેશ ગ્રહણ કરે એ વિચાર જ કેટલો બધો શરમજનક અને હાસ્યાસ્પદ લાગે છે ? માણસ જો મધમાખીને ગુરૂ કરશે તો એનું ગૌરવ શું રહેશે ?

પરંતુ એવી દલીલ નિરાધાર છે. કવિ દલપતરામે કહ્યું જ છે કે 'લેવી નાના પાસેથી પણ ચાતુરીની વારતા.' એ પ્રમાણે સાધારણ લાગતા પ્રાણી કે પદાર્થની પાસેથી પણ જો કોઈ જીવનોપયોગી પ્રેરક સંદેશ મળે તેને ગ્રહણ કરવામાં હરકત ના હોવી જોઈએ. સારી વાત તો દરેકની પાસેથી શીખી શકાય છે. દત્તાત્રેયે પણ મધમાખીને ગુરૂ કરીને એની પાસેથી પરિગ્રહ અથવા મમતા ના કરવાનો પદાર્થપાઠ પ્રાપ્ત કરેલો. એ હકીકત શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલી છે. મધમાખીઓએ તૈયાર કરેલું મધ એમના કામમાં ના આવ્યું અને બીજાએ લૂંટી લીધું એ જોઈને દત્તાત્રેયને સર્વ પ્રકારના પુરુષાર્થો તથા પરિગ્રહો પરથી વૈરાગ્ય થયો. પરંતુ આપણે તો મધમાખી પાસેથી એક બીજી જ વાત શીખવાની છે.

મધમાખી ફૂલ પર બેસે છે અને મધ એકઠું કરે છે. એટલે કે સારગ્રહણ કરે છે. એવી રીતે આપણે સૌએ સારગ્રહી થવાનું છે. મધમાખીએ તૈયાર કરેલા મધપૂડાને જોઈને આપણને કેટલું આશ્ચર્ય થાય છે ? એ મધપૂડાની પાછળ એનો કેટલો બધો એકધારો ઉદ્યમ રહેલો છે ? એવી રીતે જો આપણે પણ સંસારમાંથી શુભને ગ્રહણ કરીએ અને એવી સંચિત સૌભમાંથી મધપૂડા જેવું રસવંતુ મધુમય જીવન તૈયાર કરીએ તો કેટલો બધો લાભ થાય ? પ્રત્યેક વ્યક્તિ જો પોતાની મેળે સર્વોત્તમ જીવનનો એવો મધપૂડો તૈયાર કરે તો જીવન સ્વર્ગસુખદ બની જાય એમાં સંદેહ નથી. ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિમાંથી પેદા થયેલી આ સૃષ્ટિ એકસરખી અને એકસરખા સ્વરૂપવાળી નથી. એમાં ફેરફારો થયા જ કરે છે, તેમજ એ શુભ-અશુભના સંમિશ્રણરૂપ છે. એવી સૃષ્ટિમાં શ્વાસ લેતાં લેતાં શુભ તથા સત્યનું જ દર્શન તેમજ ગ્રહણ કરવાની ટેવ પાડવી આવશ્યક છે.

સંસારમાં સર્વત્ર ને સૌમાં વત્તા કે ઓછા પ્રમાણમાં કાંઈ ને કાંઈ શુભ તો હોય છે જ. દુષ્ટ અથવા અધમ કહેવાતા મનુષ્યોમાં પણ કેટલાક સારા ગુણો જોવા નથી મળતા એમ નહિ. એ શુભ અથવા સદ્ ગુણોનું દર્શન કરતાં શીખવાની તથા એ મનુષ્યો વિશે અંતિમ અભિપ્રાય આપતાં પહેલાં એમની પ્રત્યે આંખ મીચામણાં નહિ કરવાની અને એમાંથી કોઈ ને કોઈ જીવનોપયોગી સંદેશ ગ્રહણ કરવાની કળામાં કુશળ બનવાની જરૂર છે. મધમાખી બનતાં શીખવાનું કહીને આપણે એ જ હકીકત તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવા માગીએ છીએ.

પરંતુ બધા માણસો એવી રીતે મધમાખી જેવા નથી બની શકતા. કેટલાક અથવા મોટા ભાગના માણસો એવા હોય છે કે બીજાનું સારું નથી જોઈ શકતા, સારું બોલી કે લખી નથી શકતા. અને એથી આગળ વધીને બીજાની અંદર જે શુભ હોય તેની ચર્ચાવિચારણા કરવાને બદલે જે થોડુંક પણ અશુભ હોય તેની જ ચર્ચા કરે છે. અને બીજામાં કશું અશુભ જેવું ના હોય તો પણ પોતાની સ્વભાવસહજ પરંપરાગત અશુભ જોવાની ખાસિયતને લીધે, ના હોય ત્યાંથી અશુભ શોધી કે જોડી કાઢીને પણ, વાણી તથા કલમ દ્વારા તેનો પ્રચાર કરતા ફરે છે. એવા માણસોની ગુણગ્રાહકતા તદ્દન બુઠ્ઠી બની ગઈ કે મરી ગઈ હોય છે. એમની આંખ અને એમના અંતરમાં અમીને બદલે વિષ વ્યાપ્યું હોય છે. તે જ બધે ઠલવાયા કરે છે. કોઈને માટે બે વાક્યો વખાણનાં કે કદરનાં બોલવાનો અવસર આવશે તો પણ તે પછી તરત જ એમના વિરુદ્ધનું કાંઈક કહી બતાવશે ત્યારે જ એમને ચેન પડશે. વિરોધ, ટીકા કે નિંદાનાં થોડાં વાક્યોથી જ એ પોતાના વક્તવ્યની પૂર્ણાહુતિ કરશે. એ પદ્ધતિ જ એમને પસંદ પડશે, મીઠી મધ જેવી લાગશે, ને બીજી પ્રશસ્તિની પદ્ધતિ એમને માફક જ નહિ આવે. કાગડાની જેમ એમનું મન હંમેશાં ભૂરાઈનો જ આશ્રય લે છે અને ભૂરાઈમાં જ આનંદ માને છે.

કોઈ વાર કોઈક સ્વાર્થી હેતુની સિદ્ધિ થતાં, કોઈ વાર કોઈ પૂર્વગ્રહને લીધે, સંકુચિતતાને પરિણામે, સાચી વસ્તુ સમજી શકવાની શક્તિના અભાવને લીધે, પ્રકૃતિને લીધે, કે એવા કોઈ બીજા કારણને લીધે માણસ મધમાખી જેવો બનીને બીજાના ગુણ નથી જોઈ શકતો. કારણ ગમે તે હોય, પણ બીજાના ગુણ ના જોવાની ને ના મૂલવવાની એ વૃત્તિ તથા પદ્ધતિ આવકારદાયક કે કલ્યાણકારક તો નથી જ એ સાચું છે. સમજી માણસે એ વૃત્તિ કે પદ્ધતિનો અંત આણ્યે જ છૂટકો છે. કોઈ વાર એવું પણ બને છે કે એક વાર બીજાના ગુણ જોનાર તથા તેને માટે પેટ ભરીને તેની પ્રશંસા કરનાર પાછળથી તેનું ઘસાતું બોલે છે તથા તેની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરે છે. એની પાછળ નાનું કે મોટું, સાચું કે ખોટું કારણ ગમે તે હોય, પરંતુ એ પણ માનવમનની નબળાઈનો જ એક પ્રકારનો પડઘો પાડે છે. જરૂર વગર કાયમ માટે કોઈની પ્રશંસા જ કર્યા કરવી એવું કહેવાનો આપણો ઉદ્દેશ જરા પણ નથી; આપણે તો એ હકીકત પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ કે માણસે ટીકાખોર વૃત્તિ ને નિંદાની પ્રવૃત્તિનો રસ કાયમને માટે છોડી દેવો જોઈએ. એ વૃત્તિ કદી પણ કલ્યાણકારક નથી થઈ શકતી.

* * *

૪૭. મહાન વિભૂતિ

મહાત્મા ગાંધીજી !

વરસો પછીની પ્રજાના માન્યામાં પણ કદાચ નહીં આવે કે આપણી પૃથ્વી પર આવી અસાધારણ આત્મબળથી ઓપતી એક મહાન વિભૂતિ થઈ ગઈ.

મહાન ચમત્કાર

એ પ્રજા જ્યારે જાણશે કે એ સૂકલકડી મહાન વિભૂતિએ પોતાના અસાધારણ આત્મબળથી, અભૂતપૂર્વ આત્મવિશ્વાસથી અને ઈશ્વરની અંદરની પ્રબળ શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રેરિત થઈને, સત્ય, અહિંસા, અસહકાર અથવા તો સત્યાગ્રહ જેવાં સાધનોથી ભારતની સ્વતંત્રતાને માટે એક અદ્યતન શસ્ત્રોથી સજ્જ શક્તિશાળી સરકાર સામે મોરચો માંડ્યો. પ્રજાની અંદર પ્રાણ પૂરીને કે જાદુ ભરીને એને બેઠી કરી અને કોઈ પણ પ્રકારના હિંસક પ્રતિકાર વિના એ સ્વતંત્રતાને સિદ્ધ કરી, ત્યારે એ પ્રજાને માટે એ હકીકત ભારે આશ્ચર્યકારક તેમજ ચમત્કારરૂપ સાબિત થશે. પ્રજાની કલ્પનામાં એ વાત સહેલાઈથી નહીં ઊતરે. છતાં પણ આપણા જમાનાની એ એક વાસ્તવિકતા બની ગઈ છે. જો કહેવું હોય તો વિના સંકોચ અથવા તો નિઃશંક રીતે કહી શકાય કે આપણા જમાનાનો અને બીજા જ જમાનાઓનો, આ એક મહાનમાં મહાન ચમત્કાર છે. એ મહાન વિભૂતિએ પોતાના જીવન દરમિયાન જે કર્યું છે તે ખરેખર અજોડ અને ચમત્કારરૂપ છે.

અવનવા પ્રકાશ

ગાંધીજીનો જન્મ જ એ માટે હતો - ભારતની સ્વતંત્રતાને શાંતિમય સાધનોથી સિદ્ધ કરવા, તથા દુઃખી, પીડિત, બદ્ધ કે તિરસ્કૃતના સુહૃદ બનીને તેમના તરફથી અસરકારક અવાજ ઉઠાવવા. એ કામ પોતાના સમસ્ત જીવન દ્વારા એમણે અત્યંત સંગીન રીતે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું. આ પૃથ્વી પર એ પ્રેરણા રૂપે પથપ્રદર્શનનો અવનવો પ્રકાશ લઈને આવ્યા હતા. એ પ્રકાશને એમણે સમસ્ત સંસારમાં વહેતો કર્યો ને બધે પ્રાણસંચાર કર્યો. એમનું મુખ્ય કર્તવ્યક્ષેત્ર ભારત હતું, છતાં પણ એ ભારતના નહીં પરંતુ આખી પૃથ્વીના હતા. આખી પૃથ્વીને માટે એમના હૃદયમાં સ્થાન હતું. વસુધૈવ કુટુંબકમ્ની વૈદિક ભાવનાને જીવનમાં સાર્થ કરીને સમસ્ત સૃષ્ટિની સાથે એ આત્મીયતાનો અનુભવ કરતા હતા. ભારતનું પરિમાણ કરવા માટે પ્રકટ થયેલા એ એક અલૌકિક જ્યોતિર્ધર હતા એ સાચું, પરંતુ એમનો પાવન પ્રકાશ સૌને માટે હતો. સમસ્ત માનવજાતિને માટે કામનો હતો. ભારતની ભૂમિ પર એમનું પ્રાકટ્ય થયું એ ભારતનું સદ્ ભાગ્ય જ કહી શકાય. ભારત એથી મહામહિમાવાન બન્યું એટલું જ.

એ મહાન વિભૂતિના વ્યક્તિત્વમાં કેટલીક નોંધપાત્ર વિશેષતાઓ હતી. એમની પહેલાં અને એમના જમાનામાં દેશમાં સંતપુરુષો, યોગીઓ, કે જ્ઞાનીઓ ન હતા એમ નહિ. ઘણાય શક્તિશાળી મહાપુરુષો હતા. તે પ્રજાની ઉન્નતિ માટે ધર્મોપદેશ કરતા હતા. પરંતુ વ્યાપક રીતે વિચાર કરીને તેમણે દેશની નાડીપરીક્ષા નહોતી કરી. દેશના દુઃખ, દર્દ કે પતનનું મૂળ કારણ શું છે અને એની જડીબુટ્ટી શી હોઈ શકે તે સંબંધી એમણે ઊંડો વિચાર નહોતો કર્યો. એક ગાંધીજીએ જ એના રહસ્યને શોધી કાઢ્યું ને નક્કી કર્યું કે દેશનાં દુઃખદર્દનું કારણ એનું રાજકિય અધઃપતન છે. જો એ રાજકિય રીતે સ્વતંત્ર બને તો એની પ્રજા પોતાની

પ્રગતિ માટે પાર વિનાની સ્વૈચ્છિક તકો મેળવી શકે. અને એ પ્રજાને બેઠી થતાં કે બળવાન બનતાં વાર ના લાગે. એ આર્ષદર્શન કરનાર સૌથી પહેલા ગાંધીજી એકલા જ હતા. એમની વિશેષતા એ પણ હતી કે દર્શન કરીને એ બેસી જ ન રહ્યા, પરંતુ એને માટેનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો, અને એ કાર્યક્રમની સફળતા માટે પોતાની જાતને હોડમાં મૂકી દીધી.

ધર્મ અથવા તો આધ્યાત્મિકતાને ગાંધીજી વ્યવહારિક જીવનથી જુદી વસ્તુ નહોતા માનતા, પરંતુ વ્યવહારિક જીવનનું અભિન્ન-અવિભાજ્ય અંગ સમજતા હતા. એ પણ એમની વિશેષતા હતી. એ કહેતા કે ધર્મ કોઈ અલગ વસ્તુ નથી, પરંતુ જીવનની અગત્યની આવશ્યકતા છે. માટે જીવનમાં તે તારા ને વાણાની પેઠે વણાઈ જવો જોઈએ, એટલે કે જીવન ધર્મમય બની જવું જોઈએ. સેવાભાવથી ભરપૂર બનીને નીતિની મર્યાદામાં રહીને ચાલવું જોઈએ. એ સમાજની સેવા માટે હોય એ સાચું, પરંતુ એના લક્ષ્યસ્થાને તો ઈશ્વર જ હોય. ધર્મના એ આદર્શ દૃષ્ટિકોણમાંથી જ ગાંધીજી જીવનને પ્રેમ કરતા, બહારની અને અંતરની બંને પ્રકારની શુદ્ધિનો આગ્રહ રાખતા, અને ઉત્તમ સાધ્યને માટે સાધન પણ ઉત્તમ જ હોવાં જોઈએ એ જાતનો સંદેશ આપતા શીખ્યા. સત્ય ને અહિંસાને એમણે ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો માન્યાં, ને બીજાં ધર્મલક્ષણો એમાંથી આપોઆપ આવિર્ભાવ પામ્યાં.

એમની એક બીજી વિશિષ્ટતા અપરાધનો સામનો કરવાની પરંતુ અપરાધી પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાની હતી. એ મહાન ગુણને લીધે જ એ બ્રિટિશ સલ્તનતનો સામનો કરતા રહ્યા છતાં પણ બ્રિટિશ પ્રજા પ્રત્યે પ્રેમ રાખી રહ્યા. પોતાની નાનીસરખી ક્ષતિને પણ હિમાલય જેવડી મોટી ભૂલ તરીકે ઓળખાવનાર એ મહાપુરુષની પદ્ધતિ તો ભુલાય જ કેવી રીતે ? પોતાની ક્ષતિઓને નિઃસંકોચ પ્રકટ કરવાની એવી શક્તિ કોઈકની અંદર જ હોઈ શકે.

નૈતિક મૂલ્યો

ગાંધીજીએ નૈતિક મૂલ્યોની પ્રસ્થાપના કરી અને માનવતાની માવજત પ્રત્યે સૌનું ધ્યાન દોર્યું. એમની નાનીમોટી બધી જ પ્રવૃત્તિઓનું મધ્યબિંદુ માનવ અથવા માનવતાની માવજત હતું. એને માટે જ એ જીવ્યા, ઝઝૂમ્યા અને મર્યા પણ એને જ માટે. એમની સાથે જે રહ્યા, ફર્યા અને એમને જેમણે સાંભળ્યા, તે પોતાને ભાગ્યશાળી માને એ સ્વાભાવિક છે. એમનું વ્યક્તિત્વ એવું વિરાટ અને આશીર્વાદરૂપ હતું.

અધૂરો પ્રવાહ

ભારત અને સંસારને આજે એમના સંદેશની જેટલી જરૂર છે એટલી ક્યારેય ન હતી. એ મહાવિભૂતિના આટઆટલા પ્રખર પુરુષાર્થ પછી પણ, ભારત એમનાં સ્વપ્નનું ભારત બન્યું છે એમ નહિ કહી શકાય. એમની ઈચ્છા પ્રમાણેનો પુણ્યપ્રવાસ હજુ અધૂરો છે. એ કામ કેવળ જયંતીઓ ઊજવવાથી ને સ્મૃતિચિહ્ન નો બનાવવાથી નહીં થાય. એ માટે તો તન તોડીને ને મન મૂકીને મહેનત કરવી પડશે. આત્મનિરીક્ષણ કરીને પોતાની નબળાઈઓમાંથી મુક્તિ મેળવવી પડશે. સ્વાર્થ, સ્પર્ધા ને સત્તાની તથા સંપત્તિસંચયની લાલસા દૂર કરીને સેવાભાવની દીક્ષા લેવી પડશે. અનાસક્તિના એમના જીવનમંત્રને જીવનમાં સાકાર કરવો પડશે. ત્યારે જ વ્યક્તિ તથા સમષ્ટિની કાયાપલટ થઈ શકશે અને એમનો આત્મા પણ જ્યાં હશે ત્યાં રહીને સંતોષ મેળવશે.

એને માટે સૌના સંયુક્ત પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે અને ગાંધીજી જેવી અલૌકિક વિભૂતિની જયંતીના અવસર પર ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરીશું કે એ માટેની પ્રેરણા ને શક્તિ એ સૌને પૂરી પાડે !

વિચારધારા

જન્મનું કારણ

મનુષ્યનો જન્મ એટલા માટે નથી થયો કે એ ધનસંગ્રહનાં જુદાં જુદાં સાધનોની શોધ કર્યા કરે અથવા તો આજીવિકાને માટે જ મહેનત કરે. એનો જન્મ તો એટલા માટે છે કે પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર ઈશ્વરને જાણવા માટે પોતાની શક્તિના પ્રત્યેક અણુ-પરમાણુનો એ ઉપયોગ કરે.

માણસની મહત્તા

માણસની મહત્તા એણે મેળવેલા જ્ઞાન કે પાંડિત્યમાં નથી, પરંતુ આદર્શ જીવનને માટેની કેળવણી કે તાલીમમાં છે. જો આપણે બીજું બધું જ જ્ઞાન મેળવી લઈએ, પરંતુ આપણા પાડોશી સાથે પ્રેમ ને ભ્રાતૃભાવપૂર્વક કેમ રહેવું તે ના જાણીએ, તો તેવા જ્ઞાનનો શો અર્થ ?

સેવકોને

જો તમારા દિલમાં બીજાની સેવાની ભાવના હોય, તો તમારા તન તથા મનને તમારે નિર્મલ રાખવાં જોઈશે. તેને લીધે તમે ઈશ્વરના કામને માટે તેનાં યોગ્ય હથિયાર બની શકશો. રોજ સવારે જો તમે ઈશ્વરનું નામ લેતાં ઊઠો અને દિવસ દરમિયાનના સંઘર્ષને માટે તેની મદદ માગો, તથા રાતે સૂતાં પહેલાં તમારી દિનભરની ક્ષતિઓ કે ભૂલોને યાદ કરીને એમનો ઈશ્વરની આગળ એકરાર કરો, અને ફરીવાર તેવી ભૂલ ન કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કરો, તો તેને પરિણામે તમારી આજુબાજુ સંરક્ષણની દુર્ભેદ દીવાલ બાંધી શકશો. ધીરે ધીરે એવા અભ્યાસને લીધે તમે પ્રલોભનોના શિકાર નહિ બનો.

પ્રાર્થના વિશે

ઈશ્વરની કૃપા વિના શાંતિ નથી મળી શકતી, અને પ્રાર્થના વિના ઈશ્વરની કૃપા નથી થઈ શકતી. એટલા માટે હું તમને પ્રાર્થનાની ટેવ પાડવાની ભલામણ કરું છું. પ્રાર્થના હૃદયમાંથી નીકળતી જોઈએ. હૃદયપૂર્વકની પ્રાર્થના માણસનાં જ્ઞાનતંતુને સ્થિર કરે છે, માણસને નમ્ર બનાવે છે, અને આગળનાં ભરવાનાં પગલાંને સ્પષ્ટ રીતે બતાવી દે છે. બીજી વસ્તુઓ ભલે ખોઈ નાખીએ, પરંતુ પ્રાર્થનાને ના ખોઈ શકાય. તેની મદદથી આપણે ઈશ્વર તથા સૌની સાથે એકતાનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ.

બીજાના કાજ ના બનો

કાજ બનવું હોય તો બીજાના કાજ બનવાને બદલે તમારી જાતના જ કાજ બનો. તેથી જ તમે સાચા અર્થમાં સુખી થશો. બીજાના કાજ બનવાની ટેવ સંભવ છે કે તમને જ નુકસાન પહોંચાડશે.

ઘરેણાં સંબંધી વિચારણા

સ્ત્રીનું સાચું ઘરણું કે ભૂષણ એનું ચારિત્ર્ય, એની પવિત્રતા છે. ધાતુ અને પથ્થર કદી સાચાં ઘરેણાં ના હોઈ શકે. સીતા ને દમયંતી જેવી સ્ત્રીઓનાં નામ તેમના ઉત્તમ ગુણોને લીધે પવિત્ર ગણાય છે, તેમનાં ઘરેણાંને લીધે નથી ગણાતાં. સ્ત્રીઓને ભારે ઘરેણાંથી જકડાયલી જોઈને મને દુઃખ થાય છે. એથી સૌન્દર્યમાં કશો જ વધારો નથી થતો એવું એમને કોણ સમજાવશે ? સાચું સૌન્દર્ય તો આત્માનું છે.

બૂરાઈથી દૂર રહો

બૂરું બોલો નહિ, સાંભળો નહિ, કે જુઓ નહિ.

સત્ય ને અહિંસા

મારે મન સત્ય ને અહિંસા એક જ સિક્કાનાં બે પાસાં જેવાં છે. અવિભાજ્ય છે. એમને છૂટાં ના પાડી શકાય. એકના સમજપૂર્વકના આચરણથી બીજું આવે જ.

અંધ અનુકરણ વિશે

ભારતમાં આપણે ત્યાં પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાની આદત વધતી જાય છે. પશ્ચિમની સારી વાતોનું અનુકરણ કરવાનું સારું છે, એમાં શંકા નથી. પરંતુ પશ્ચિમનાં મૂલ્યો કેટલીયવાર ખરાબ હોય છે, અને મારી સાથે સૌ કોઈ સંમત થશે કે બધી ખરાબ વસ્તુઓથી આપણે દૂર રહેવું જોઈએ.

* * *

૪૮. અસંગશસ્ત્રની અનિવાર્યતા

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને, અને એની દ્વારા સમસ્ત જનસમાજને, એક નવા જ શસ્ત્રના ઉપયોગની ભલામણ કરી છે. એ વખતના, આજના અને સર્વકાળના સંસારને માટે શસ્ત્ર ભારે અજાયબીમાં નાખી દે એવું, અસરકારક, અવનવું અથવા અનોખું છે. એ શસ્ત્ર કયું છે તે જાણો છો ? અસંગશસ્ત્ર. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એને વાપરવાની ભલામણ કરતાં કહ્યું છે કે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની શાખાઓ ઉપર, ઉપર અને નીચે બધે જ ફેલાયલી છે. તે શાખાઓ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોથી ફાલેફૂલે છે. એ વિશાળ સંસારવૃક્ષના આદિઅંતનો તથા રૂપનો તાગ સહેલાઈથી નથી મેળવી શકાતો. એનો પાર પામવાનું કામ અતિશય કપરું છે. કેવળ અસંગશસ્ત્રથી જ એ વૃક્ષનું છેદન કરી શકાય છે. માટે અસંગશસ્ત્રને ધારણ કરીને એને કાપવા કે નિર્મૂળ કરવા માટે તૈયાર થઈ જવું. અસંગશસ્ત્રથી સજ્જ થનાર વિવેકી પુરૂષને એ વૃક્ષનો ભય નથી રહેતો.

પરંતુ અસંગશસ્ત્ર એટલે શું ? માણસો કહે છે કે આ શસ્ત્ર તો તદ્દન નવું છે. આ શસ્ત્ર વિશે તો અત્યાર સુધી સાંભળ્યું જ ન હતું. બીજા ઘણાંયે શસ્ત્રોનાં નામ સાંભળ્યાં છે પરંતુ આ શસ્ત્ર તો કોઈ જુદીજ જાતનું લાગે છે ! ગીતાએ વળી આવું શસ્ત્ર ક્યાંથી કાઢ્યું ? બરાબર છે. શસ્ત્ર જુદી જ જાતનું છે એ સાચું છે, છતાં પણ ખૂબ જ ઉપયોગી, આવશ્યક અથવા કીમતી છે, તેથી તેનો પરિચય કર્યા વિના નહિ ચાલે. તેની માહિતી મેળવવી જ પડશે. બીજાં શસ્ત્રોની જેમ આ અસંગશસ્ત્ર કોઈ યુદ્ધભૂમિમાં લડવા માટે કામ લાગનારું બહારનું શસ્ત્ર નથી, પરંતુ અંદરનું શસ્ત્ર છે. એની ઉત્પત્તિ મનની અંદર થાય છે, અને મનની અંદર જ એનો વાસ હોય છે. કોઈ બહારની યુદ્ધભૂમિમાં નહિ, પરંતુ અંદરની યુદ્ધભૂમિમાં જે સનાતન સંઘર્ષ ચાલ્યા કરે છે તેમાં લડવા માટે એ કામ લાગે છે. એ મનને દ્વંદ્વોથી મુક્ત કરે છે, અહંતા, મમતા અને આસક્તિના પાશમાંથી છોડાવે છે, શાંતિ આપે છે, પરમાત્માપરાયણ કરે છે, અને સંસારમાં રહેવા છતાં માણસના અંતરાત્માને સંસારની પ્રવૃત્તિઓથી ખરડાવા નથી દેતું. માણસના મન અને અંતરને એ સંસારથી પર રાખે છે, અને સંસારના સુખાસ્વાદમાં સંતૃપ્ત થઈને ભાન ભૂલીને બેસી રહેતાં બચાવે છે. એની આગળ એ જીવનની પૂર્ણતાના મૂળભૂત ને મહાન ધ્યેયને રજૂ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ એ ધ્યેય તરફ આગળ વધવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે ને શક્તિ આપે છે.

એ શસ્ત્રનો સમ્યક ઉપયોગ કરનારની દશા કેવી અનેરી થઈ જાય છે તે જાણો છો ? પેલા પ્રખ્યાત ભક્ત કવિએ પોતાની એવી જ પ્રસિદ્ધ કાવ્યપંક્તિમાં કહ્યું છે કે 'અગ્નિને ઉઘેઈ ન લાગે, મહામણિને મેલ જોને' તેના જેવી. અગ્નિને ઉઘેઈની અસર નથી થતી, ને મહામણિને મેલ નથી લાગતો, તેવી રીતે એ શસ્ત્રના પ્રયોગમાં સિદ્ધહસ્ત થનાર પુરૂષને સંસકારનો મેલ નથી લાગતો અને સંસારની ઉઘેઈની અથવા તો વિકૃતિઓની અસર પણ નથી થતી. એ એમનાથી અલિપ્ત રહે છે. ગીતાના બીજા અધ્યાયની ભાષામાં કહીએ તો એ સ્થિતપ્રજ્ઞ બની જાય છે. ગુરૂ નાનક એવા પુરૂષના પરિચય આપતાં કહે છે કે,

અકલ કલા ખેલત નર જ્ઞાની.

જૈસે નાવ ચલે ચારો દિશ, ધ્રુવતારા પર રહત નિશાની,

અકલ કલા ખેલત નર જ્ઞાની.

પાણીમાં નાવ ફાવે ત્યાં ફરે છે, પરંતુ એનું નિશાન હમેશાં ધ્રુવતારા તરફ રહેતું હોય છે, તેવી રીતે અસંગશસ્ત્રવાળો પુરુષ સંસારમાં રહીને અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરતો હોય તો પણ, એનું લક્ષ્યસ્થાન એક ઈશ્વર જ રહે છે, એનું મન પરમાત્મામાં જ રહે છે. એની પ્રવૃત્તિઓ પરમાત્માની પ્રસન્નતાને માટે જ થતી હોય છે. એ સંસારના પદાર્થો કે વિષયોમાં બંધાઈ નથી જતો, મોહાંધ નથી થતો, અને પોતાના જીવનધ્યેયનું તથા પરમાત્માનું વિસ્મરણ પણ નથી કરતો. એવું વિસ્મરણ એ કરી જ નથી શકતો. એ જાણે છે કે સંસાર ગમે તેવો આકર્ષક અને સુખદાયક હોવા છતાં સ્થાયી નથી, પરિવર્તનશીલ છે, અને એક દિવસ એમાંથી ચાલતી પકડવાની છે. એટલે જીવનનો જે સોનેરી સમય મળ્યો છે તે સમય સંસારમાં ભાન ભૂલીને બેસી રહેવાને બદલે, પોતાના ને બીજાના હિતને માટે જ વાપરવો જોઈએ. ઊંડી ને સાચી સમજણથી પ્રેરાઈને તે પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું ચક્ર ગોઠવતો હોય છે, અને કાર્યક્રમ પણ એને સહાયક થાય એવી રીતે જ યોજતો હોય છે. સંસારમાં તે જીવે છે અને વિવિધ વ્યવહારમાં ભાગ પણ લે છે, પરંતુ ભ્રાંત બનીને નહિ પણ તદ્દન તટસ્થ રહીને કે સાક્ષીરૂપ થઈને. જીવનના રહસ્યમય નાટકનો એ કુશળ છતાં સદાયે સાવધ અને અલિપ્ત અભિનેતા બની રહે છે. એના સારાનરસા, સુખદ કે દુઃખદ, અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પાઠથી પ્રભાવિત થઈને એ ભાન નથી ભૂલી જતો. પરિણામે એ જીવનનો, જીવનના વ્યવહારનો ને સંસારનો સાચો આનંદ લૂંટી શકે છે, અને એનો લાભ લઈને પોતાનું સાર્થક્ય કરે છે.

આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછીથી હવે અસંગશસ્ત્રનો અર્થ બરાબર સમજાઈ ગયો હશે. એ શસ્ત્રથી થતા લાભનો ખ્યાલ આવ્યો હશે, અને એ શસ્ત્રની ઉપયોગિતા પણ સમજાઈ હશે. અસંગશસ્ત્ર એ બીજું કોઈ જ શસ્ત્ર નથી પણ સંગદોષથી બચાવનારું અનાસક્તિનું શસ્ત્ર છે તેની સ્પષ્ટતા કરવાની હવે બાકી નહિ રહી હોય. માણસ સંસારના જે પદાર્થો, વિષયો, પ્રસંગો તથા સંજોગોની અસર નીચે આવે છે એની સારીમાઠી છાપો એના પર પડ્યા કરે છે. એ છાપોની પ્રતિક્રિયારૂપે એ સુખીદુઃખી પણ થતો હોય છે, સંકલ્પવિકલ્પ ને વાસનાથી યુક્ત બને છે, અને બંધનોમાં બંધાય છે. હર્ષ ને શોક, અહંતા અને મમતા, તથા રાગ અને દ્વેષ એને ઘેરી વળે છે. એનું નામ જ વિશાળ શાખાવાળો સુરઢ સંસાર. એ જેમ બહાર છે તેમ અંદર પણ છે. અંદર તો એનું મૂળ છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ સંસારને નિરર્થક કે નહિવત્ કરવાને માટે અસંગશસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાનો છે. એ શસ્ત્રના ઉપયોગમાં ક્રમેક્રમે સિદ્ધહસ્ત બનવાનું છે. એવી સિદ્ધહસ્તતા પ્રાપ્ત કરીને સંસારના સંજોગો, પ્રસંગો, વિષયો ને પદાર્થોની પ્રતિક્રિયામાંથી મુક્તિ મેળવવાની છે. એ પ્રતિક્રિયા આપણને ચંચલ ના કરે, વ્યગ્ર ના બનાવે, આપણી માનસિક સ્વસ્થતા ને શાંતિનો નાશ ના કરી નાખે, અને જીવનના પુણ્યમય પ્રવાસના અંતિમ આદર્શની વિસ્મૃતિ ના કરી દે, એ જોવાનું છે. એટલી સિદ્ધિ થઈ જાય એટલે થયું.

એવી સિદ્ધિ કાંઈ ચપટી વગાડતાંમાં કે સહેજમાં નહિ મળે. એને માટે લાંબો વખત લાગશે, અથવા તો એ લાંબા વખતનો એકધારો પરિશ્રમ માગશે. પરંતુ એનો વિચાર કરીને બેસી રહેવાથી કાંઈ ધારેલો હેતુ સરશે કે ? અસંગશસ્ત્રમાં સિદ્ધહસ્ત બનવાનું કામ ગમે તેવું કપરું હોવા છતાં મહત્વનું છે, માટે કરવું જ રહેશે. સંસારનો સાચો આનંદ એ પછી જ મળી શકશે. આજના જમાનામાં જ્યારે માણસો સંસારમાં ગળાબૂડ ડૂબી રહ્યા છે, અને એમાંના કેટલાક સંસારમાં રહ્યા છતાં એમાંથી ઊગરવાની આશા રાખી રહ્યા છે, ત્યારે

અસંગશસ્ત્રની અનિવાર્યતા કેટલી મોટી છે તે તો સહેલાઈથી સમજી શકશો. અસંગશસ્ત્ર જ એમને ઉગારી શકશે, ને સલામત પણ એ જ રાખી શકશે, એમાં સંદેહ નથી.

* * *

૪૯. આર્યો હિન્દુસ્તાનની બહારથી આવ્યા હતા ?

નાનપણમાં અભ્યાસકાળ દરમિયાન શિક્ષક અમને હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ શીખવતા ત્યારે ઇતિહાસનો શરૂઆતનો પાઠ આપતા કહેતા કે આર્યો હિન્દુસ્તાનમાં જન્મ્યા ન હતા પરંતુ હિન્દુસ્તાનની બહારથી આવ્યા હતા. હિન્દુસ્તાનમાં તો અનાર્ય, દ્રાવિડ, અથવા તો તદ્દન જંગલી પ્રજા વસતી હતી. તે પ્રજા પાસે કોઈ આગળ પડતું વિશેષ જીવનદર્શન ન હતું, જ્ઞાન ન હતું, શાસ્ત્રો ન હતાં, રાજ્યબંધારણ ન હતું. અને સુવ્યવસ્થિત સમાજરચના પણ ન હતી. આર્યો હિન્દુસ્તાનની બહારથી હિન્દુસ્તાનમાં રહેવા આવ્યા ત્યારે પોતાની સાથે સુંદર સંસ્કૃતિ લાવ્યા, શસ્ત્રો લાવ્યા, વ્યવસ્થા લાવ્યા ને બંધારણ પણ લેતા આવ્યા. એમના સંપર્કથી આ દેશની મૂળ જંગલી ને પછાત પ્રજા ધીરેધીરે વખતના વીતવા સાથે સુધરતી ગઈ. એટલે સંક્ષેપમાં, તમારા અથવા તો આપણા પૂર્વજો આ દેશના ન હતા.

શિક્ષક પણ શું કરે ? એમને સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કશો વિચાર કરવાનો હતો જ ક્યાં ? એમણે તો ઇતિહાસના છાપેલા વૃત્તાંતને જ વફાદાર રહેવાનું હતું. સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વિચારવાનો વખત હોય તો પણ, એ વખતનો ઉપયોગ એ ભાગ્યે જ કરી શકે તેમ હતા. અમે પૂછવાનો વિચાર કરતા કે માસ્તર સાહેબ, તો પછી આપણા પૂર્વજો આવેલા ક્યાંથી ? પરંતુ અમે પૂછીએ તે પહેલાં જ, અમારી ઊંડી જિજ્ઞાસાના જવાબમાં જ જાણે કે એ કહેતા કે આપણા પૂર્વજો એટલે કે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન ક્યાં હતું અથવા તો એ ક્યાંથી આવ્યા તે વિશે ચોક્કસ માહિતી નથી મળતી. કોઈ કહે છે કે સાઈબીરિયા, કોઈ કહે છે કે મેસોપોટેમિયા, કોઈ કહે છે કે મધ્ય પૂર્વ, તો કોઈ વિરલ પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન પુરૂષ કહે છે કે એ ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા. એટલે એમનું મૂળ નિવાસસ્થાન, જન્મસ્થાન કે ઉદ્ભવસ્થાન અચોક્કસ છે. કોઈ કોઈ વિનોદી વિદ્યાર્થીઓ એમ પણ પૂછતા કે તો પછી આર્યોનો કોઈ નિશ્ચિત દેશ જ ન હતો ? એમની કોઈ માતૃભૂમિ જ ન હતી ? બીજી બધી પ્રજાઓની પેઠે એ આ પૃથ્વી પર કોઈ ચોક્કસ સ્થળમાં જન્મ્યા જ ન હતા ? અથવા તો શું આકાશમાંથી આવિર્ભાવ પામ્યા કે પાતાળમાંથી પ્રકટ્યા હતા ? આ આવો તે કેવો ઇતિહાસ છે ? પૃથ્વી પરની લગભગ બધી જ પ્રજાઓનો નાનોમોટો ઇતિહાસ લખાયેલો છે, ને કેવળ આર્ય પ્રજાનો જ ઇતિહાસ નથી આલેખાયો ? પરંતુ માસ્તર સાહેબનું રૌદ્ર રૂપ જોઈને જ એ વિદ્યાર્થીઓ શાંત થઈ જતા, મૂક બની જતા, ને પરીક્ષામાં પૂછવામાં આવતા પ્રશ્નોની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ ઉપયોગી કહીને શિક્ષક તેની નોંધ કરાવતા તો ઇતિહાસના પુસ્તકમાં સૌ નોંધ કરી લેતા, તથા શિક્ષકની સાથે એમની આજ્ઞાથી સમૂહમાં સૂર પુરાવતા કે આર્યો હિન્દુસ્તાનના નિવાસી ન હતા પરંતુ હિન્દુસ્તાનની બહારથી આવ્યા હતા. હિન્દુસ્તાનના લોકો તો તદ્દન જંગલી દશામાં જીવતા હતા.

હિન્દુસ્તાનની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પરંપરાથી એવું શિક્ષણ મળ્યા કરતું, અને આજે પણ મળ્યા કરે છે. ઇતિહાસનો એક જ જાતનો જાપ આખાયે દેશમાં, ઉત્તરથી દક્ષિણ ને પૂર્વથી પશ્ચિમ બધે જ ચાલ્યા કરતો. રોજ ઊઠીને એ જ પાઠ અને એ જ જાપ. એવા પાઠને પરિણામે પ્રજાની અંદર કેવા ભાવો પેદા થાય અને કેવી અસરો ઉત્પન્ન થાય તે સહેજે સમજી શકાય એવું છે.

કોઈ દેશની પ્રજાને તમારે કાયમને માટે પદદલિત રાખવી હોય, ગુલામ બનાવવી હોય, અને દીન, હીન તથા કંગાળ કરવી હોય, તો સારામાં સારો અથવા અસરકારક રસ્તો કયો છે તે જાણો છો ? એ પ્રજાના પરંપરાગત, ભૂતકાલીન સાંસ્કૃતિક ગૌરવને નષ્ટ કરી દેવું, અને એ પ્રજાના સભ્યોને કહ્યા કરવું કે તમે તો દીન છો, હીન છો, જંગલી, અસભ્ય કે પછાત છો; તમારી પાસે કોઈ ઇતિહાસ નથી, ગૌરવ લેવા જેવાં કોઈ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં સુંદર શાસ્ત્રો નથી; કોઈ પ્રતાપી પૂર્વજો કે મહાપુરૂષો નથી; તમારા કરતાં તો અમે તમને સુધારવા આવ્યા છીએ, અને તમારે અમારી પાસેથી જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં ઘણું જ શીખવાનું છે. જે પ્રજાને રોજ રોજ એવા પાઠ શીખવવામાં આવે, અને જે પ્રજા એવા પાઠોનું નિરંતર પોપટપારાયણ કરે, તે પ્રજાનું રહુંસહું ગૌરવ અને આત્મબળ પણ ક્રમેક્રમે નાશ પામે. વળી તે પ્રજાને નિરંતર કહેવામાં આવે કે તમારા પૂર્વજો આ દેશના ન હતા પરંતુ બહારથી આવ્યા હતા, તો તે પ્રજામાં એકતા તથા રાષ્ટ્રીયતાનો ભાવ કેવી રીતે પેદા થઈ શકે ? તે પ્રજા રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને રાષ્ટ્રીય ગૌરવથી સંપન્ન પણ કેવી રીતે બની શકે ? એના પર રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ અત્યંત વિઘાતક અસર થતી જાય.

હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને પરાધીન રાખવાની પરદેશી સત્તાની નેમ હતી, એટલે એના ઇતિહાસનો પ્રથમ પાઠ પણ એવો ભ્રામક અથવા કઠંગો લખવો પડ્યો. હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠને એ સંદર્ભમાં જોવાની જરૂર છે. આશ્ચર્ય અને કરુણતાની કથની તો એ છે કે પરદેશી ઇતિહાસકારોએ જ નહિ પરંતુ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસકારોએ પણ એમાં સૂર પુરાવવા માંડ્યો એથી વિશેષ દુઃખદ વાત બીજી કઈ હોઈ શકે ? જે પ્રજા પોતાના સાંસ્કૃતિક ગૌરવને અને પોતાના ભૂતકાલીન ઉજ્જવળ ઇતિહાસને જ ભૂલી જાય તે પ્રજા એક આદર્શ પ્રજા તરીકે જગતમાં જીવી નથી શકતી. એ પ્રજા સ્વમાન ખોઈ બેસે છે, પોતાનું બધું ખોટું ને બીજાનું સાચું તથા સારું સમજવા માંડે છે, અને કાયમને માટે પતિત તેમજ હડધૂતની પેઠે શ્વાસ લે છે.

ત્યારે શું આર્યો આ જ દેશના એટલે કે હિન્દુસ્તાનના નિવાસી હતા ? એ હિન્દુસ્તાનની બહારથી આવ્યા'તા એ વાત શું ખોટી છે ? હા. સંપૂર્ણ ખોટી છે. આર્યો હિન્દુસ્તાનના નિવાસી હતા એટલું જ નહિ પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં જ જન્મ્યા હતા. આ જ એમનો દેશ હતો, આ જ એમની જન્મભૂમિ હતી, અને બીજા કોઈ બહારના સ્થળથી એ અહીં નહોતા આવ્યા. હિન્દુસ્તાનના મહાન સ્મૃતિકાર મનુએ એ વાતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ કહે છે કે આ દેશની પ્રજા સૌથી પહેલાં જન્મેલી છે, અને સુધારણા તથા સંસ્કારની દુનિયામાં પણ સૌથી આગળ છે. આ પ્રજાની પાસેથી પૃથ્વીની બીજી પ્રજાઓએ ઉત્તમ જીવનના આદર્શ ઉપદેશમંત્રોનું શિક્ષણ લેવું. મનુ મહારાજના મૂળ શબ્દો આ રહ્યા :

एतद् देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥२०॥

એમાં મનુ મહારાજે 'એતદેશપ્રસૂતસ્ય' એવો શબ્દપ્રયોગ કરેલો છે. 'આ દેશમાં જન્મેલી' એમ કહીને એમણે સંસ્કૃતિના સ્વર્ણશિખર પર પહોંચેલી આર્ય પ્રજાનો પરિચય આપ્યો છે, અને એ પ્રજાએ પૃથ્વીની બીજી પ્રજાઓને આદર્શ જીવનના રહસ્યમંત્રો શીખવવા એવી સૂચના કરી છે. આર્યો કોઈ પણ બહારના પ્રદેશમાંથી નહોતા આવ્યા પરંતુ દેશમાં જ જન્મ્યા હતા એવો એમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. એટલે એ સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારની શંકાને સ્થાન જ નથી રહેતું. ઊલટું, એ હકીકત સ્પષ્ટ બને છે કે સંસ્કૃતિમાં અગ્રગણ્ય ગણાતા

આર્યો હિન્દુસ્તાનની બહાર જઈને જુદા જુદા દેશોમાં ધર્મ તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરતા હતા. દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિના જે જુદા જુદા અવશેષો મળે છે એના પરથી એ હકીકતને સમર્થન મળે છે.

આ વિષયનો વિચાર એક બીજી રીતે પણ કરી શકાય. કોઈ પ્રજા પોતાના મૂળ ઉદ્ભવસ્થાનને મૂકીને જ્યારે બીજા દેશમાં જાય છે ત્યારે પોતાની સાથે પોતાનું રાજ્યબંધારણ, પોતાના સામાજિક રીતરિવાજો, પોતાની સમાજરચના, જીવનપદ્ધતિ, ખાસિયતો કે પોતાનાં સાંસ્કૃતિક રહસ્યો તથા મૂલ્યોને પણ લેતી જાય છે. એનો ત્યાગ એ નથી કરતી. બીજા પ્રદેશના સાંસ્કૃતિક પ્રવાહની અસર નીચે એ ધીરે ધીરે આવતી જાય તો પણ એ રહસ્યો તથા મૂલ્યોનાં અંકુરો તો એની પાસે રહી જ જાય છે, અને એ અંકુરો એની જીવનપદ્ધતિમાં તથા એના સાહિત્યમાં પ્રકટ થાય છે. પોતાની જન્મભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમને, એની વિશેષતાને, તથા રાષ્ટ્રીય ગૌરવને એ સંપૂર્ણપણે નથી ભૂલતી. એ વસ્તુ એના અંતરઆત્મામાં ઓતપ્રોત થઈને કે એના પ્રાણ સાથે વણાઈ જઈને એના સ્વભાવનું અમૂલ્ય અંગ બની ગઈ હોય છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં, આર્યો જો હિન્દુસ્તાનની બહારથી આવ્યા હોત તો તેમની સાથે તેમના શસ્ત્રોને લેતા આવત, તેમની વિશિષ્ટ જીવનપદ્ધતિઓને લાવત, અને એમના સાહિત્યમાં એમના મૂળ દેશનું, એ દેશની પ્રજા, ઋતુ, તથા નદીઓનું ક્યારેક પણ વર્ણન કરત.

પરંતુ વેદમાં શું જોવા મળે છે ને શેનું વર્ણન છે ? ગંગા, યમુના, સિંધુ ને સરસ્વતી જેવી નદીઓનું, સમુદ્રનું, ઉષા અને સંધ્યાનું, શરદ, વસંત ને વર્ષા જેવી ઋતુઓનું, સુંદર ફળોનું, હિમાલયનું, યજ્ઞોનું, ગણરાજ્યોનું, બ્રાહ્મણ જેવા વર્ણોનું અને બ્રહ્મચર્ય જેવા આશ્રમોનું, તપસ્વીઓનું તથા તેમના વિશાળ સ્થાનોનું. વેદ અને પછીના વિભિન્ન સાહિત્ય વૈભવવાળી પ્રજા એના સાહિત્યમાં હિન્દુસ્તાનને જ પોતાનો દેશ કહે છે. એમાં વર્ણવાયલી જીવનવ્યવસ્થા, વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા અને બીજી નાનીમોટી વિગતો દુનિયાના બીજા કયા દેશમાં જોવા મળે છે ? વેદકાળમાં એ વિગતો, વિષયો ને વસ્તુઓનું દર્શન બીજે ક્યાં થતું હતું ? જો આર્યો કોઈ બીજા દેશના વતની હોત, તો એ દેશનું ગૌરવગીત ગાવાનો પ્રયત્ન એમણે પોતાના સાહિત્યમાં સ્વાભાવિક રીતે જ કર્યો હોત. પોતાની નદીઓ, ઋતુ કે પર્વતોની સ્મૃતિ કરીને એમણે એમને અક્ષરદેહમાં અંજલિ આપી હોત. પરંતુ એમના સાહિત્યમાં તો હિન્દુસ્તાન જ ધબકે છે. એ હિન્દુસ્તાનના જ નિવાસી હતા એટલે હિન્દુસ્તાનનું જયગાન જ એમને માટે સહજ હતું.

ગુલામ દેશને બધા પ્રકારની છૂટ ના હોય એ સમજી શકાય એવું છે. એનો ઇતિહાસ પણ બીજાની મારફત જ લખાતો જાય એટલે એની દૃષ્ટિ તથા રચના પણ જુદી જ હોય. પણ હવે તો દેશ આઝાદ થયો છે. એટલે પોતાની પ્રજાના મનમાં સંભ્રમ પેદા કરનારી તથા લઘુતાગ્રંથિ ભરનારી એવી અવળવાણી દૂર કરવી જ રહી. ઇતિહાસના આરંભમાં જ આપવામાં આવતી એ ઊંઘી માહિતી દેશને માટે નામોશીરૂપ છે. હવે દેશનો નવો ઇતિહાસ લખાય છે ત્યારે, દેશની સરકાર ને દેશના ઇતિહાસકાર એ હકીકતને સુધારીને દેશ પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય બજાવશે ?

* * *

૫૦. મહર્ષિ વ્યાસ

પરાશર ઋષિ મત્સ્યગંધાને જોઈને મોહિત થયા. મત્સ્યગંધાને એમણે પોતાની સાથે રહેવાનું કહ્યું ત્યારે મત્સ્યગંધાએ કહ્યું કે ઋષિ, હું તમારી સાથે રહીને તમને આનંદ આપવા તૈયાર છું પરંતુ મારા શરીરમાંથી જે ભયંકર દુર્ગંધ નીકળે છે તે તમને ગમશે ? મારા સમસ્ત શરીરમાંથી માથું ફાડી નાખનારી માછલીને મળતી દુર્ગંધ છૂટે છે !

વાત સાચી હતી, પરંતુ પરાશર ઋષિ સમર્થ હતા, એટલે એમણે કહ્યું કે મારા યોગસામર્થ્યના પ્રભાવથી આ દુર્ગંધ હું હમણાં જ દૂર કરું છું.

ઋષિએ કમંડળમાંથી પાણી લઈને મંત્રોચ્ચાર સહિત મત્સ્યગંધાના શરીર પર છાંટ્યું અને ત્યાં તો અસાધારણ ચમત્કાર થયો. મત્સ્યગંધાની કાયાપલટ થઈ ગઈ. એનો નવો અવતાર થયો. શરીરમાંથી, અંગપ્રત્યાંગમાંથી, માછલીની દુર્ગંધને બદલે પુષ્પોની સુવાસ છૂટવા લાગી. મત્સ્યગંધા આ અદ્રષ્ટપૂર્વ ઘટનાને નજરે નિહાળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ આનંદ પામી.

પછી તો પરાશર મુનિની સાથે રહી, અને એને પરિણામે એને એક પુત્ર થયો એનું નામ વ્યાસ.

વ્યાસની ઉત્પત્તિ પછી પરાશર પાછા તપશ્ચર્યા કરવા નીકળી પડ્યા. મત્સ્યગંધા અથવા સત્યવતી પોતાના પિતાને ત્યાં પાછી વળી.

વ્યાસના પ્રાકટ્યની પાછળ આવો અસાધારણ ઇતિહાસ રહેલો છે. એટલા માટે જ ભક્તકવિ પ્રીતમદાસે 'જુઓ વ્યાસ વણપરણીના' કહીને એમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

એ વ્યાસ પોતાની અપ્રતિમ બૌદ્ધિક પ્રતિભા કે મેઘાથી ભારતના ઇતિહાસમાં આજે પણ અમર છે. એમનું સ્થાન અનેરું ને અજોડ છે. એમણે જે લોકોત્તર ચિરંજીવ સાહિત્યનું દાન કર્યું છે, તે લાખો લોકોને પ્રેરણા આપતું આજે પણ પ્રકાશી રહ્યું છે. એવો એક પણ મહત્વનો વિષય નથી કે જેને વિશે એમણે કાંઈ લખ્યું ના હોય. એટલા માટે તો કહેવાય છે કે વ્યાસોચ્છિષ્ટં જગત્સર્વમ્ ! એટલે કે વ્યાસે પોતાની અલૌકિક લેખનશક્તિથી જગતને ઉચ્છિષ્ટ કરી દીધું છે. જે કહેવા યોગ્ય હતું તે બધું એમણે કહી દીધું છે. એમના વિપુલ સાહિત્યભંડારનું વિહંગાવલોકન કરતાં લાગે છે કે એ પ્રશસ્તિ કાંઈ એમનેમ નથી કરાઈ. એ સહેતુક અને સાર્થ છે. ભાગવત, મહાભારત, ને બીજા પુરાણ તથા ગીતા ને બ્રહ્મસૂત્ર જેવા ગ્રંથરત્નો રચીને એમણે એકલા ભારતવર્ષની જ નહિ પરંતુ સંસારની મહાન સેવા કરી છે. એમના સાહિત્યનો ખજાનો દરેક યુગમાં અને દરેક દેશના પ્રજાજનોને કામ લાગે એવો છે. માટે તો વરસો વીતી ગયાં છતાં પણ એનું આકર્ષણ એવું ને એવું જ અનેરું રહ્યું છે. એમાં જે પ્રાણપ્રદાયક, રસભરપૂર સામગ્રી છે, તે માનવના આત્માને સ્પર્શે છે, ઢંઢોળે છે, જગાડે છે, ઉદાત્ત બનાવે છે, ને ઉત્તમતા તરફ પ્રેરે છે. માટે જ એ અવિનાશી છે. દેશ કે કાળની અસરો એને સ્પર્શી નથી શકતી, તેમજ એના સ્વત્વને ઓછુંયે નથી કરી શકતી.

વ્યાસ ભારતીય ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના એક મહાન સમન્વયકાર છે. એમના જમાનામાં જે જુદા જુદા વિદ્વાનો હતા તે વેદ અથવા તો ઉપનિષદને પ્રમાણભૂત માનતા, ને એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને તેના શબ્દોના ભિન્નભિન્ન અર્થ કરતા રહેતા. વ્યાસે વિભિન્ન વિચારસરણીઓની વચ્ચે સામંજસ્ય સ્થાપવા માટેની શુભ હેતુથી

પ્રેરાઈને જ બ્રહ્મસૂત્રની રચના કરી છે, એની પ્રતીતિ એ મહાન ગ્રંથશિરોમણીના ચારેય અધ્યાયનું અધ્યયન કર્યા પછી સહેજે થઈ રહે છે. વિદ્વાનોમાં એ ગ્રંથ અત્યંત આદરણીય મનાય છે. વ્યાસની એ સેવા કાંઈ ઓછી નથી.

પરંતુ એમની સર્વોત્તમ સેવા તો શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાની રચનામાં રહેલી છે. જે સિદ્ધાંતો એમને અતિશય પ્રેરણાસ્પદ ને પ્રિય લાગતા હતા, ને જે એમના જીવનનું ધ્રુવપદ બનીને બેસી ગયા હતા તે એમણે ગીતામાં અંકિત કર્યા છે. ગીતા એ રીતે કેવલ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું જ નહિ, પરંતુ મહર્ષિ વ્યાસનું પણ હૃદય છે. સંસારને એ એમનું સર્વશ્રેષ્ઠ અર્પણ.

અને એ કાંઈ એકલા સાહિત્યકાર કે તત્ત્વદર્શિની જ થોડા હતા ? એ તત્ત્વર્થી પણ હતા. તપશ્ચર્યા કરીને એમણે અલૌકિક શક્તિ મેળવી હતી. એટલે તો એ શક્તિના પ્રભાવથી એમણે હસ્તિનાપુરમાં બેઠેલા સંજયને દૈવી દૃષ્ટિ આપી. દિવ્યદર્શન ને દિવ્યશ્રવણની શક્તિથી સંપન્ન થયેલા સંજયે મહાભારતના યુદ્ધનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સંભળાવ્યો તે એ શક્તિની પ્રસાદીને લીધે જ. એવી તો કેટલીય શક્તિઓ વ્યાસમાં હતી. એવી કોઈયે લોકોત્તર શક્તિનું દિગ્દર્શન ના કરાવ્યું હોત, અને સંસારને બીજો કોઈ પણ ગ્રંથ ના આપવાને બદલે એકલી ગીતાની જ ભેટ આપી હોત, તો પણ વ્યાસ પ્રાતઃસ્મરણીય અથવા અમર બની જાય. એ એક જ કૃતિ એમને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ અમર કરવા માટે પૂરતી છે.

એવા વ્યાસને ચોવીસ અવતારોમાંના એક કહ્યા છે તે બરાબર જ છે. અષાઢી પૂર્ણિમાયે એમની ઠેર ઠેર પૂજા થાય છે ને પ્રશસ્તિ કરાય છે. આપણે પણ એ મહાપુરુષને મનોમન નમસ્કાર કરીશું, અને ઊંડા અનુરાગની અંજલિ આપીશું. જીવનને સાત્વિક તથા શક્તિશાળી ને સેવાપરાયણ કરવાની એ સૌને પ્રેરણા આપે !

* * *

૫૧. મહર્ષિ દયાનંદ : એક શ્રદ્ધાંજલિ

મોરબી પાસેનું નાનુંસરખું ટંકારા ગામ. દેશમાં એને કોણ જાણતું અને મહત્વનું માનતું ? આજે એ દેશના જ નહિ દેશની બહારના કેટલાય માનવોને માટે તીર્થસ્થાન મનાય છે. હજારો સ્ત્રીપુરુષો એના સ્મરણમાત્રથી ગૌરવ અને પ્રેરણાની ઊંડી લાગણીનો અનુભવ કરે ને, અને એના દર્શનને જીવનનું પરમ સૌભાગ્ય ગણે છે. આ વરસે મહાશિવરાત્રીના પર્વદિવસે ત્યાં ઋષિમેળો થવાનો છે અને હજારો લોકો એકઠા થવાના છે. એનું કારણ શું ? સૌરાષ્ટ્રના એક દૂરના ખૂણામાં આવેલું આ ગામ છેલ્લા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં આટલા બધા અપાર આદરભાવ અને આકર્ષણનું કેન્દ્ર કેવી રીતે બની શક્યું ? દેશ અને દુનિયાના કેટલાંક અમર તીર્થસ્થાનો અથવા પ્રેરણાધામોમાં એની ગણના કેવી રીતે થઈ ?

ટંકારાના એ નાનાસરખા ગામડાએ વિશાળ જનસમૂહનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે એનું કારણ એ છે કે એ ગામમાં વરસો પહેલાં એક મહાપ્રતાપી મહાપુરુષનો જન્મ થયો છે : મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીનો. આ દેશની ધરતી જ એવી છે કે એના પર જમાનાની જરૂરત પ્રમાણે સમય સમય પર, અલગઅલગ ગુણવત્તાવાળા મહાપુરુષો પેદા થતા જ જાય છે. વચ્ચે થોડો વખત એમતેમ વીતે છે ને વળી કોઈ પ્રતાપી મહાપુરુષનું, કોઈક શક્તિસંચારક જ્યોતિર્ધરનું પ્રાકટ્ય થાય છે. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી એક જ એવા જ વિરલ મહાન જ્યોતિર્ધર હતા. પોતાના જીવન દ્વારા અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો પર એ પોતાની અમીટ છાપ મૂકી ગયા છે તેની પ્રતીતિ આજે પણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

ટંકારા ગામ એમને માટે ખરેખર ગૌરવ લઈ શકે તેમ છે. મહર્ષિ દયાનંદે એ નાનાસરખા ગામમાંથી બહાર નીકળીને આગળ પર જે લોકહિતનું કલ્યાણકાર્ય કરી બતાવ્યું તે આજે સુવિદિત છે. દેશ પ્રત્યેની અપાર અનુકંપાથી પ્રેરાઈને એમણે સમાજસુધારાનો જે કાર્યક્રમ વહેતો કર્યો એ એકદમ મૌલિક હતો. એના પરથી એમની દૂરદર્શિતાનો ખ્યાલ આવે છે. એ જ કાર્યક્રમને પાછળથી મહાત્મા ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રહિત માટે વહેતો કર્યો. એમણે આર્ષદ્રષ્ટા બનીને વરસો પહેલાં જોઈ લીધું કે દેશને એક સર્વસામાન્ય ભાષાની આવશ્યકતા છે, અને એવી ભાષા બનવા માટે હિંદી વિશેષ યોગ્ય છે. એની સાથે સાથે સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ કે કન્યાકેળવણી તરફ ધ્યાન આપવા એમણે ખાસ ભલામણ કરી અને કહ્યું કે સ્ત્રીઓને શિક્ષિત કરવાથી અને સુસંકૃત બનાવવાથી જ દેશની સાચી અને સંપૂર્ણ ઉન્નતિ થઈ શકશે. કન્યા ગુરુકુળોની સ્થાપના પર એમણે ખાસ ભાર મૂક્યો.

દેશી રાજ્યોની સુધારણા તરફ પણ એમનું ધ્યાન દોરાયું હતું; એને માટે એમણે બનતા બધા પ્રયત્નો પણ કર્યા, અને એમના જીવનનો અંત પણ એ દરમિયાન જ આવ્યો. એ મહાન રાષ્ટ્રપ્રેમી તથા રાષ્ટ્રવિધાયક હતા. એમના જીવનકાળ દરમિયાન હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ જાતિના મસ્તક પર પરધર્મીઓના પ્રખર પ્રચારનો તથા અંદરઅંદરના વિખવાદનો જે મહાન ભય તોળાતો હતો તેને દૂર કરવા માટે એમણે પોતાની રીતે પુરુષાર્થ કર્યો. સ્વામી વિવેકાનંદ અને દયાનંદ બંને સમકાલીન તથા ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યેના પ્રેમભાવથી ભરપૂર હતા. એ ઉત્કટ પ્રેમભાવથી પ્રેરાઈને સ્વામી વિવેકાનંદે ભારતને માટે ભારતની બહાર જેવું મહામૂલ્યવાન, ઉપયોગી, સંગીન કામ કર્યું તેવું જ ભારતીય સંસ્કૃતિ માટેનું મહામૂલ્યવાન, ઉપયોગી

અને સંગીન કામ મહર્ષિ દયાનંદે ભારતમાં રહીને કર્યું. બંનેની વિચારપદ્ધતિ અને કાર્યપ્રણાલિમાં થોડોઘણો ભેદ હોવા છતાં બંને ભારતના મહાન અને સાચા સપૂત હતા એમાં સંદેહ નહિ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં વિવેકાનંદ તથા દયાનંદ બંને ભારતીય સંસ્કૃતિના અનુક્રમે પરદેશપ્રધાન અને ગૃહપ્રધાન હતા. બંનેએ દેશનું પરમ કલ્યાણ કર્યું છે, અને બંનેને માટે દેશ ગૌરવ લઈ શકે છે. દયાનંદે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું સમર્થન કરીને કહ્યું કે અસ્પૃશ્યતા વેદવિરોધી તેમજ હિંદુ જાતિના કલંકરૂપ છે, માટે એને કોઈયે સંજોગોમાં આશ્રય ના આપી શકાય. એને દૂર કરવી જોઈએ.

એવા પ્રતાપી, રાષ્ટ્રપ્રેમી મહાપુરૂષના જન્મસ્થાનમાં સૌ ભેગા મળે, એમના જીવનસંદેશ પર વિચારણા કરે, અને એ દ્વારા પ્રેરણા તેમજ પ્રકાશ મેળવે, એ સર્વથા યોગ્ય જ છે. એમણે જે રાષ્ટ્રોપયોગી રચનાત્મક કામનો સંદેશ અથવા કાર્યક્રમ પૂરો પાડ્યો છે એ કાર્યક્રમનો અમલ કરવા તરફ સૌનું ધ્યાન રહેવું જોઈએ. એ જ એમનું મોટામાં મોટું સન્માન અને સૌથી મોટી અંજલિ થઈ રહેશે. દેશની જે દીનતા, દરિદ્રતા અને અજ્ઞતાએ એમને સંવેદનશીલ બનાવ્યા અને કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં પ્રેરિત કર્યા તે દીનતા, દરિદ્રતા અને અજ્ઞતાનો અંત હજુ આવ્યો છે એવું નહિ કહી શકાય. તેને માટે મહર્ષિ દયાનંદ પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર રાખનાર પ્રત્યેકે રચનાત્મક કામમાં લાગી જવાની આવશ્યકતા છે. સમાજના ઉત્કર્ષને માટે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં રહીને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે સૌએ સંયુક્ત રીતે કામ કરવાની આવશ્યકતા છે. દેશને મોટામાં મોટી જરૂર સંપત્તિ, પારસ્પરિક સહકારની અને સેવાભાવની છે. એમનો આશ્રય લઈશું તો દેશની અંદરના અને બહારના ભયસ્થાનો અને અનિષ્ટો સામે સફળતાપૂર્વક ઝઝૂમી શકીશું, સમૃદ્ધ, શક્તિશાળી અને સુખી થઈ શકીશું, તથા મહર્ષિ દયાનંદ જેવા પ્રતાપી મહાપુરૂષના આત્માને પણ સંતોષ આપી શકીશું.

જે જમાનામાં મહર્ષિ દયાનંદનો જન્મ થયો એ જમાનો જુદો હતો. એ વખતના સંજોગો જુદા હતા. આજે સંજોગો જુદા છે. જમાનો બદલાયો છે અને ઝડપથી બદલાતો જાય છે. આજે એ મહાપુરૂષ હોત તો શું કરત એ પ્રશ્ન ખરેખર વિચારણીય છે. દરેક મહાપુરૂષની વિચારશક્તિ અને કાર્યપદ્ધતિ પર એના વખતની બહુવિધ પરિસ્થિતિની અસર પડતી હોય છે. દયાનંદના જીવનકાળ દરમિયાન ભારત પરાધીન દેશ હતો. આજે એ પરાધીનતાનો અંત આવ્યો છે, અને ભારતવર્ષના આધ્યાત્મિક આકાશમાં સ્વામી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, યોગાનંદ, રમણ મહર્ષિ, અરવિંદ અને મહાત્મા ગાંધી જેવા જાજ્વલ્યમાન નક્ષત્રોએ પોતાનો ચિરંજીવ પ્રેરણાત્મક પ્રકાશ વહેતો કર્યો છે. એ સંજોગોમાં દયાનંદનું પુનરાગમન અવશ્ય આશીર્વાદરૂપ થઈ પડત. સ્વામી વિવેકાનંદના ઉદ્દ ગારો સાથે એ જરૂર સંમત થાત કે હું જૂનાનો ઉચ્છેદ કરવા માટે નથી આવ્યો, પરંતુ એના સુધાર માટે આવ્યો છું. વિસંવાદ નહિ કિંતુ સંવાદ, અને નાશ નહિ કિંતુ નવનિર્માણ જ આવકારદાયક અને આવશ્યક છે.

બદલાયલા સંજોગોમાં એ મૂર્તિ અથવા મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરત કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. મને લાગે છે કે એ એનો વિરોધ ના કરત, પરંતુ એની મર્યાદા અને બદીઓ પ્રત્યે ધ્યાન દોરત. હિંદુ ધર્મ અને દેશના પ્રેમનું એ એક આદર્શ પ્રતીક તો હોત જ. એમની દ્વારા દેશ અને દુનિયાનું ભારે કલ્યાણ થાત. એ પોતે અવતારવાદમાં નહોતા માનતા, છતાં પણ મારી સાથે જરૂર સંમત થાત કે દેશને સંજીવન આપવા આવેલા એ એક મહાન અવતારી પુરૂષ હતા. એમની પાસે શંકર જેવું સૂક્ષ્મ મસ્તિષ્ક હતું, બુદ્ધ જેવું કડુણાસભર દિલ

હતું, અને લોકહિતાર્થે દઘીચિ જેમ સર્વસમર્પણની ભાવનાથી ભરેલું જીવન હતું. એમનાથી એ લેશ પણ અલ્પ નહોતા. એ ગુજરાતી હતા માટે ગુજરાતી તરીકે હું એમની આવી પ્રશસ્તિ કરું છું એવું ના માનતા. એ પ્રશસ્તિ કરતાંયે વિશેષ પ્રશસ્તિને તેઓ લાયક હતા, અને હું તો એક ગુણદર્શી તટસ્થ વ્યક્તિ તરીકે એનો આછોપાતળો છતાં સાચો પડઘો જ પાડી રહ્યો છું.

એમના મહાન વ્યક્તિત્વને નજર સામે રાખીને, એમને અંજલિ આપવા માટે, અંદરઅંદરની ફાટફૂટનો ત્યાગ કરી, સૌએ હિંદુરૂપે એક થવાની જરૂર છે. અંદરઅંદરના મતભેદોએ અને એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈમનસ્યે જેટલું નુકસાન કર્યું છે એટલું બીજા કોઈએ નથી કર્યું. ઉપરાંત, સેવાભાવને જગાવવાની અને વધારવાની પણ આવશ્યકતા છે.

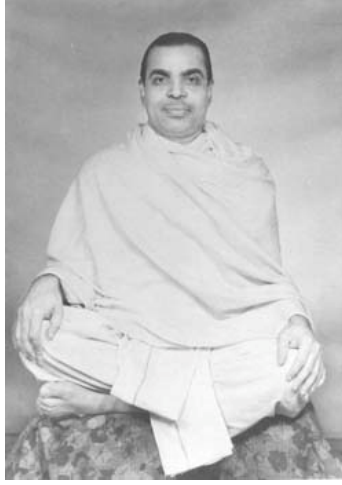
કૃષ્ણવંતો વિશ્વમાર્યમ્ । કહીને વેદે સમસ્ત સૃષ્ટિને આર્યત્વથી ભરી દેવાનો અથવા સુસંસ્કૃત બનાવવાનો સંદેશ આપ્યો છે, પરંતુ એ સંદેશ સફળ ક્યારે થાય ? જ્યારે પ્રજા પોતે જ સાચા અર્થમાં આર્ય બને ત્યારે. ત્યારે જ એની છાપ બીજા પર પડી શકે. એને માટે અનાર્યત્વની બધી જ નાનીમોટી નિશાનીઓ પ્રજાએ પોતાના વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત જીવનમાંથી દૂર કરવી જોઈએ. એટલે કે પ્રજાએ પોતે આદર્શ બનવું જોઈએ. ત્યારે જ એની અંદર બળ આવી શકે અને એનું જીવન બીજાને માટે અનુકરણીય બની શકે. ભારત વર્ષની જનતા પોતાના જીવનવ્યવહારમાં આદર્શ છે ખરી ? નીતિ, સદાચાર અથવા માનવતાના મૂલ્યોને એ વળગી રહી છે ? એનો ઉત્તર દેશનું નિરીક્ષણ કરનાર સહેલાઈથી આપી શકે છે. એટલે પ્રજા પોતે સુસંસ્કૃત બનવાનો પ્રયાસ કરે એ અત્યંત આવશ્યક છે.

* * *

સંપૂર્ણ

* * *

શ્રી યોગેશ્વરજી - એક પરિચય

(૧૫ ઓગષ્ટ ૧૯૨૧ - ૧૮ માર્ચ ૧૯૮૪)

ગુજરાતની સાહિત્યરસિક અને અધ્યાત્મપ્રેમી જનતાને શ્રી યોગેશ્વરજીનો પરિચય આપવાનો ન હોય. મા શારદાના ચારુ ચરણે સો કરતાં પણ વધુ ગ્રંથો અર્પણ કરનાર મહાત્મા શ્રી યોગેશ્વરજી વીસમી સદીના ગુજરાતમાં થઈ ગયેલા સમર્થ સંત અને સાહિત્યકાર હતા. સંન્યાસ કે રૂઢિગત ચાલી આવતી ભગવા વસ્ત્રોની પ્રણાલિકાને અનુસર્યા વગર તથા કોઈ દેહધારી ગુરૂની સહાયતા વિના કેવળ મા જગદંબા પર અપ્રતિમ શ્રદ્ધા રાખી, અધ્યાત્મ જગતના સર્વોત્તમ શિખરો સર કરનાર યોગેશ્વરજી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર મહામાનવ હતા.

ઈ.સ. ૧૯૨૧ ની પંદરમી ઓગષ્ટે અમદાવાદના ધોળકા તાલુકાના સરોડા ગામે સાધારણ બ્રાહ્મણ પરિવારમાં જન્મ લેનાર યોગેશ્વરજીએ માત્ર નવ વર્ષની કુમળી વયે પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું હતું. એમને આગળ અભ્યાસ માટે મુંબઈની લેડી નોર્થકોટ ઓફનેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. મોહમયી મુંબઈ નગરીના એમના નિવાસ દરમ્યાન પૂર્વના પ્રબળ આધ્યાત્મિક સંસ્કારોના સુપરિણામ સ્વરૂપે એમને મા જગદંબાના દર્શનની લગની લાગી. એકાંત શોધીને ધ્યાનસ્થ થવામાં કે પ્રકૃતિના ખોળે કલાકો સુધી 'મા' ના દર્શન માટે વિરહાતુર પોકારો પાડવામાં એમનો સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો. જ્યારે દર્શન અને સંનિધિની ગંખના અતિ પ્રબળ બની ત્યારે એમણે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ સાધના માટે હિમાલય જવાનો નિર્ણય લીધો. એ સમયે એમની વય માત્ર વીસ વરસની હતી.

ઋષિમુનિસેવિત અને પુરાણપ્રસિદ્ધ હિમાલયની પુણ્યભૂમિમાં બે દાયકાથી વધુ નિવાસ કરી એમણે એકાંતિક સાધના દ્વારા પરમાત્માની અનુભૂતિ અને સિક્ષિપ્રાપ્તિ કરી. હિમાલયવાસ દરમ્યાન એમને મળેલા અનેકવિધ આધ્યાત્મિક અનુભવો, સિક્ષ અને સમર્થ સંતોના દર્શન-સમાગમ તથા શાસ્ત્રાધ્યયને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન છતાં એમની નમ્રતા, નિરભિમાનતા તથા સાદગી જિજ્ઞાસુઓને પ્રથમ નજરે આકર્ષતી.

સત્ય અને અહિંસાના પૂજારી તથા પ્રાર્થના પર અખૂટ વિશ્વાસ ધરાવનાર મહાત્મા ગાંધીજીને આદર્શ માનનાર શ્રી યોગેશ્વરજીમાં દેશપ્રેમ ઠસોઠસ ભરેલો હતો. આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધી દેશ માટે કંઈક કરી છૂટવાની તેમની મનીષા એમના અનેકવિધ સર્જનોમાં પેખી શકાય છે. આજીવન ખાદીના વસ્ત્રો ધારણ કરી

સંસારમાં જળકમળવત્ રહેનાર આ વિરક્ત બ્રહ્મચારી મહાપુરુષે સાધનાકાળ દરમ્યાન અને એ પછી પોતાના જનનીને હંમેશા સાથે રાખ્યા. સાધુ-સંત-સંન્યાસીઓમાં તેઓ માતૃભક્ત મહાત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા.

યોગ, ભક્તિ અને જ્ઞાન - ત્રણેય માર્ગે કુશળતાથી કેડી કંડારનાર શ્રી યોગેશ્વરજીની આમજનતા માટેની સૌથી વિશેષ અને શકવર્તી ઉપલબ્ધિ તેમના વરદ હસ્તે થયેલ વિપુલ સાહિત્યસર્જનને ગણી શકાય. શાળાજીવન દરમ્યાન રોજનીશી લખવાની ટેવથી શરૂ થયેલી તેમની સાહિત્યયાત્રા ક્રમશઃ વિકાસ પામી સોથીયે વધુ ગ્રંથોના સર્જનનું નિમિત્ત બની. એમના બહુપ્રસિદ્ધ સર્જનોમાં તુલસીદાસના રામચરિતમાનસનો સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એમને અંજલિ આપતા લખાયેલ મહાકાવ્ય 'ગાંધીગૌરવ'; ભગવદ્ ગીતા, ગોપીગીત, શિવમહિમ્નસ્તોત્ર, વિષ્ણુ સહસ્રનામ વિગેરેનો સરળ સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ; અગિયારસો પૃષ્ઠોમાં વિસ્તરેલી એમની સુપ્રસિદ્ધ આત્મકથા 'પ્રકાશના પંથે'; રમણ મહર્ષિના જીવન અને કાર્યો પરનો બેનમુન ગ્રંથ; તથા મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, યોગસૂત્ર જેવા ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા અનેકવિધ ગ્રંથો પરની ટિપ્પણીનો સમાવેશ કરી શકાય. તેમની સિદ્ધ કલમે ગુજરાતી સાહિત્યને ચિંતનાત્મક લેખો, પ્રેરણાદાયી પત્રો, ભાવભરપૂર ભજનો, કમનીય કવિતાઓ, મધુરા બાળગીતો, અદ્ભૂત ગદ્યકાવ્યો, સાધકોના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતી આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોત્તરીઓ, સંતપુરુષોના જીવનની પ્રેરણાદાયી વાતો, ઉમદા વાર્તાસંગ્રહો, નવલકથાઓ તથા નવલિકાઓ પણ પ્રદાન કરી છે. એમના સર્જનો વિશે ઉડીને આંખે વળગે એવી વાત એ છે કે એમણે કેવળ લખવા ખાતર નથી લખ્યું. એમની રચનાઓ કોરો કલ્પનાવિલાસ નથી પરંતુ એમના અસાધારણ જીવનની અભિનવ અભિવ્યક્તિ છે. એમના વૈવિધ્યસભર અને માતબર સાહિત્યપ્રદાનને હજુ ગુજરાતના સાહિત્યકારોએ અને સાહિત્યરસિક પ્રજાએ યથાર્થ અને પૂર્ણપણે પિછાણવાનો બાકી છે.

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં અસ્ખલિત રીતે વહેતી એમની ઓજસ્વી વાણીમાં થતા જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિના રહસ્યોના ઉદઘાટનનું પાન કરવાનું સૌભાગ્ય ગુજરાતના પ્રમુખ શહેરો ઉપરાંત અમેરિકા, કેનેડા, ઈંગ્લેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા તથા ઝાંબિયાના વિવિધ શહેરના શ્રોતાઓને મળ્યું હતું. શ્રી યોગેશ્વરજી સર્વધર્મ સમભાવમાં માનતા હતા તથા નાત, જાત કે સંપ્રદાયના વાડાઓથી પર હતા. એથી જ એમને રામકૃષ્ણ મિશન, થિયોસોફિકલ સોસાયટી, સત્ય સાંઈ સેન્ટર, ડીવાઈન લાઈફ સેન્ટર વિગેરેમાં તથા જૈન, શીખ કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ધર્મસ્થાનો કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોમાં એકસમાન આદરથી આમંત્રિત કરવામાં આવતા હતા. ગુજરાત અને ગુજરાત બહારની કોલેજો, સ્કુલો તથા યુનિવર્સિટીમાં એમણે પોતાના અનુભવાત્મક જ્ઞાનનો પ્રસાદ વહેંચ્યો હતો. આજે વિશ્વભરમાં તેમનો બહોળો પ્રસંશક અનુયાયી વર્ગ છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૪ ની ૧૮ માર્ચે તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવત પર પ્રવચન કરતાં સ્થુલ દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમના અનેકવિધ માનવતાવાદી સત્કાર્યો અને તેમના ઝળહળતા આધ્યાત્મિક વારસાને મા સર્વેશ્વરી સર્વોત્તમ રીતે દીપાવી રહ્યા છે. ઈન્ટરનેટ પર swargarohan.org વેબસાઈટ તથા સ્થુળ રીતે અંબાજીમાં દાંતા રોડ સ્થિત સ્વર્ગારોહણ ધામ એમના મહિમાવંત જીવન અને કાર્યોની યશગાથાને ગાઈ રહ્યું છે.

* * *

શ્રી યોગેશ્વરજીનું સાહિત્યિક પ્રદાન

આત્મકથા	પ્રકાશના પંથે • પ્રકાશના પંથે (સંક્ષિપ્ત) • પ્રકાશ પથ કા યાત્રી • Steps towards Eternity
અનુવાદ	રમણ મહર્ષિની સુખદ સંનિધિમાં (In days of great peace) • ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં (A search in secret India) • હિમગીરીમાં યોગી (A hermit in the Himalayas)
ગદ્યકાવ્યો	અક્ષત • અનંત સૂર • ફૂલવાડી • પરિમલ • સનાતન સંગીત • Tunes unto the infinite
ગીતો	હિમાલય અમારો • રશ્મિ • બિંદુ • તર્પણ • ધૃતિ
ચિંતન	બ્રહ્મસૂત્ર • ગીતાદર્શન • ગીતાનું સંગીત • ગીતા સંદેશ • ગીતા તત્ત્વ વિચાર • જીવન વિકાસના સોપાન • ઈશાવાસ્યોપનિષદ • ઉપનિષદનું અમૃત • ઉપનિષદનો અમર વારસો • પ્રેમભક્તિની પગદંડી (નારદ ભક્તિસૂત્ર) • શ્રીમદ્ ભાગવત • ગોપીપ્રેમ • યોગદર્શન • પતંજલિના યોગસૂત્રો (સંક્ષિપ્ત સૂત્રાર્થ)
ભજનો	આલાપ • આરતી • અભિપ્સા • પ્રસાદ • સ્વર્ગીય સૂર • તુલસીદલ • સાંઈ સંગીત
મહાકાવ્યો	રામાયણ દર્શન • શ્રીરામ કથામૃત • કૃષ્ણ રુકમિણી • ગાંધી ગૌરવ •
લેખ	આરાધના • આત્માની અમૃતવાણી • ચિંતામણી • ધ્યાન સાધના • Essence of Geeta • પ્રભુપ્રાપ્તિનો પંથ • પ્રાર્થના સાધના છે • સાધના • યોગમિમાંસા
જીવનચરિત્ર	ભગવાન રમણ મહર્ષિ - જીવન અને કાર્ય • મા સર્વેશ્વરી - એક પરિચય •
પદ્યાનુવાદ	ચંડીપાઠ (દુર્ગાસપ્તશતીસાર) • રામચરિતમાનસ • શિવપાર્વતી પ્રસંગ • સુંદર કાંડ • સરળ ગીતા • શિવમહિમ્નસ્તોત્ર • વૈરાગ્યશતક • વિષ્ણુસહસ્રનામ • ઉપદેશપંચકમ્ • દસ ઉપનિષદ • નારદ ભક્તિસૂત્ર • ચર્પટપંજરિકા સ્તોત્ર • પાતંજલ યોગદર્શન
પ્રવચનો	અમર જીવન • પાતંજલ યોગદર્શન • કર્મયોગ • આત્મસંયમયોગ • પુરુષોત્તમયોગ
પ્રસંગો	ધૂપસુગંધ • કળીમાંથી ફૂલ • મહાભારતના મોતી • પરબનાં પાણી • સંતસમાગમ • સત્સંગ • સંત સૌરભ • દિવ્ય અનુભૂતિઓ • શ્રેય અને સાધના • શ્રેય और साधना
પ્રવાસ	તીર્થયાત્રા • ઉત્તર ભારતનાં તીર્થો • સમંદરને પેલે પાર
પત્રો	હિમાલયનાં પત્રો
પ્રશ્નોત્તરી	અધ્યાત્મનો અર્ક • ધર્મનો મર્મ • ધર્મનો સાક્ષાત્કાર • ઈશ્વર દર્શન
નવલકથા	આગ • અગ્નિપરીક્ષા • કાદવ અને કમળ • કાયાકલ્પ • પરભવની પ્રીત • રક્ષા • સમર્પણ • સ્મૃતિ • પરિક્ષિત • પ્રીતપુરાની • પ્રેમ અને વાસના • રસેશ્વરી • ઉત્તરપથ • યોગાનુયોગ
વાર્તાઓ	રોશની
નાટક	રામનું હૃદય

*